Çağlar Keyder

Türkiye'de Devlet ve Sınıflar

214892

İLETİŞİM YAYINLARI

State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development
© 1989 Çağlar Keyder

İletişim Yayınları 77 • Araştırma-İnceleme Dizisi 14
ISBN-13: 978-975-470-003-9
© 1989 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-18. BASKI 1989-2013, İstanbul
19. BASKI 2014, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
UYGULAMA Nurgül Şimşek
DÜZELTİ Serap Yeğen-Kıvanç Koçak
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÇAĞLAR KEYDER

Türkiye'de Devlet ve Sınıflar

State and Class in Turkey:
A Study in Capitalist Development

iletişim

ÇAĞLAR KEYDER 1947 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini İstanbul'da tamamladıktan sonra ABD'de lisans ve doktora eğitimi gördü. 1969 yılında ODTÜ Ekonomi Bölümü'ne asistan olarak girdi. ODTÜ'deki öğretim üyeliği 1982'ye kadar devam etti. Bu tarihten sonra New York Eyalet Üniversitesi Binghamton Kampüsü'nde Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Halen Binghamton'da ve 1994'ten beri Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Türkiye Bilimler Akademisi üyesi olan Çağlar Keyder, Oxford, Chicago, California ve Washington üniversitelerinde de değişik dönemlerde ders verdi. Keyder'in ilk kitabı 1976 yılında Birikim Yayınları'ndan yayımlanan *Azgelişmişlik, Emperyalizm ve Türkiye*'dir. 1978 yılında *İngiltere ve Fransa'da İktisadi Büyüme 1870-1914: Yirminci Yüzyıla İki Yol* (P. K. O'Brien ile beraber) adlı kitabı, 1982'de ise *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993) başlıklı tezi yayımlandı. 1987 yılında Verso Yayınları tarafından *State and Class in Turkey* adıyla yayımlanan kitabının Türkçesi 1989'da *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adıyla İletişim Yayınları'ndan çıktı. 1975 ile 1985 arasında tarımsal yapılar ve dönüşümler üzerine bir dizi makale yazmış, yine bu yıllarda Osmanlı toplumsal yapısı üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. 1993'te yayımlanan *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (Metis Yayınları, 1993) adlı kitabında global dönüşümler ve bu dönüşümlerin Türkiye'ye etkileri incelenir; 1999 yılında basılan derlemesi *İstanbul: Küreselle Yerel Arasında* (Metis Yayınları, 2000) ise aynı dinamiklerin kentsel etkilerini çözümlemeye yöneliktir. Çağlar Keyder'in makalelerini derlediği *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine* 2003'te, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* adlı kitabı 2009'da, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (Zafer Yenal'la birlikte) 2013'te İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz *7*

Giriş *9*

BİRİNCİ BÖLÜM
Kapitalizm Gelmeden Önce *15*

İKİNCİ BÖLÜM
Periferileşme Süreci *37*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Jön Türkler *67*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Kayıp Burjuvazi Aranıyor *93*

BEŞİNCİ BÖLÜM
Devlet ve Sermaye *117*

ALTINCI BÖLÜM
Popülizm ve Demokrasi *147*

YEDİNCİ BÖLÜM
İthal İkameci Sanayileşmenin Ekonomi Politiği *175*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Krizin Dinamiği *201*

DOKUZUNCU BÖLÜM
Burjuva İdeolojisi Neden Yükselemedi? *237*

ONUNCU BÖLÜM
Sonuç Yerine *261*

Türkçe Baskıya Önsöz

Bu kitap sosyal bilimler literatürüyle biraz aşinalığı olan okuyucular için kaleme alındı. Yazma sürecinin tahminimden çok uzun sürmesi, bakış açısında bazı değişikliklere, dolayısıyla da zorunlu gözden geçirme ve düzeltmelere yol açtı. Esas metinden yeteri kadar yabancılaşmadığımdan bu düzeltmeler kitabın Türkçe çevirisinin üzerinden geçerken de devam etti. Bir yerde noktayı koymaya mecbur kaldım. Kitabı önce İngilizce yazdığım için kaynakçada daha çok yabancı dillerdeki yazına yer verdim. Aynı nedenle Türk okuyucuya gereksiz gelecek bazı bilgilere de yer vermiş olabilirim.

Kitabı yazarken tanıştığım ve görüşlerinden yararlandığım sayısız meslektaş ve arkadaşa, bu arada Faruk Birtek, Haldun Gülalp, Reşat Kasaba, Şevket Pamuk, Faruk Tabak ve Zafer Toprak'a teşekkür etmek isterim. Perry Anderson'un teşvik ve eleştirileri, Immanuel Wallerstein'ın desteği, en gerekli zamanlarda yardıma yetişti. Maison des Sciences de l'Homme, Fernand Braudel Center ve SUNY-Binghamton Sosyoloji Bölümü kurumsal çerçeve sağlayarak işi kolaylaştırdılar.

Türkçeleştirmeyi bir kez daha kahramanca üstlenen Sabri Tekay'a minnettarım.

GİRİŞ

Bu kitap bir tarih yorumu; ya da başka bir deyişle, belli bir toplumsal oluşumun analizi yoluyla bazı makro-sosyolojik soruları aydınlatmayı amaçlayan bir tarih çalışması. Türkiye tarihi böyle bir çalışmaya epeyce bol malzeme sağlıyor, aşağıdaki özetten de anlaşılacağı gibi kalkınma literatüründeki teorik konulardan pek çoğuna içerik kazandırıyor.

Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizmle bütünleşme süreci içinde geriledi ve çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin başarıya ulaşması sonucu parçalandı. Kapitalizmle bütünleşme, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardı. İmparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil, bürokrasiydi. Her ne kadar yeni devlete hâkim olan bürokrasi idiyse de, gelişen burjuvazi otoriter rejimi gittikçe daha çok tehdit eder oldu. İktisadi politika açısından, bürokrasi iki savaş arası döneminin davetçiliğiyle özdeşleşmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Amerikan hegemonyası altında bir liberalizmin ortaya çıktığı ve burjuvazinin kendi partisinin iktidara geldiği görüldü. 1960'lardaki ve 1970'lerdeki ithal ikamesine dayalı sanayileşme, kapitalist ilişkilerin zamanla üstünlük kazanmasına ve kapitalist bir devletin oluşmasına yol açtı. Bu

özetten, çevre ülkelerin gelişme sürecine ilişkin teorik soruların çoğunun Türkiye tarihi bağlamında ortaya konulabileceği sonucu çıkarılabilir. İşte, bu kitabı yazmaya, hem Osmanlı tarihini periferileşme literatürü çerçevesinde incelemek, hem de az gelişmişliğin toplumsal analizine ilişkin kuramsal konuları en iyi bildiğim tarihî bağlamda ele almak amacıyla giriştim.

Bu çalışmanın bütünü içinde Türk siyasal hayatının toplumsal kökenlerinin önemlice bir bölümünü açıklayan iki özel koşulu ayırt ettim. Bu özgül koşullardan biri, tarımsal yapıda büyük toprak mülkiyetinin olmaması, diğeri ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında Hıristiyan burjuvazinin büyük bölümünün ülkeden çıkarılmasıdır. Tarımsal yapının bu özelliği nedeniyle, gücünü sırf devletteki konumuna borçlu olan bürokrasinin karşısına, özerk bir toplumsal tabana dayanan toprak sahibi bir sınıfın çıkması mümkün değildi. Aynı zamanda, yabancı sermayeyle bağlantılı bir "oligarşik" hâkimiyet ihtimali de yoktu. Bunun yerine, bürokrasi ile yeni yeni gelişen burjuvazi arasında bir mücadele başladı. Küçük üreticilere pazarda kısa dönemde kazanç elde etme imkânını sağlayan bir iktisadi konjonktürde, tarımdaki mülkiyetin yaygınlığı bürokrasiye karşı popülist bir tepkinin doğmasına zemin hazırladı. Çok sayıda küçük üreticinin olduğu bir durumda tarımsal dönüşümün beraberinde getirdiği sonuçlar, 1950 sonrası birikim modelinin başarıya ulaşmasının nedenlerinden biriydi.

İkinci tema, yani etnik farklılık gösteren bir burjuvazinin sahneden çekilmesi, imparatorluğun çözülmesi sürecinde sınıf mücadelesinin niteliğinin anlaşılması ve cumhuriyet dönemindeki siyasi dönüşümün aldığı özel biçimin açıklanması bakımından temel bir önem taşır. Rum ve Ermeni burjuvazisi siyasi amaçlarını Osmanlı bütünü içinde gerçekleştirmeyi istemiş olsaydı, Jön Türklerin 1908-1918 deneyi, bürokratik reformculuk yerine genç burjuvazinin hâkimiyeti altında kapitalist bir devlet kurulmasıyla sonuçlanabilirdi. Etnik farklılaşma ve emperyalist müdahale, toplumsal çatışmanın gerçek konumunun dışına kaymasına ve kapitalist dönüşüm ivmesinin yön değiştirmesine yol açtı. 1914-24 arasında Rum ve Ermeni-

lerin ülkeden ayrılması ve çıkarılmasıyla, Osmanlı burjuvazisi iktisadi, siyasi ve ideolojik kazançlarını kaybetti. Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, bürokrasinin iktidarını korumasını ve devlet merkezli bir sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye ve yönlendirmeye girişmesini mümkün kıldı.

* * *

"Bağımlılık" kavramı çevresindeki polemik, kalkınma literatüründe kapsamlı bir yöntem tartışması başlatmıştı. Bu kitapta anlatılanların çıkış noktasının dünya sistemi perspektifinin biraz dönüştürülmüş bir biçimi olduğunu şimdiden belirtmekte yarar var. Bu perspektife göre, sınıf mücadelesi, ülke içi gelişmeleri dünya ekonomisi bağlamında belirler. Kapitalist sistemin süreçleri içinde, iktisadi büyüme ve kriz dönemleri ülke arenalarında yansırken, bu devrevî değişmelere tekabül eden siyasi ve ideolojik gelişmeler yerel özgüllükler gösterir. Dünya ekonomisinin dönüm noktalarında, ülke içindeki belli güçlerin ve onların siyasi projelerinin, sonraki dönemlere hâkim olacak dengeleri belirlemekteki şansları artar; dolayısıyla, bu dönüm noktaları, tarihî gelişmeyi anlamak açısından temel bir önem taşır. Örneğin, 19. yüzyıldaki Büyük Buhran (1873-1896) ideolojik muhafazakârlık dönemini başlatmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma yanlılarının geçici yenilgisine yol açmıştı. 19. yüzyılın ortalarındaki hızlı büyüme dönemi ise, modernleştirici bürokrasinin yönetiminde merkezin güçlenmesi sürecini sağlamlaştırmıştı. Aynı şekilde, 1896-1914 döneminde ekonomideki hızlı gelişmenin de katkısıyla, bürokrasinin aktivist bir kanadı üstünlüğü ele geçirip devleti emperyalizmin yol açtığı çözülmeye karşı güçlendirmeye koyulmuştu.

Cumhuriyet döneminde daha da dolaysız etkileşimler görüldü; ekonominin yeniden yapılanmasının kesintiye uğramasının, ticaret burjuvazisinin yükselişinin durmasının ve dolayısıyla bürokratik kontrolün merkezileşebilmesinin altında yatan neden 1930'lardaki Buhran'dı. İki savaş arasındaki dönemde dünya düzeninin çözülmesi nedeniyledir ki bürok-

rasi, İtalya ve Almanya örneğinde olduğu gibi siyaset güdümlü bir millî ekonomi seçeneğine başvurma fırsatını buldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, "hür dünya"ya mensup başka ülkelerin yanı sıra Türkiye üzerinde de parlamenter düzeni benimsetmeye yönelik önemli baskılar vardı. Gerek bu konjonktür, gerekse dünya ekonomisinin canlılığı, burjuvaziye kendi siyasi hâkimiyetini kurma ve devletin idarî aygıtını buna göre yeniden düzenleme imkânını verdi. Kapitalizmin gelişmesi, orta gelir grubundaki diğer çevre ülkelerinde 1945 sonrasında yaşananlara benzer biçimde, sanayi burjuvazisinin hegemonyası altında bir sanayileşme stratejisi için gerekli zemini tedricen hazırladı.

Dünya ekonomisindeki uzun dönemli hareketlere ek olarak, global bağlamın bir başka önemli boyutu uluslararası hegemonya yapısında görülen değişmelerdi. İngiliz hegemonyasının ardından hegemonya rekabeti, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın yükselişi, iki savaş arasında uluslararası düzenin yıkılması ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD hegemonyasının kurulması... Dünya hegemonyasının biçimlerine eşlik eden ideolojiler, örneğin, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında ulus devletleri kurma dalgası, Alman usulü devletçilik, Soğuk Savaş'ın biçimsel demokrasi tercihi, Türkiye'de özellikle etkili oldu. Bu söylediklerim içerdeki oluşumları açıklarken tamamen dışsal etkenlere öncelik vermek olarak yorumlanmamalı. Metodolojik tercihimi bir daha tekrarlamak istiyorum: Dünya sistemi, ülke düzeyindeki sınıf mücadelesinin hangi bağlamda ve hangi kısıtlar içinde süreceğini belirler. Yeni kısıtların ortaya çıktığı ve dışardaki gelişmelerin ülkeye uyarlanmasının gündeme geldiği dünya düzenindeki dönüm noktaları ile ülke içi güçler dengesindeki radikal değişmeler birbiriyle çakışır.

* * *

Tarihsel yaklaşımın kabulü, belli bir nedensellik türüne beslenen inancı ifade ettiği kadar, tarih yazımının bilinç oluşturmada katkısına olan inancın da sonucudur. Bu çalışmanın

mahiyeti, ayrıntılı analizin sadece Osmanlı/Türk gelişme çizgisiyle sınırlı tutulmasını, dünya sistemiyle ilgili olarak ise başkalarından ödünç alınmış sonuçların yeterli sayılmasını zorunlu kıldı. Aynı bağlamda, retrospektif bir yaklaşım izledim ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününü incelemeye girişmedim; analizimde sadece sonunda Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olan coğrafi bölgeyi ele aldım. İmparatorluğun geri kalan bölümünü "dünya" ile aynı sınıfa soktum.

Özle çok daha ilişkili bir konuya değinmek istiyorum; bu kitapta anlatılanlar, hâkim sınıflar ve fraksiyonlar ile bunların iktidarı ele geçirme, sürdürme ve kullanma girişimleri çevresinde dönüyor. Köylüler ve işçi sınıfı tabloya ancak dolaylı bir şekilde ve ikincil önemle giriyor. Bunun nedeni, bu iki üretici sınıftan hiçbirinin, siyasal mücadelenin sonucunu doğrudan etkileyebilecek ölçüde güçlü veya örgütlü olmamasıydı. Devlet politikalarının, idarî biçimlerin ve siyasi rejimin parametrelerini aralarındaki çatışmalar yoluyla tanımlayanlar, ya bürokrasi ya da burjuvazi içindeki gruplardı. Yönetilen sınıfların önündeki seçenekleri, kendi politik faaliyetlerinden çok, hâkimiyet mücadelesinin sonucu belirledi. Bu kitapta işçi sınıfı ve köylülerin politik hareketlerinin ele alınmamasının altında bu neden yatıyor.

Son olarak şunu belirtmek istiyorum: Okurların da fark edebileceği gibi bu sentez çalışmasını tarih, ekonomi politik ve sosyolojiyi birleştiren ve gitgide genişleyen literatür içine yerleştirmek istedim. Bu geniş yelpaze içinde, 2., 3. ve 4. bölümlerde dünya ekonomisiyle bütünleşme/tarihî bağımlılık/üretim tarzlarının eklemlenmesi üzerine çalışmalardan yararlandım. Burjuva devrimleri ve devlet kurma üzerindeki Marksist literatürü, özellikle cumhuriyet dönemiyle ilgili olarak kullandım. "Bağımlı gelişme" aşamalarını dönemselleştirmeyi de dış bağlam ile ülke içindeki toplumsal hareketleri arasındaki ilişkiyi formüle etmeyi amaçlayan Latin Amerika literatürünün (öncelikle Cardoso'nun çalışmalarının) 1950 sonrası dönemi anlamamda özel bir önemi vardır. 1960 sonrası sanayileşme modeline ilişkin bölümlerde "Düzenleme"

(regulation) ekolünün teorik çerçevesinin izlerini bulacaksınız. Son bölümde, ideoloji konusunda, Latin Amerika popülizmi ve Avrupa faşizmi üzerindeki tartışmalardan yararlandım. Bütün bu teorik borçlarıma rağmen, her kavramsal atıfta okuru referanslara boğmamayı tercih ederek, sadece Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye tarihiyle ilgili önemli materyalleri dipnotlarda verdim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kapitalizm Gelmeden Önce

Osmanlı İmparatorluğu feodal değildi; devletin niteliği, sınıf yapısının belirlenmesinde ve toplumsal yeniden üretimdeki rolü, savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıdığı biçimiyle sınıf yapısının kendisi, Avrupa feodalizmi adıyla bildiğimiz pre-kapitalist düzenden temelli farklar gösteriyordu. Tarihsel bakımdan Osmanlı düzeni, kendisinden önce gelen Bizans ve Doğu Roma örneklerini andırıyordu. Batı Avrupa'nın tersine, Roma İmparatorluğu'nun doğu kesiminde küçük köylülük olduğu gibi kalmış, yerini kölelik ya da serflik gibi alternatif emek sistemlerine bırakmamıştı. Ortaçağ'da doğudaki ticaret, Avrupa'daki kadar gerilememişti. İmparatorluğun çekirdeğini oluşturan Anadolu, uzun mesafeli kervan yollarının üzerinde olmasının yanı sıra, Antik Çağ'ın ilk dönemlerinden kalma ticarî yerleşmeleri de barındırıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun kalıcı bir askerî güç olarak ortaya çıkması, Anadolu'nun iktisadi hayatını oluşturan kendine özgü unsurların yeniden sağlamlaşmasını mümkün kıldı. Bizans İmparatorluğu'nun yöneticileri, sarayın hâkimiyetini topluma dayatma tarzını kolayca keşfettiler. Bağımsız konumunu sürdüren köylülükten beklenen, her yıl belli bir oranda vergi ödenmesiydi; bu vergiyi politik otorite

yetki verdiği memurları eliyle doğrudan doğruya topluyordu. Ticaretse, hem etkin bir vergilendirme, hem de ülkenin aşırı serbest bir ticarete kapatılmasını sağlamak için, merkezî kontrol altında tutuluyordu. Bu formül iktisadi artığın yeterli bir bölümünü saraya aktardığı ölçüde, politik iktidarın sürdürülebilmesi de mümkündü.[1]

Kırsal üreticiler ile merkezî otorite arasında geçerli olan bu ilişkiyi değiştirmeye yönelik herhangi bir hareket sadece köylülüğün kendi kendisini fizikî olarak yeniden üretmesini değil, bürokrasinin toplumsal konumunu da tehlikeye düşürürdü. Bu nedenle, tarımsal ekonomiyi ve artığa el koyma tarzını dönüştürme teşebbüslerine karşı koyanlar (Batı Avrupa örneğinde olduğu gibi) yalnızca köylüler değildi; merkezî bürokrasi de mevcut toplumsal sisteme yönelik bir tehdit olarak gördüğü bu teşebbüslere karşı direndi.

Mahallî senyörler merkezî bürokrasiyi atlatarak köylülerden çekilen artığa el koymanın yolunu bulduklarında, bağımsız bir iktisadi güç elde ederek merkezî bürokrasi karşısında bir tehdit oluşturdular. Başka bir deyişle, mahallî senyörlerin bir ölçüde özerklik kazanmaları ve bu özerkliğin tarımsal artıktan kendine düşen paya el koyamayan merkezî otoriteye karşı bir tehdide dönüşmesi mümkündü. Örneğin, 10. yüzyılda güçlü Anadolu hanedanları kendi adlarına vergi toplamaya başlamışlardı.[2] Bu kuraldışı uygulama mahallî iktidar sahiplerinin daha da güçlenmesi, merkezî bürokrasinin göreli olarak gerilemesi ve muhtemelen köylülüğün daha yüksek oranda sömürülmesi demekti. Yine de, mahallî güç sahiplerinin rakip

1 Bizans vergileri üzerine kısa bir not için bkz. André M. Andréades, "Public Finances: Currency, Public Expenditure, Budget, Public Revenue", N.H. Baynes ve H. St. L.B. Moss, *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, 1949, içinde.

2 Taşradaki güç sahiplerinin fiili zaferi genellikle 11. yüzyıla konmakla birlikte saray donatoi'ye karşı mücadeleye daha önce başlamıştı. *Cambridge Economic History of Europe*'ta bu konuda Ostrogorsky'nin yazdığı kapsamlı bir bölüm vardır: G. Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", M.M. Postan (der). CEHE, cilt 1.: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge 1971. Ayrıca G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (*Bizans Devleti Tarihi*, TTK, 1981), Rutgers, 1969, s. 272-76, 329-30.

bir toplumsal sistemin kurucuları olarak konumlarını sağlamlaştırmalarına imkân verecek şartlar mevcut olmadığından, bu sapmalar tarımsal yapının ve içerdiği sınıf yapısının dönüşmesine yol açmadı. Senyörlerin, bağımsız köylüleri serflere dönüştürmesi mümkün olmadı. Köylülük, esas olarak aynı emek örgütlenmesiyle ve aynı toprak dağılımıyla aynı ölçekteki üretimi sürdürdü. Mahallî senyörlerin güçlendiği durumlarda da vergi/kira, daha önce merkezî otoritenin hizmetinde olan memurlar tarafından, aynı şekilde toplandı. Değişen tek şey verginin nereye gittiğiydi. Mahallî özerkliğin sınırlarının genişlemesi, beraberinde alternatif bir toplumsal proje getirmedi. Bu ise, toplumsal bir değişmeden ziyade, artığın kullanımının örgütlenme biçimleri olarak, merkezîleşme ve ademi merkezîleşmenin birbirini izlemesi demekti. Merkezin güçlü olduğu zamanlarda artık ürün etkin bir biçimde imparatorluk bürokrasisine aktarıldı; merkez zayıfladığında artığın çoğu mahallî güçlerin elinde kaldı. Bu diyalektik üzerine ancak dışsal bir faktörün dayatılması, üreticiler ile artığı toplayanlar arasında temelden farklı ilişkilerin başlamasına yol açabilir, mahallî senyörler ticarî nitelikte bir artığın elde edilmesine daha elverişli bir emek sistemine göre üretimi örgütlemeye teşebbüs edebilirlerdi. Bizans İmparatorluğu'nun çözüldüğü dönemde ise dışsal faktörler güçlü değildi. Merkezî bürokrasinin zayıflaması, taşradaki iktidar sahiplerinin kuvvetlenmesi anlamına geldi. Güçlerini artıran taşradaki aileler tahtı ele geçirerek yeni imparatorluk hanedanları kurdular. Merkezin gücünü artırmak için girişimlerde bulundular; ama, Çin örneğindeki gibi bir döngü başlatarak gerilemeyi tersine çeviremediler. Sonunda imparatorluk, yeterli bir vergi tabanını elde tutmak için gereken kritik büyüklüğü kaydetti. Bizans 14. yüzyılda küçük bir prenslik haline gelmişti. 15. yüzyılda Osmanlılar tarafından fethedilene kadar Batı'dan Latinler ve Doğu'dan Türkler, imparatorluğun sınırlarını zorlamaya devam ettiler.

* * *

Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının sürekliliği üzerinde epeyce ideolojik tartışma yapılmıştır.[3] Bir tarafta, tam bir tarihî kopuşun söz konusu olduğunu öne süren bir yorumun taraftarı vardır. Türk tarihinin milliyetçi versiyonları, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel örgütsel ilkelerinin ve örgütsel yapısının kökenlerini tarihin derinliklerindeki Türkî (veya –hangi versiyondan söz ettiğimize bağlı olarak– İslâmî) biçimlerde bulmak isterler. Buradaki anlatım temeldeki özün, birbiri peşi sıra gelen çeşitli Türk/İslâm devletleri biçiminde tecessüm ettiğidir. Bu görüşte Bizans mirasına yer yoktur; Osmanlı İmparatorluğu, kendinden önce var olan yapılardan hiçbirini devralmadan Doğu Roma İmparatorluğu ile benzer bir coğrafî bölgeyi kapsamıştır. Ortaçağ Avrupası ile Bizans İmparatorluğu arasındaki farkları görmezden gelen bazı Batılı tarihçiler de benzer bir görüşü ileri sürerler. Kabaca özetlenirse, Doğu Roma'yı, parçalanmasının hemen öncesinde modern çağa doğru evrimleşmeye hazır ve Batı ile aynı ölçüde feodal bir toplumsal oluşum olarak görürler. Bu görüşe göre, Anadolu ve Balkanlar'ın Türklerin eline geçmesi, Bizans İmparatorluğu'nun 15. ve 16. yüzyılların kültürel ve iktisadi canlanmasına katılmasını önlemiş, İslâm ideallerinin ve örgütlenme biçimlerinin taşıyıcıları Avrupa ile Doğu'nun gelişme yollarının tarihî olarak birbirinden ayrılmasını ortaya çıkarmıştır.[4]

---

3 Türk tarafında, bu konudaki en önemli metin milliyetçi tarih yazımının kurucularından biri olan F. Köprülü'ye aittir: "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt I, 1931. Türk tarihçilerinin çok büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nu, Selçuk devlet iktidarının yeni bir hanedanla yeniden kuruluşu olarak görürler. Örneğin T. Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, 1979, s. 57 ve müteakip sayfalar. H. İnalcık bir istisnadır; toprak sisteminin sürekliliğine ilişkin görüşü için bkz. "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akden des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses*, 1958, Münih, 1960.

4 Genellikle kültürelci olan bu görüşün Marksist versiyonunda Bizans İmparatorluğu'nun 11. yüzyıldan sonra feodalleşerek Batı Avrupa ile benzeşmeye başladığı savunulur. Bu yaklaşımda, Bizans'ta bu dönemden önce Asya Tipi Üretim Tarzı hâkim olduğu ve Türk istilası sonucu tarihsel olarak geri bir adım olan despotizmin yeniden kurulduğu ileri sürülür. Bkz. H. Antoniadis-Bibicou, "Byzance et le Mode de Production Asiatique", *Sur le Mode de Production Asiatique*, C.E.R.M., 1974.

Belli analiz alanlarında ise, özellikle kültür ve gündelik hayat düzeyinde bu iki geleneğe ait öğelerin sentezine ve eklemlenmesine ağırlık veren bir görüş yaygındır.[5] Bu yaklaşım çerçevesinde Osmanlı Anadolu'su Toynbee'nin tanımladığına benzer bir yakındoğu uygarlığını barındıran Bizans sonrası bir Helen-Türk bütünlüğü olarak görülür. Müzik, şenlikler, gündelik hayat ve hatta halk arasında yaşadığı biçimiyle din gibi çeşitli kültür öğeleri arasında görülen benzerlikler, en azından 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tek bir Anadolu kültürünün yeniden üretimine müsait bir kabuk teşkil ettiğinin kanıtı olarak alınır. Sosyal tarih açısından ise daha temel bir düzeyde, yani içerdiği sınıfsal oluşumlarla birlikte tarımsal yapıda görülen süreklilik tabii ki daha önemlidir. Bizans merkezî otoritesi gibi, Osmanlı Sarayı da bağımsız bir köylülükle kurduğu ayrıcalıklı bir ilişki temeline dayanıyordu. Güçlü bir biçimde merkezileşmiş bürokratik bir yapının köylü toplumunun sağlıklı yeniden üretimi için gerekli şartları oluşturacağı ve devamını sağlayacağı kabul ediliyordu. Bunun karşılığında köylünün ürettiği artı ürün vergi olarak kabul ediliyordu. Bu durumda da başlıca tehlike, bu mutlu ilişkiye engel olup bir yandan merkezî bürokrasiyi gelir kaynaklarından mahrum bırakırken, öte yandan köylülüğün bağımsızlığını tehdit edebilecek mahallî güç sahiplerinden geliyordu.

Anadolu'nun fethi sırasında Osmanlı toplum yapısı, güçlü askerî ailelerin yönetimi altında bağımsız beylikler kurulmasına müsaitti. Nitekim, Osmanlı beyleri ile Bizans vilayetlerinde benzer konumlardaki aileler arasında yapılan evlilikler, yerleşik nüfusla sentezin hangi boyutlarda gerçekleştiğini somut olarak gösteriyor. 15. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun İslâmlaşması askerî fetihten çok, benzer sosyal tabakalar arasındaki "evlilikler" yoluyla gerçekleşeceğe benziyordu. İstanbul'un alınmasına kadar, iktidardaki Osmanlı hanedanı bu yeni Bi-

5 Bu sentez iddiasını en iyi savunan örnek için bkz. Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California, 1971. Bu bakımdan özellikle 3., 5. ve 7. bölümler önem taşır.

zans-Türk eşrafına karşı çıkacak gücü bulamadı. Bizans sarayı, varlığını biçimsel olarak sürdürdüğü son iki yüzyılda, taşradaki iktidarını gitgide paylaşmaya çaresiz seyirci kalmıştı. Zengin toprak sahipleri, taşra hanedanları, manastırlar ve şehirler birer birer merkezin hâkimiyetinden kurtulurken, köylülüğün mahallî senyörlere bağımlılığı gittikçe artmıştı. Kuşkusuz, Bizans köylüsünün bağımsızlığı feodal serfe göre daha fazlaydı; ama feodalleşmenin başlangıçları görülür gibiydi. İktidarın Osmanlı hanedanının elinde toparlanması bu gelişmeye son verdi ve aynı zamanda Avrupa anlamında bir aristokrasinin evrimini durdurdu.

* * *

Osmanlı toprak mevzuatının hangi modele dayandığını görmek için Bizans tarihinin daha gerilerine, belki de Heraklios-sonrası dönemden kalma ünlü Toprak Kanunu'na kadar uzanmak gerekir. Heraklios döneminde tarımdaki bağımsız üreticilerinin sayısının artmasından sonra, bu tabakanın toplumsal yapının temelini oluşturduğunun farkına varılmasıyla Toprak Kanunu çıkarılmıştı.[6] Bu kanunla köylünün toprağının ve diğer mülklerin korunması amaçlanıyor, köy vergi yükümlülüğü olan bir toplum birim olarak tanımlanarak, vergi mükellefiyeti ile toprak sahipliği arasındaki birebir ilişkinin altı çiziliyordu. Bizans tarihinin sonraki dönemlerinde Toprak Kanunu ideal bir model olarak kalırken, tarımdaki mevcut yapı gitgide bu modelden uzaklaştı. 10. yüzyılda Toprak Kanunu'na ilişkin yaptırımların güçlendirilmesi yoluyla bağımsız köylülüğün içinde bulunduğu gerileme durdurulmak istendiyse de, bu girişimler başarısız kaldı. 11. yüzyıldan sonra otoritenin bölünmesi ve köylülüğün bağımlı bir statüye sokulması biraraya gelerek, imparatorluğun toplumsal temelini çökertti. Ancak üç yüzyıl kadar sonraki Osmanlı merkezîleşmesiyle Bizans'ın kla-

6 Ostrogorsky, History, s. 90n, 134-7: "Hukukî ilişkileri *Kanun*'la düzenlenen köylüler özgür toprak sahipleridir. Hiçbir senyör karşısında yükümlülükleri yoktur, yalnız devlete vergi ödemekle yükümlüdürler... (Kanun'da) bireyin kendi mülküne sahip olmayı sürdürmesine özel bir önem verilmiştir" (s. 135).

sik tarımsal yapısı ana hatlarıyla yeniden kurularak, Toprak Kanunu'ndaki ideale yaklaşıldı.

Tarımsal yapıyla ilgili mevzuatı, yeni Osmanlı devletinin ilgilendiği ilk şeyin bağımsız köylülüğün iktisadi tabanının yeniden kurulması olduğunu açıkça gösterir. Bütün topraklar yeniden devlet mülkiyetine alındı; Bizans İmparatorluğu'nda da bütün toprağın şeklen devlete ait olması nedeniyle, bu tasarruf hiçbir hukukî sorun çıkarmadı. Bütün angaryalar kaldırıldı ve eski vergilerin ve mükellefiyetlerin yerini tek bir vergi aldı. Aynı zamanda bir çift öküzün çift sürme kapasitesine göre hesaplanan bir arazi ölçü birimi (yaklaşık 60-150 dönüm) tesis edilerek, bunun bir köylü ailesinin vazgeçilmez tasarrufunda olduğu kabul edildi.[7] Hukuken bütün topraklar devlete ait olduğundan, merkezî otorite bağımsız köylü fertlerinin tasarrufundaki bu arazi birimlerine dayalı bir toprak rejiminin ebediyen devamını gerçekleştirebilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik kurumsal yapısı, az çok birbirine yakın büyüklükte toprakları elinde tutan ve merkezden atanan memurlara oransal vergi ödeyen bağımsız bir köylü kitlesinin varlığını öngörüyordu. Bu memurlar, ya vergiyi merkeze aktarırlar ya da bunun karşılığında merkeze çoğu zaman askerî –bazen de sivil– nitelikte hizmetler verirlerdi. Bu memurların temel özelliği, statülerini miras yoluyla veya mahallî nüfuzlarına dayanarak değil, merkezî otorite tarafından tayin edilmiş olmaları dolayısıyla elde etmeleriydi. Aynı şekilde, ayrıcalıkları kolayca geri alınarak reaya statüsüne indirilebilirlerdi. Teorik olarak, 15. yüzyıldan sonra sadece hanedan ailesi varlığını başkalarına borçlu olmayan bir statüye sahipti; bu statü padişaha güçlü kullarına servet bahşetme ve bu servetleri yok etme gücünü veriyordu. Böylesine mutlak bir iktidarın kullanılabilmesi için, çevrede güç odaklarının henüz do-

7 H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", Belleten, cilt 23, Ekim 1959, İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World*, cilt 45, Temmuz 1955. İnalcık, feodal uygulamaların yerini "evrensel bir devletin" (s. 221) aldığını ve bu devlette "büyük malikanelerin kurulmasının... önlendiğini" ve senyörler rejimine karşı kesin bir denetim kurulmasının amaçlandığını (s. 224) anlatır.

ğarken boğulmasını sağlayacak etkin bir mekanizmanın gerektiği ortadadır. Müstakbel iktidar odakları ortadan kaldırılmaksızın klasik modelin sürekliliği sağlanamazdı; sarayın açısından, tebaaların, fermanla yükseltilmedikleri sürece, kontrol edilebilir bir durumda tutulmaları zorunluydu.

En çarpıcı biçimde toprak yapısında görülen bu kontrol mekanizması, zanaat ve ticaretin sıkı bir biçimde kurumsallaştırıldığı şehir ekonomisini de içine alıyordu. Ticaret ve zanaatlar üzerindeki kontrol mekanizmalarının şehir ve köy iktisadi şebekelerini birbirine bağlamayı amaçlayan (şehirlere erzak temini, kırsal zanaatların yerleri, vs.'ye ilişkin) düzenlemelerle birlikte, merkezden belirlenmiş bir iş bölümü yaratma teşebbüsünün ilk adımını oluşturduğu söylenebilir.[8] Özellikle dış iktisadi bağlantılar daha da çok denetime bağlı olduğundan, ülke içindeki iş bölümü daha etkin bir biçimde düzenlenebilir ve sürdürülebilirdi. Aslında, dış ticaretin denetimi, ekonominin kapalı sınırlar içinde politik olarak kontrol edilebilmesine olanak sağlıyordu.

* * *

İş bölümü devam ettiği ve iktisadi faktörler kendilerinden beklenen görevleri yerine getirdikleri sürece, toplumsal hiyerarşiyi devam ettirmeyi öngören ideoloji de başarılı olabilirdi. Ne var ki, merkezin otoritesini uygulayabilmesi için, öngörülen düzeni meşrulaştıracak bir ideoloji tek başına yeterli değildir. Bunun yanı sıra, gerekli yaptırımları uygulayacak zorlayıcı bir aygıtın varlığı da gerekir. Bizans gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, yönetimin karşılaştığı *ideolojik* tehditler, toplumsal sistemin içinde merkezî otoriteye rakip bir grubun alternatif hegemonya projesinden kaynaklanmıyordu. Bu tehditler, imparatorluğun kapitalizmle bütünleşmesine paralel olarak yerleşen yeni bir iktisadi düzenin getirdiği ihtiyaçlara cevaben,

8 H. İnalcık "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 1969, no.1, özellikle s. 98, 106 ve sonraki sayfalar, Osmanlı lonca sistemi için bkz. G. Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Ocak 1970.

çok sonraları, ortaya çıktı. Ama, ideolojik tehditlerden çok önce merkezî otoritenin zorlayıcı aygıt üzerindeki tekeline meydan okunmuş, taşrada merkezî otoriteye rakip güç odakları oluşmaya başlamıştı. Bu oluşumu, yani merkezî otoritenin hâkimiyetine meydan okuyan unsurları anlayabilmek için, tarımsal yapıyı tehdit eden dönüşüme bakmak gerekir.

Anadolu'nun fethine katılmış olan ailelerin elindeki geleneksel iktidar kalıntılarını ortadan kaldırmayı amaçlayan Osmanlıların merkezîleştirme çabalarının, İstanbul'un fethinden sonra başarıya ulaştığından yukarıda söz etmiştim. Ama, bunun üzerinden bir yüzyıl geçmeden, güçlü merkezî otoriteye dayanan bu düzen bozulacaktı. Siyasi düzenin kurulması ve bunun beraberinde getirdiği iktisadi istikrar, 16. yüzyılda nüfusun hızla artmasına yol açmıştı. 1550'lerden sonra, nüfus baskısının etkisiyle tahıl fiyatları artmaya başladı ve bu artış devlet memurlarının topladığı sabit parasal vergileri düşürdü. Topladıkları vergiler karşılığı askerî hizmet vermek zorunda olan bu memurlar, malî baskının artması nedeniyle işlevlerini sürdüremediler. Bunların terkettikleri topraklar, askerî görevlilerin ve taşra yönetimindeki nüfuzlu kişilerin eline geçti. Köylülük böylece, bir yandan askerî tecrübelerini eşkıyalıkta kullanan eski memurların, öte yandan da güçlü merkezin koyduğu vergiden çok daha fazlasını talep eden yeni toprak sahiplerinin baskısı altında kaldı. Avrupa'daki fiyat devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyerek, sonuçta tahıl ve koyun için yurtdışı talebin doğmasına yol açınca, tarımdaki yeni nüfuz sahipleri ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanmak için, daha da güçlü teşebbüslerde bulundular. Ne var ki, pek az durumda toprak sahipleri köylüleri toprakta tutup, bir tür kiracılık düzenlenmesi çerçevesinde kendileri için çalışmaya zorlayabildi. Çoğu durumda, köylüler yeni köylere göçedip, oralarda yeni toprakları tarıma açtılar ve vergi ödeyerek, bu toprakların tasarruf hakkını elde ettiler.[9]

9 Fiyat devriminin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri için bkz. Ö.L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, Ocak 1975; fiyat devriminin köylülük üzerindeki etkisi ve tarımsal toplumdaki kargaşalar için bkz. William J. Griswold. *The Great*

Ancak zayıflayan bir merkezî otorite, nüfuzlu bir toprak sahipleri tabakasının ortaya çıkmasına seyirci kalabilirdi. Nitekim, aynı dönemdeki gelişmeler Osmanlı devletinin gitgide artan malî krizini şiddetlendirmiş, bu malî kriz ise Osmanlı devletini uzak vilayetlerden gelen tehditler karşısında daha da güçsüz kılmıştı. Her ne kadar, özellikle 16. yüzyılda, köylüden toplanan vergi/artık ürün devletin başlıca gelir kaynağı idiyse de, başka gelir kaynakları da (miktar bakımından) önem kazanmıştı. Bu gelirler imparatorluğun coğrafî konumunun sağladığı avantajlardan (kara ticaret yolları) ve askerî yayılmacılığından elde ediliyordu. Ama ticaret yolları yön değiştirmeye başlayıp toprak genişlemesi durunca, bu iki faktörün hazineye katkısı da sona erdi. Ayrıca, kısmen de olsa, en küçük vergi toplayıcılarının (sipahilerin) sağladığı askerî hizmete dayanan malî yapı, süvarinin öneminin azalmasıyla birlikte işlevini yitirmişti. Böylece sarayın tarım-dışı vergi tabanı eridiği gibi, toplayabildiği gelirler işlevsel olmaktan çıkıyordu. Öte yandan parasal harcamaları (kısmen enflasyona bağlı olarak) artmaktaydı. Ortaya çıkan malî kriz, merkezin kırsal alanlardaki merkezkaç eğilimi durdurabilecek zorlayıcı aygıtı harekete geçirmesini önlüyordu. Vergi gelirlerini artırma girişimleri, tarımsal yapının dengesini daha da bozarak durumu ağırlaştırdı.[10]

Merkezin güçlü kontrolü olmadığında, yerel memurlar iktisadi ve siyasi güçlerini ellerinde tutabildikleri vergi geliriyle doğru orantılı olarak artırabilirlerdi. 17. yüzyılda Osmanlı sarayı yerel görevlilerin gücünün bu şekilde artmasını önleyerek üstünlüğünü yeniden kurmayı denedi. Ne var ki, geliri artır-

---

Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611, Berlin, 1983. Bu konuda da en kapsamlı inceleme Halil İnalcık'a aittir: "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya", *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, H. Birnbaum ve S. Vryonis (der.), Mouton, 1972.

10 Tarımsal yapıdaki yeniliklerden biri 17. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan malikâne sistemiydi. Bu sistemde iltizam ömür boyunca veriliyor ve mültezimler iltizama verilen toprakları devlet müdahalesi olmaksızın yönetme hakkını elde ediyorlardı. Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975. Malî kriz tezi H. İslâmoğlu ve Ç. Keyder'in *Toplum ve Bilim* sayı 1'de (1977 Bahar) yayımlanan "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri" adlı makalesinde açıklanmıştır.

ma amacıyla düşünülmüş yeni vergi toplama projesi, bu girişimde beklenenin tam tersi bir sonuç verdi; vergi toplama karşılığında askerî hizmet sağlama biçimindeki klasik sistemin çökmesinden sonra, vergilerin gittikçe daha büyük bölümü iltizam yoluyla toplanır oldu. Mültezimlerin gördüğü işlev tıpkı Fransa'daki benzerleri gibiydi; en fazla miktarı devlete peşinen ödemeyi teklif edenler vergi toplama hakkını elde ederlerdi. Mültezimler vergi toplama haklarıyla yarıresmî bir konum edindiler. Böylece, tarımsal artığın toplanmasına olanak sağlayan meşru bir konumun siyasi güce dönüştürülebileceği tehlikeli bir statü yaratılmış oldu. 18. yüzyıl boyunca Osmanlı toprakları iltizam hiyerarşisini denetiminde tutan âyanın gittikçe artan hâkimiyeti altına girdi. Bu kişiler taşradaki merkezlerde devletin otoritesini temsil ederek tarımsal artığa el koydular. Kontrol ettikleri bölgelerde hem köylünün vergilerini topladılar, hem de ticareti ellerinde tuttular. Âyan, şehir ekonomisini de yönetmeye girişince, nüfuzları kırsal kesimin sınırlarını aştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, taşra merkezlerinde âyan meclisleri Batı Avrupa'dakine benzer bir şehir aristokrasisi işlevini görmeye başladı. Bu meclisler ekonomiyi düzenleyen iç ticaret ve lonca ruhsatlarıyla ilgili kararların yanı sıra, şehir gelirleri ve harcamalarıyla ilgili kararları da vermeye başladı.[11] Âyânın nüfuzuna gittikçe daha fazla boyun eğen merkezî hükümet, taşradaki örgütlenmeyi tanımak zorunda kaldı. 18. yüzyılda âyan, kendi memurlarının merkezî yönetimde daha yüksek mevkilere tayinini bile sağlayabiliyordu.

* * *

Âyanın sonunun başlangıcı, padişahın artık mutlak olmayan iktidarını, mahallî kudret sahipleriyle paylaşmayı resmen

11 H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen (der.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois University Press, 1977; ayrıca, aynı yapıtın I. Bölümü'ne Naff'ın yazdığı giriş, Y. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara, 1977. Âyanlık üzerine geniş yazına yeni bir katkı N. Sakaoğlu'nun Sivas vilayetindeki bir taşra merkezindeki bir âyan ailesinin yükselişini belgelediği *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı* (Ankara, 1984), adlı yapıtıdır.

tanıdığını gösteren Sened-i İttifak'la (1807) geldi. Bu belgenin imzalanmasından sonraki yıllar içinde, merkezî otorite âyanı siyasi düzeyde olduğu gibi iktisadi düzeyde de büyük ölçüde yenilgiye uğratmayı başardı. Olayların tersine dönüşündeki temel etmenin, Büyük Devletler'in Osmanlı İmparatorluğu'nun iç evrimi karşısındaki tavırlarını berraklaştıran Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayı olduğu söylenebilir. Rumeli âyanından olan Mehmet Ali Paşa Mısır Valiliğine getirilip vilayeti merkantilist amaçlara uyarlanmış eski Osmanlı kanunlarıyla yönetmeye başlayınca, büyük devletler karşılarında mahallî özerkliğin tehlikelerinin somut bir örneğini bulmuşlardı. Padişah ile Mehmet Ali arasındaki askerî mücadelede İngiltere merkezden yana çıktı; Babıâli'nin verdiği imtiyazlar karşılığında padişahı destekleyerek, hem Mehmet Ali'nin askerî yenilgisini, hem de vakitsiz millî ekonomi tecrübesinin başarısızlığa uğratılmasını sağladı.[12]

Mehmet Ali'nin yenilmesinden önce, Padişah yeni kurulmuş orduyu ülkedeki diğer âyana karşı harekete geçirmişti. Böylece, âyan kontrol altına alınarak ya hüküm sürdükleri bölgelerin dışına sürüldü ya da önemsiz bürokratik görevlerle İstanbul'a getirildi; çoğu durumlarda maiyetleri dağıtıldı.[13] İltizamın kontrolü yeniden merkezin eline geçti ve âyanın miras yoluyla devredebildiği bir hak olmaktan çıktı.

Âyân, güçlerinin doruğundayken merkezî otoritenin mahallî kopyaları olarak kalmışlardı. Başlıca gelirlerini devletin çeşitli resim ve vergileri toplama görevini üstlenerek elde ediyorlardı. Çoğu durumda, ortakçılık yoluyla ektirdikleri çiftlikleri vardı; bunun dışında, köylülüğün büyük çoğunluğu yegâne yükümlülüğü yıllık öşür ödemek olan bağımsız üretici olarak varlığını sürdürüyordu. Çiftliklerde bile angarya uygulamasına

12 Büyük Devlet ilişkileri açısından bu döneme ilişkin en geniş inceleme V.J. Puryear'a aittir: *International Economics and Diplomacy in the Near East*, Stanford, 1935; Mehmet Ali Paşa için 3. Bölüm'e bkz.

13 Bu konuda Andrew G. Gould'un mükemmel bir makalesi vardır: "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, Ekim 1976.

pek rastlanmıyordu. Âyânın gücü toprağın veya daha dolaysız biçimde, köylülüğün üzerindeki kontrolünden kaynaklanmıyordu; bu, toplumsal sistemin parametrelerine ve varsayımlarına dayalı, bağımlı bir güçtü. Kısa süren üstünlük dönemlerinde alternatif bir emek kullanım sistemi meydana getiremediklerinden, kırsal yapının özüne dokunamamışlardı. Âyânın başlattığı evrimin hemen tersyüz oluvermesi, bu değişikliğin geçici niteliğine işaret eder; ortalık durulduğunda köylülük yine bağımsız aile üreticileri olarak ortaya çıktı. Topraksız serfler veya tarım işçileri oluşmamıştı. Köylülüğün çözülmesini destekleyecek hiçbir hukukî ve siyasi kurum yoktu. Devletin bütün aygıtları bağımsız köylü statüsünü destekliyordu. Âyânın, merkezin otoritesinin yerine mahallî düzeyde kendi otoritelerini koymayı başardıkları, ama bu yönetimin temel varsayımlarını değiştiremedikleri söylenebilir.[14]

Âyân, feodal-aristokrat bir sınıfın oluşması doğrultusunda başarısız bir girişim olarak da görülebilir. Bir sınıf olarak ortaya çıkabilmenin maddî gereklerini yerine getirmelerinin yanı sıra, siyasi iktidarı paylaşma yolunda öznel niyetleri de var gibiydi. Birkaç yüzyıl öncesinin Bizans aristokrasisi gibi hükümdarlığın miras yoluyla geçtiği bir imparatorluktaki merkezkaç gelişmelerin ürünüydüler ve yine Bizans aristokrasisi gibi, güçleri merkezî otoritenin gerilemesine bağlıydı. Sırf artıktan pay almakla yetinmek istemiyorlar, merkezin her şeyi denetleyen yapısına yönelmiş bir tehdidi temsil ediyorlardı. Taşra şehirlerinde yönetime el koymaları ve padişaha Magna Carta benzeri bir senedi kabul ettirme girişimleriyle siyasi bir projenin de önderliğini yapıyorlardı. Bu bakımdan toprak yapısını esaslı bir biçimde

14 Toprak rejiminin kökünden değiştirilmesiyle ilgili olarak B. McGowan'ın vardığı sonuç, "Osmanlı Devleti(nin) yeni bir sertlik kurmadığıdır. Devlet, toprak sahibi sınıfın bir aracından ibaret olmadığından böyle davranmakta hiçbir çıkarı yoktu ve bir kurum olarak köylülüğün statüsünün düşürülmesinden kazanacağı hiçbir şey yoktu." G. Veinstein aynı sonucu Batı Anadolu için tekrarlamaktadır. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge 1982; Veinstein, "Ayan de la Region d'Izmir et Commerce du Levant (deuxiéme moitié du XVIII'e siécle)", *Etudes Balkaniques* 1976.

değiştirememelerini, projelerinin yetersizliğine değil de merkezin gösterdiği dirence bağlamak daha doğru olur. Siyasi projelerinin mantıkî uzantısını gerçekleştirecek zamanı bulmuş olsalardı, vergi toplama haklarının feodal mülkiyet haklarına yaklaştığı ve aynı zamanda köylülüğün bağımsızlığının tehlikeye düştüğü görülebilirdi. Ama maddi koşulların ve siyasi yönetim geleneklerinin bu tehlikeye karşı koyduğu anlaşılıyor. Merkezin, hâkimiyeti yeniden kurulduğunda köylülüğün bağımsızlığı için gerekli şartlar tekrar hazırlandı. 19. yüzyılın ikinci yarısı toprak yapısının restorasyonu dönemiydi.[15]

Özellikle Anadolu'da toprak yapısında eskiye dönüş gerçekleşirken, imparatorluğun uç bölgelerinde âyanın siyasi etkisiyle milliyetçi ve ayrılıkçı hareketler hızlanmıştı.[16] Mehmet Ali Paşa örneğinde olduğu gibi, âyan mahallî çıkar gruplarını merkeze karşı harekete geçirip yeni yeni ortaya çıkan şehirli sınıfların taleplerini dile getirdi. Çok milletli imparatorluk dinamiği içinde, çevre bölgelerdeki âyanlık devlet kurma eğilimleri ile milliyetçi hareketler için itici güç oluşturdu. Bu bakımdan 18. yüzyıl akim kalmış bir feodalleşmenin yaşandığı bir dönem, âyanın yükselişi ise gelişimi tamamlanmadan kesintiye uğratılmış bir toplumsal dönüşüm süreci olarak görülebilir.

* * *

Merkezin gücünün inişli çıkışlı bir evrimden geçmesine rağmen, köylülüğün bağımsız konumunu sürdürmesini mümkün kılan maddî şartları ileride ele alacağız. Burada ise, hâkim niteliği küçük köylülüğe bağlı olan bir tarımsal yapının, sınıf yapısının dönüşümü üzerindeki etkilerine değineceğiz. Dış pazarlarla ilişkinin hızla artmış olduğu 19. yüzyılda, âyan hareketinin başarısız kalması, toplumun temel yapısının, bir önceki yüzyıla göre klasik dönemine daha fazla yaklaşmış olması

15 İnalcık, "Centralization and Decentralization", Ö.L. Barkan, "Türk Toprak Tarihinde *Tanzimat* ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980 (ilk yayımlanışı 1940).

16 Kemal H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Millets to Nations, from Estates to Social Classes*, Center of International Studies, Princeton 1973.

demekti. Büyük çiftliklerin sayısı 16. yüzyıla göre belki daha fazlaydı, ama bunlar milyonlarca küçük işletme arasında boğulmuşlardı. Daha da önemlisi, toprakların çitlenerek az sayıda elde toplanmamış olması, ücretli işçiliği veya boğaz tokluğuna çalışmayı kabul edecek mülksüzleşmiş bir köylülüğün mevcut olmaması demekti. Dolayısıyla, kapitalist tarıma veya plantasyonlara elverişli şartlar yoktu. Büyücek çiftliklerdeki ortakçılık ise, bağımsız üretimin şartlarının yeniden üretilmesindeki güçlüklere bağlıydı. Bu güçlük topraksızlıktan değil, köylünün elindeki çift hayvanlarını veya tarım araçlarını kaybetmesinden kaynaklanıyordu. Köylünün elinden toprağı alınamadığı veya yeni topraklar üzerinde üretim yapılabildiği sürece, hem ücretli işçi hem de ortakçı kıtlığı olacak, dolayısıyla tarımda büyük ölçekli üretim de pek görülmeyecekti.[17] Maddi şartların büyük ölçekli üretimin sürdürülmesine elvermemesi, Mora'dan boş arazide üretim yapacak ortakçı köylülerin getirilmesi örneğinde olduğu gibi, 19. yüzyılda pek çok vesilelerle görüldü. Batı Anadolu'da ihracata yönelik kapitalist çiftlikler kurmayı deneyen müstakbel kolonyalistlerin bir teşebbüsü buna bir örnek olarak verilebilir. Bu müteşebbisler işleyecek toprağı kolayca bulabildiler; ama işçiler yüksek ücret istiyorlar, kendilerini işe uzun süreyle bağlamıyorlardı. Genellikle güvenilir değillerdi.[18] Elde bulunan veriler, 19. yüzyılın büyük bölümü boyunca ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Anadolu'da köylerdeki ve şehirlerdeki ücret düzeylerinin İngiltere'deki ücretlerin yarısı civarında olduğunu göstermektedir. Oysa, kişi başına gelirlerdeki fark çok daha fazlaydı.[19]

Büyük ölçekli ticarî tarım işletmeleri kurmanın güçlüğü, Latin Amerika tarzında bir toprak oligarşisinin niçin gelişmediğine işaret eder. Ticarete yönelik bir toprak sahibi sınıfın yok-

17 Bu tezin bütünü için bkz. Ç. Keyder, "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership", *Journal of Peasant Studies*, Ocak-Nisan 1983.

18 O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974, s. 99-115.

19 C. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, 1980, s. 38; bu konuda ayrıca bkz. K. Boratav, G. Ökçün, ve Ş. Pamuk, "Wages in Turkey", *Review*, Kış 1985.

luğunun beraberinde getirdiği daha da önemli bir sonuç vardır. Bu sonuç 19. yüzyılın ideolojik atmosferinde öylesine önem kazanmıştı ki, bunun Türkiye'deki millî hareketin mevcut biçimiyle ortaya çıkmasının en önemli nedeni olduğu ileri sürülebilir. Artık ürünü ve bunun mübadele araçlarını ellerinde toplayan az sayıda ve ticarete yönelik toprak sahibinin olduğu bir durumun tersine, Osmanlı İmparatorluğu'nda pazarlanan artık ürünün küçük üreticiler arasında yayılmış olması, ticarî faaliyetin de paralel olarak yaygınlaşmasını zorunlu kılıyordu. Bu nedenle, dünya pazarına yönelik ürünlerin dolaşımında rol oynayan kalabalık bir aracılar sınıfının varlığı gerekiyordu. Köy düzeyinden başlayıp büyük ticarî limanlara kadar yayılmış olan irili ufaklı tüccarlar, köylülerin ürettiği artık ürünün alım-satımıyla uğraşıyorlardı. Pazarı denetlemeye yetecek büyüklükte bir artık ürüne el koyan büyük toprak sahiplerinin (oligarşinin) olmaması, ticaret sermayesine nitel bir önem kazandırdı. Ticaret sermayesi, gerek yaygınlığından ötürü, gerekse büyük işletmelere değil de köylü üretimine eklemlenmiş olması nedeniyle, tarımın dünya pazarlarıyla bütünleşmiş olduğu bölgelerde hâkim unsur olarak gelişti.

Tüccarların faaliyetinin mevcut artık ürünün alım-satımıyla sınırlı olmadığını belirtmek gerek. Köylü üreticilerin istenen ürünleri üretmeye özendirilmesi, kandırılması veya zorlanması gerekliydi. Tüccarların siyasi otoritenin adına hareket ettiği kolonilerde, angarya veya yeni vergiler yoluyla köylüyü yöneltmek mümkün oluyordu. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet sınıfı ile tüccar arasında bir çatışma vardı. Köylülüğün kendi kontrolünden çıkıp pazara kayması, bürokrasinin isteği hilafına oluyordu. Köylü üreticilerin ihracata dönük ticarileşmesi, siyasi otoritenin desteğiyle değil, siyasi otoriteye rağmen gerçekleşmişti. Bu süreç içinde ticaret sermayesi ile tefeci sermayesi güçlü bir ittifak içindeydi. Büyük tüccarlardan aldıkları avansları kullanan küçük tüccarlar, köylülerle hasattan sonra veya üretim tamamlandığında teslim edilecek ürün için anlaşırlardı. Bu durumda tüccar aynı zamanda tefeci işlevini de görüyordu. Tefeciliğin köylü toplumlarında yol açması

beklenen sonuçlar böylece ortaya çıktı: Borçluluk yüksek faiz oranlarına, bağımlılığa ve tefeciye duyulan ihtiyacın daha da artmasına yol açtı.

Ticaret sermayesi ile para sermayesi, yani ticaret ve borç verme işlevleri, her zaman aynı kişide birleşmiyordu. Âyânın vergi toplamadaki hâkimiyetinin kırılmasından sonra, iltizam, devlete ödünç verilen para üzerinden faiz kazanmanın yaygın bir yolu olmuştu. İltizam genellikle bir kredi zinciri yoluyla işlerdi: İstanbul'daki büyük bir banker belli bir bölgede bazı vergileri toplama hakkını elde edip bu hakkı başkalarına devrederdi.[20] Vergi toplama hakkının bu şekilde devredilmesi sonucunda, vergiyi fiilen toplayan kişinin kasabalı bir zengin, belki de bir tefeci olması mümkündü. Bu silsilenin, ticaretin devreleriyle bütünleşmiş olsun ya da olmasın, çok sayıda kişiyi içine aldığını anlamak zor değildir. İltizam yapısı içinde çok sayıda para sermayedarının yeralmasını mümkün kılan, merkezî otoritenin vergi toplama hakkını büyük toprak sahibi bir sınıfın hâkimiyet teşebbüsüne karşı savunabilmiş olmasıydı. Böylece küçük köylü ile para sermayesi karşı karşıya kalıyordu.

19. yüzyıldaki yaygın inanca göre, mal ve para ticareti imparatorluğun gayrimüslim tebaasına özgü işlerdi. Rumların ticaretle, Ermenilerin ise borç vermekle uğraştığı bir iş bölümünün olduğu varsayılırdı.[21] Sağlam istatistiki veriler bulunmamasına rağmen, bu izlenimin geçerliliğini gösterecek tarihsel nedenler üzerinde düşünebiliriz. 18. yüzyıl boyunca gerçekleşen bazı temel kurumsal yenilikler Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında eşitsiz bir ilişki yapısı oluş-

20 İltizam uygulaması imparatorluk kadar eski olmakla birlikte bazı parasal tahsislerle sınırlıydı. Bütün devlet gelirlerine uygulanması ve buna paralel olarak merkezî otoritenin zayıflamasıyla, iltizamın toplumsal yapıya ilişkin etkileri daha çok önem kazandı. Örneğin bkz. R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, 1800-1914, Methuen, Londra 1981, s. 10-21; ayrıca D. Quataert, "Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia, 1800-1914", *Asian and African Studies*, cilt XV, sayı 1, 1981.

21 Osmanlı İmparatorluğu'nu gezen yabancıların çoğu bu işbölümüne değinmişlerdir. Bu konudaki klasik makale için bkz. A.J. Sussnitzki, "The Ethnic Division of Labor", C. Issawi (der.), *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966, s. 115-24.

turmuştu. Başlangıçta sarayın dış iktisadi ilişkiler üzerinde sıkı bir kontrol sürdürmesini sağlayarak uzun bir süre Osmanlı devletinin amaçlarına hizmet eden kapitülasyon rejimi, 18. yüzyıla kadar mutlak iktidarın elinde bir araç olarak kalmıştı. Padişahlar, bu yolla yabancı devletlere tek taraflı ayrıcalıklar bağışlayabiliyorlardı. Teorik olarak bu ayrıcalıklar geri alınabiliyordu ve padişahın ölümü üzerine yeniden müzakere edilmeleri gerekiyordu. 18. yüzyılda imparatorluğun Avrupa devletler arası sistemine yavaş yavaş katılması sonucu, Osmanlı padişahları, yeniden müzakere edilmesi gerekmeyen iki taraflı anlaşmaları kabul etmek zorunda kaldılar. Bu ikili anlaşmalar, Batılılara imparatorlukta tanınan haklar karşılığında, Osmanlı tebaasının Avrupa'da aynı haklarla ticaret yapabileceği şeklindeki bir mütekabiliyetin kabul edilmesi demekti.[22] Aynı anlaşmalarla, yabancı elçilerin kendi uyruklarından olan topluluklar içindeki ticarî işleri yönetme ve hukukî sorunları halletme hakkının kapsamı genişletilerek, bazı ülkelerin uyruklarına Osmanlı kanunlarına tâbi olmama hakkı tanınmıştı. Böylece, Avrupa devletlerinin elçilerine hükümranlık hakları veren ve kendi ülkelerinin pasaportlarını taşıyanları himaye etmelerini mümkün kılan bir sistem oluşturuldu. Bu sistem, Osmanlı devletinin meşruluğunu yıkma tehlikesi taşıyan, siyasi otoritenin erişemeyeceği bir konumda bulunan gerçek veya sonradan edinilmiş millî kimlikler yaratan, patlamaya hazır bir durum yarattı. Himaye altındaki gruplar yerli halkın elde etmeyi umamayacağı ayrıcalıklardan ve muafiyetlerden yararlandığı içindir ki, Osmanlı kanunlarına tâbi olmamaları, kapatılamayacak bir toplumsal uçurum oluşturdu.[23]

Bir yandan Osmanlı devletinin gittikçe zayıflaması, öte yandan Avrupa kamuoyunun padişahı ve onun kanunlarını mutlakıyetçi bir zorbalık örneği olarak görmeye başlaması sonucu, Avrupa ülkelerinin elçileri imparatorluğun Hıristiyan uyrukla-

22 T. Naff, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", T. Naff ve R. Owen (der.), *Studies*.

23 *A.g.e.*, s. 100-103. Nasim Sousa, *The Camitulatory Regime of Turkey* (Baltimore, 1933) bu konudaki hâlâ en kapsamlı incelemedir.

rına korunmalı statü vermekte daha cömert davranır oldular. Daha 18. yüzyılda imparatorluğun sonradan kaybedeceği topraklarda Avusturya'nın yaklaşık 250.000 kişiye ayrıcalık belgeleri dağıtmış olduğu sanılıyor. Genellikle elçiler, Rumlara, Ermenilere, Levantenlere, kendilerini Osmanlı uyruğundan kurtaracak "yüz binlerce pasaport" dağıtmak veya satmakta sakınca görmediler.[24] 19. yüzyılda bir yandan eskiden Osmanlı uyruğuyken pasaport almış olanların sayısı artarken, bir yandan da kolay kazanç ve kanunların sınırlamadığı bir kapitalizmin çekiciliğine kapılan göçmenler, Akdeniz'in her yanından gelerek Osmanlı liman şehirlerine yerleştiler. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra bu şehirlerdeki göçmen nüfus arttı. İçlerinde önemli bir lümpen tabaka barındıran göçmenlerin yararlandıkları hukukî muafiyet, her türlü belediye reformunu ve yolsuzlukları önleme girişimini etkisiz kıldı.[25]

Batı'yla yapılan ticaret artınca, Avrupalılar ticarî işlemlerin düzen içinde yürütülmesine elverecek kurumsal bağlamı sağlamaya çalıştılar. Onlara göre temel bir şart, sözleşmelerin uygulanmasını mümkün kılacak hukukî bir yapının tesis edilmesiydi. Bunun iki yolu vardı: Ya toplum iki ayrı parça halinde yönetilecek ve bu parçalardan biri Osmanlı müdahalesi dışında kalacaktı –ayrıcalıklar vererek Osmanlı kanunlarından muafiyet kazandıran sistemin mantığı buydu– ya da hukukî-kurumsal yapıyı toptan değiştirecek reformlar yapılacaktı. Birincisiyle beraber ikinci yolu kabul ettirme çabaları da etkin biçimde yürütüldü ve bu çabalar Tanzimat hareketiyle doruğuna ulaştı. 1839, 1856 ve 1867'de Saray bazı yurttaş haklarını, ibadet özgürlüğünü, özel mülkiyetin bir ölçüde dokunulmazlığı-

24 Naff, *a.g.e.*, ayrıca R. Davidson, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", W.W. Haddad ve W. Ochsenwald (der.), *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*, Ohio, U.P., 1977; Kırım Savaşı sıralarında İstanbul'daki yüksek konsolosluk mahkemesi hâkimi olan bir İngiliz konsolosu sonraları Doğu Akdeniz'de "İngiliz himayesindeki uyruklar adı verilenler sayısının bir milyona yakın olduğunu yazmıştı". s. 42. Osmanlı hükümeti yabancı devletlerin himayesinde olanlara ilişkin yönetmelikler çıkararak suiistimali önlemek istedi, (a.g.y.) ancak başarılı olamadı.

25 S.T. Rosenthal'ın son derece ilginç çalışmasına bkz. *The Politics of Dependency: Urban Reform in İstanbul*, Greenwood Press, Westport, 1980.

nı ve yabancıların mülk sahibi olması hakkını tanımaya hazır olduğunu ilan etmek zorunda bırakıldı.[26] Yine de, ticaret geliştikçe Avrupa pazarları ile yerli üreticiler arasında başlıca bağı kuranlar Hıristiyan ve Levanten nüfus oldu. Avrupa şirketlerinin liman şehirlerinde açılan acenteleri, aracı olarak gayrimüslim Osmanlı uyruklarını çalıştırdılar (ve bunların bazıları bu şekilde yabancı ülkelerin pasaportlarını aldılar). Bu işleyiş biçimi Müslüman tacirleri giderek safdışı etti. Avrupalı tüccarlar Hıristiyanlarla iş yapmayı tercih ettikleri gibi, yabancı pasaport taşıyan Hıristiyanların konsolosluk hukuk sistemi çerçevesinde dava edilebileceğini de biliyorlardı. Ödünç para piyasasında da benzer bir seçme süreci işlemekteydi. İltizam sisteminde dolaşan büyük paralar, çoğu zaman ya doğrudan yabancıların kontrolündeki bankalarla ya da topluca Galata bankerleri adıyla bilinen İstanbullu zengin sarraflarla ilişkiliydi. Bu durumda da, hem öznel duygular hem de nesnel şartlar, sermaye ile fiili üreticiler arasındaki bağlantıların gayrimüslimler yoluyla kurulması sonucunu veriyordu.

Durum böyle olunca, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na gelen yabancıların, Müslümanların ticarî zihniyetten yoksun olup, yalnızca toprak işlemeye yatkın oldukları, Rumların ve Ermenilerin ise çalışkan ve ileri görüşlü oldukları yolundaki izlenimlerine şaşmamak gerek. 19. yüzyıla gelindiğinde, imparatorluğun gayrimüslim nüfusunun bir bölümü, köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı kuran bir komprador sınıfına dönüşmüştü. Âyanın yenilgisiyle, toprak sahibi bir oligarşinin doğması önlenmişti; bürokrasi ise merkezî otoritenin yeniden tesis edilmesi öncesindeki döneme

26 Reform hareketi üzerine pek çok çalışma vardır: R. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire*, 1956-1976, Princeton, 1963; F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Harvard, 1942; C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, Princeton*, 1980. S.J. Shaw ve E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II: *Reform, Revolution and Republic* bu konuda yararlı bir incelemedir. Türk tarihçilerin çoğu reform hareketini ya modernleşmenin başlangıcı sayıp alkışlamışlar ya da emperyalist bir manevra sayıp küçümsemişlerdir. Solda revizyonist bir görüş açısı için bkz. İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983.

göre daha etkindi. Bu yüzden, 19. yüzyıldaki sınıf yapısının, bağımsız köylü üreticiler ile bürokrat sınıftan oluşan klasik bir tarımsal imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. İktisadî bütünleşmenin gerçekleşmesini sağlayan mekanizmaları işletenler ise çoğunlukla imparatorluğun gayrimüslim nüfusuydu. Böylece, dinî ve etnik öğeler sınıf farklılaşmasını örtecek işlev kazanıyordu. Bu nedenle, sınıf oluşumu siyasi ve ideolojik belirlemelerin iktisadi zeminle kesiştiği karmaşık bir süreç içinde gerçekleşti. Bu süreç içinde, imparatorluğun son yıllarındaki sınıf haritası köylüler, bürokratlar ve kompradorlar (köylüler genellikle sessiz kaldığından özellikle bürokratlar ve kompradorlar) arasındaki etkileşimlerle çizildi. Bu etkileşimi tarihî gelişmesi içinde araştırmak için Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya sistemine bağlayan mekanizmaların tespiti gerekli, II. bölümde bunu yapacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

Periferileşme Süreci

19. yüzyılın ilk yarısında mahallî güçler karşısında padişahın ve merkezin mutlak hâkimiyeti yeniden kurulmuştu. Yeni yapı servet biriktirip statü değiştirme imkânı olmayan çok sayıda küçük üretici ile hiyerarşik bir düzen içinde bütünüyle saraya tâbi bir memurlar sınıfı öngören klasik modele dayanıyordu. Bu ideal modele göre mutlak hükümdar keyfince ayrıcalık bağışlayıp geri alabilirdi; dolayısıyla memurlar sınıfına dahil olmanın getirdiği statü, servetten veya aile mirasından değil, sadece bürokratik mevkiden kaynaklanırdı. İktisadî artığa el konmasındaki temel ilişki de köylü üreticiler ile bürokratik sınıf arasındaki ilişkiydi. Fakat bu şekilde el konan artığın ancak küçük bir bölümü iktisadi yeniden üretimin şartlarını devam ettirmek için harcanıyordu; bu gibi harcamalar arasında yol şebekesinin idamesi, su projeleri vb. sayılabilir. Artığın büyük bölümü ise devlet memurlarının tüketimi ve lüks harcamalar için kullanılıyordu. Devlet memurları sınıfı, toplumsal sistemin siyasi ve ideolojik yeniden üretimine hizmet eden idarî, askerî, adlî ve dinî kurumların personeliydi.[1] En küçük vergi memuru

1 H. İnalcık klasik çağı *The Ottoman Empire, The Classical Age,* (New York, 1973) adlı yapıtında anlatır. Vergi toplanmasında mültezimlerin aracılığının toplumsal yapıya yeni bir öğe sokmuş olduğuna kuşku yok. 19. yüzyıl boyunca artık

ile vezire, kadı ile yeniçeriye ortak niteliklerini veren şey, hiyerarşideki yerleri ve işlevlerinin farklı olmasına rağmen, artığa el koyma ilişkisinde aynı tarafta bulunmalarıydı. Bu mevkiler arasında ve özellikle de farklı düzeydeki vergi memurları arasında sık sık çatışmalar olduğu doğrudur. Bu çatışmalar, ya artığın bölüşümünden ya da sistemin niteliğine ilişkin birbirine rakip projelerden kaynaklanan sınıf içi çatışmalar olarak görülmelidir, tıpkı kapitalizmde burjuvazinin çeşitli fraksiyonları arasındaki çatışmalar gibi. Buradan yola çıkarak, köylülerin ürettiği artığa (vergi biçiminde) el konulmasına dayanan bir üretim tarzı içindeki yapısal konumları nedeniyle, memurların bir sınıf oluşturduklarını söylüyoruz. Ayrıca bu sınıfın üyeleri, özellikle üretimi sürdürenlerle ilişkileri söz konusu olduğunda, belli bir ideolojik perspektif ve siyasi tavrı paylaşıyorlardı.

Her ne kadar, böyle bir sistem, sözgelimi feodalizme göre, daha az çelişkili toplumsal ilişkileri öngörse de, devlet sınıfının yaydığı ideolojinin yine de temel önem taşıyan bir rolü vardı. Devlet sınıfının meşruluğunu sağlamaya yarayan kurumlardan adlî ve ilmî kurumlar büyük önem taşıyordu. Bu kurumların doktrini köylülük ile yöneticiler arasındaki ilişkinin karşılıklılığını ve bu yönetimin hayırhah niteliğini vurgular. Varsayılan ilişkiyi özetleyen ünlü adalet çarkı, iktisadi yeniden üretimin ideolojik yeniden üretime, yani artığın üretilmesinin adalet ve siyasi düzenin otoriteler tarafından adil bir biçimde idare edilmesine bağlı olduğunu telkin ederdi.[2] Hükümdarın, sistemin aksamadan işlemesi için gerekli evrensel şartları ülkede sürdüren, her şeye kadir bir güç olarak görülmesi bu meşrulaştırmanın niteliği, devlet sınıfının kendisine

---

ürünün belki de yarıdan fazlası mültezimlerin eline geçmişti. Erzurum'da vergilerin iltizama verilme şekli ve "kâr" marjları için bkz. Issawi, *The Economic History of Turkey*, s. 356. Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*'nde (Ankara, 1984), toplanan vergilerin ancak üçte birinin hazineye ulaştığına ilişkin bir tahmine yer verilmiştir, s. 54n.

2 H. İnalcık, The Nature of Traditional Society, R. Ward ve D. Rustow (der.) *Political Modernization in Japon and Turkey*, Princeton, 1964. Bütün tarımsal toplumların ideolojik yeniden üretiminde bu sembiyotik ilişkiye başvurulduğuna kuşku yok.

paternalist bir bilgelik vehmetmesine yol açar. Bu nedenledir ki, siyasi reçetelerde, sistemin çözülmesine konulan teşhislerde, önerilen tedavi yolu hep daha akıllı yöneticilerden geçer. Yine aynı nedenle, reform perspektifi de bürokrasinin toplumsal sistemdeki rolüne ilişkin önerilerle sınırlıdır. Bürokrasinin hangi fraksiyonundan gelirse gelsin, bütün toplumsal yapıyı ıslah önerilerinde, devlet sınıfına, belki değiştirilmiş, ama üstünlüğü tartışılmaz bir işlev atfedilir; devlet sınıfının, artığa el konma ve bu artığın kullanılma süreci üzerindeki kontrolünü sürdüreceği bir işlevdir bu.

Böyle bir durumda, devlet otoritesinin temsilcilerinin iktisadi veya ideolojik sistemdeki herhangi bir dönüşüme karşı çıkması doğaldır. Özellikle, artığın bürokrat olmayanlar tarafından temellük edileceği sonucunu beraberinde getiren alternatif bir iktisadi örgütlenme tarzı önerildiğinde, hem bir grup olarak gelirinin bir bölümünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağından, hem de yönetici sınıf olarak varlığını sürdürmesini sağlayan sistem tehlikeye düşeceğinden, devlet sınıfı bir tehditle karşı karşıya kalmış olacaktır. Devlet sınıfı, kendisi-için-bir-sınıf olarak hareket edebildiği ölçüde, hem kendi gelir tabanını hem de kendisini meşrulaştıran sistemi korumak isteyecektir. Pazar ilişkilerinin yaygınlaşması ve tarımsal artıktan pay almaya başlayan tüccar sınıfının büyümesi gerçekten de böyle bir tepkiye neden oldu. Tüccarlar yalnızca artık üzerinde hak iddia eden rakip bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkmamışlardı; aynı zamanda toplumsal sistemin temelini de tehdit ediyorlardı. Bu açıdan bürokrasinin bütün yönetici sınıflar gibi çifte bir niteliği vardı. Bir yandan, sistemin yeniden üretimi için gerekli şartları sürekli kılmakla görevli devlet memurlarıydılar. Bunu yapabilmek için kendi meşruluklarını korumak ve sürdürmek zorundaydılar. Öte yandan, bürokrasi, idamesine katkıda bulunduğu sistem içinde, iktisadi artık üzerinde hak iddiası bulunan bir sınıftı. Normal olarak, sistem tehlikeye düşmediğinde, bu iki nitelik ve bunların gerekleri birbiriyle çatışmaz. Ama, adalet çarkında önerilenleri yerine getirmek artık mümkün değilse, bürokrasinin gelirden

alacağı payla ilgili endişesi, geleneksel düzenin çeşitli öğelerini ve hatta bir bütün olarak işleyişini korumadaki kaygısına baskın çıkabilir. Osmanlı bürokrasisinin dünya kapitalist sistemine girişini, bu sistem içindeki davranışını ve kapitalizmin nüfusunda rol oynayan çeşitli mekanizmaların göreli önemini bu perspektif içinde analiz etmeyi öneriyorum.

* * *

Osmanlı devletinin Avrupa siyasi sistemine katılması 18. yüzyıla kadar gerçekleşmemişti. O zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu bir korku ve merak kaynağı olmuştu, ama her şeyden önce, ancak savaş kaçınılmaz olduğunda mücadele edilecek yabancı bir güçtü. Bu tavır, Avrupa ülkelerinin elçilerine küçümsemeyle yukarıdan bakan Osmanlı Sarayı'nın, Çin İmparatorları'nın pek de yadırgamayacağı dünya görüşüne de yansımıştı, 16. ve 17. yüzyıllarda tek taraflı olarak geri alınabilir kapitülasyonların verilmesi de, âlicenaplık maskesi altında bu küçümsemenin bir örneğini oluşturuyordu. Ne var ki, 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başında art arda kaybedilen savaşlardan sonra Osmanlıların tavırları değişmeye başladı; Saray kendisine dayatılan antlaşmaları kabul etmek zorunda kaldı ve bürokratlar Avrupa diplomasisine özgü girift ittifaklar ve dengelerle meşgul olmaya başladılar. Sivil bürokrasi, özellikle imparatorluğun dış ilişkileriyle uğraşan bir grup olarak, dinî görevlilerden farklılaşmaya başladı.[3] Bu yeni devlet memurları devlet gücüne ilişkin nispeten daha laik görüşlere sahiptiler ve eskiden Avrupa devletleriyle ilişkileri temellendiren askerî ve dinî otorite kavramlarıyla mücadele etme eğilimindeydiler. Pazarlıklarda gereken parametreleri kabul etmeleri bakımından devletler arası sisteme yaklaşımlarında daha pragmatiktiler. Ama bu kabul nedeniyledir ki, ülke içindeki çabalarının muhtemel başarısını reformla sınırladılar: Osmanlı reformcuları, neyin yapılabilir neyin yapılamaz olduğuna ilişkin görüşleri Avrupa devlet diplomasisinin dar sınırları içine sıkış-

3 C. Findley, *Bureaucratic Reform:* S.J. Shaw *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard, 1971.

mış olan bu laik bürokratlar kesimi içinden çıkacaktı. Avrupa devletler sistemine erken bir dönemde, adım adım ve düzenli bir biçimde girilmesi ve bürokrasi içindeki reformist, "modern" hizbin tutucular karşısında kendini bu sisteme dayanarak meşrulaştırması, Batı'nın nüfuzu karşısında, sözgelimi Çinlilerin düşmanca veya Japonların intikamcı davranışına kıyasla, Osmanlı devlet memurlarının daha uysal davrandığını açıklamak da bir ipucu sağlayabilir. İstanbul'un laik bürokrasisi Avrupa modellerine ve ilkelerine bağlılığını ilerici reformculuk adına kabul etti ve savundu. Böylece, Batı kapitalizmiyle iktisadi bütünleşmenin kurumsallaşmasını köhnemiş devlet mekanizmasının gerici ilkeleri karşısında kazanılmış bir zafer olarak alkışladı. Reformculuk biraz daha radikal bir renge büründüğünde de, Çin ve Japon modellerinden çok İtalyan ve Rus modellerine yaklaştı ve kavramlarını Avrupa'nın toplumsal ilerleme paradigması içinde aradı. Bir başka deyişle, bürokrasi, bütünleşmenin başlıca aracısı olma imkânını kendisine tanıyarak sınıfsal ayrıcalığını gözeten bir reformizm biçimini benimsedi. Fakat bu sırada da geleneksel düzendeki çeşitli toplumsal grupları ve bu düzenin bütünlüğünü, belki biraz fazla kolayca feda etti. İmparatorluğun coğrafî konumu, Doğu Akdeniz'in Avrupa kapitalizmi için önemi ve Levant üzerindeki emperyalist emeller gözönünde tutulursa, Çin'deki tür yabancı düşmanı ve muhafazakâr bir tepkinin oluşmasının ne kadar zor olduğu anlaşılır. Bürokrasi, kendisine kalan dar alanda, devlet memurlarının sınıf ayrıcalıklarını devam ettirme ihtimalini gerçekleştirebilecek bir kapitalist bütünleşme modelinden yana manevra yaptı. Geleneksel düzenin yeniden kurulması alternatifi Avrupa devletler sistemi modeline duyulan özlem karşısında kaybolup gitmişti. Aslında, imparatorluğun hem Avrupa devletler arası sistemiyle, hem de kapitalist ekonomiyle gittikçe daha fazla bütünleşmesi, bu modelin dışına çıkma teşebbüslerini daha da güçleştirdi. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bürokrasiye kalan hareket serbestisi, dünya kapitalizmi içindeki çatışmalara ve devletler arası sistem içindeki rekabetlere bağlı hale gelmişti.

İmparatorluğun Avrupa kapitalizminin siyasi-iktisadi mantığına dahil olmasını kurumsallaştırma yolunda atılan ilk adım, 1838'de İngiltere'yle yapılan ticaret antlaşmasıydı. Örneğin, 1842'de Çin'le yapılan Nanking antlaşmasının tersine, bu antlaşma öncesinde doğrudan bir zorlama olmamıştı. Ama Osmanlı idaresi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın tehdidine karşı Avrupa'nın desteğini sağlama kaygısı içindeydi. Mehmet Ali ordusuyla birlikte İstanbul'un çok yakınına gelmiş ve ancak İngiliz desteği sayesindedir ki Osmanlı bürokrasisi bu işten kazasız belasız sıyrılabilmişti. 1838 antlaşması kısmen bile olsa bu müdahale için ödenen diyetti; antlaşmanın, devletin verdiği bütün tekelleri yasaklayan hükmü, Mısır valisine devletçi reformlarını yürütme imkânı veren eski düzenin bir ilkesini ortadan kaldırıyordu. Ayrıca, İngiliz tüccarlar değer üzerinden alınan yüzde 12'lik tek vergi dışında hiçbir vergi ödemeden mal satın alıp ihraç edebileceklerdi. Aynı şekilde bütün ithalattan yüzde 3 oranında bir resim alınacaktı.[4] Birkaç yıl içinde benzer hükümler taşıyan antlaşmalar diğer Avrupa devletleriyle de imzalandı: Osmanlı İmparatorluğu zaten ticaretin kolay olduğu bir yerdi (tekeller dışında), şimdi de tam bir serbest ticaret bölgesi olmuştu. Batı'da sanayi üretiminin artması, buharlı gemilerle yapılan taşımanın ucuzlaması, özellikle Fransa ve İngiltere'nin saldırgan ticarî politikaları ve antlaşmaların sağladığı kurumsal kolaylıkların etkileri biraraya gelince, 1820'lerde yükselmeye başlayan ticaret hacmi önemli ölçüde arttı. Dünya konjonktüründeki canlılığın da yardımıyla ticaret hacmi, 1830'lardan 1873'teki iktisadi durgunluğun başlangıcına kadar, yılda yüzde 3,5 oranında arttı. Özellikle 1840'larda ve Kırım Savaşı döneminde hızlı bir büyüme görüldü.[5]

---

4 Antlaşmanın öncesi için bkz. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Middle East*, Bölüm 4; antlaşmanın metni C. Issawi *The Economic History of the Middle East*, s. 39-40'ta basılmıştır.

5 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and the World Economy 1820-1913: Trade, Capital and Production*, Cambridge University Press, 1987, bölüm 2; Issawi, *Turkey*, s. 74-82.

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yılları boyunca Avrupa'nın Ortadoğu ticaretinde, Fransız ile İngiliz tüccarların sık sık yakınmasına neden olan bir sorun ortaya çıkmıştı; bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç edilebilir üretiminin yeterli olmamasıydı.[6] Gerçekte, imparatorluğun politikası her zaman tüketici sınıfın politikası olmuştu: Lüks malların ve hammaddelerin ithali teşvik edilirken, ülkeye –özellikle büyük şehirlere– erzak temininin tehlikeye düşeceğinden korkularak ihracat engellenmişti. Sarayca tayin edilen tüccarlara ticaret tekelleri verme politikası daha çok bu amaç için kullanılmıştı. Ama bu görünür endişenin ardında, üretimi ve iş bölümünü kontrol etmek gibi daha temel bir amaç görülebilir. İhracat, özellikle hammadde ihracatı, üretim yapısını bütünüyle aksatma ve üretimin çeşitli aşamaları arasındaki bağları koparma tehdidini taşıyordu. Bu aksamanın etkisi işsizlik ve korkulan toplumsal sonuçlarıyla birlikte, yeniden üretim şemasında bir kopukluk biçiminde ortaya çıkabilirdi. İthal edilenler ise tüketim mallarıydı. İthalat çoğunlukla devlet sınıfının tüketimine yönelik olduğundan, üretim dengelerini tehlikeye düşürmeden teşvik edilebilirdi. 1838 antlaşması, ticaret tekellerini ortadan kaldırarak ve yabancı tüccarlara Osmanlı tüccarları karşısında daha avantajlı bir konum vererek olası bir toplumsal çözülmenin ve işsizliğin koşullarını hazırladı. Tekellerin kaldırılmasının İngiliz kapitalizmi açısından daha basit bir mantığı vardı: İhracat yasağının tekeller yoluyla sürdürülmesi, Avrupalı tüccarların sattıkları mamûl mallar karşılığında mal bulmakta çektikleri güçlüğü artırıyordu. Bütün ticaret tekellerinin kaldırılması, ticaretin daha "doğal" sınırlarına erişene kadar genişlemesine

6 Avrupalı tüccarlar ticaretin genişlemesi karşısındaki başlıca engelin Osmanlı ticaret tekelleri ve iç gümrükler olduğunu düşünüyorlardı. Tüccar gemileri geri dönüşlerinde yük bulmakta her zaman güçlük çekiyordu. 1838 Sözleşmesi'yle ticaret tekelleri kaldırılıp iç gümrükler azaltılmışsa da, imparatorluk 19. yüzyıldaki çevre ülkelerin çoğunun tersine hiçbir zaman ihracat fazlası veren bir bölge olmadı. R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, s. 91. Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 76. Bütün dönem boyunca, parasal olarak ihracat 6 kat, ithalat ise 7,5 kat arttıysa da reel artışlar sırasıyla 8 ve 10 kat olmuştu. Bu rakamlar, 1800 ile 1914 arasında dünya ticaretinde görülen 50 katlık reel artıştan çok uzaktır.

imkân verecekti. Fakat, hemen ortaya çıktı ki, bu sınırlar mevcut tarımsal yapı nedeniyle zaten pek geniş değildi.

Küçük köylülüğün hâkimiyeti, pazarlanabilir artık ürünün hacmini olduğu gibi, üretimin geçimlik ürünlerden ihraç ürünlerine geçiş hızını da sınırlıyordu. Büyük ölçekli ticarî çiftlikler kurmaktaki güçlük, ticaret hacmindeki genişlemenin daha çok bağımsız köylülüğün pazara açılması yoluyla gerçekleşebileceği demekti. Bu ise birçok sonucu beraberinde getiriyordu. İlk olarak, ihraç ürünlerinin fiyatı göreli olarak daha yüksek olsa bile, geçimlik üretim yapan köylüleri pazara dönük üretime yöneltmek kolay değildi. Üretimleri hava koşullarındaki yıllık değişmelere bağlı olan ve bu nedenle kıt kanaat geçinen köylülerin doğal tepkisi riskten kaçınma şeklinde olacaktı. Bu nedenle, köylünün ürettiği ihraç ürünlerinin hacmi artsa bile, bu ancak yavaş bir süreç içinde gerçekleşebilirdi.[7] İkinci olarak, tek bir hâkim ürünü temel ihraç malı haline getirme girişimi yerine, çeşitli ürünlerde zaten mevcut olan artığı harekete geçirmek yönünde bir eğilim ortaya çıkacaktı. Riskten kaçınan çok sayıda üretici geçimlik üretimden tek ürüne dayalı ticarî üretime geçişi ancak yavaş yavaş ve güçlükle gerçekleştirebilir. Bu yüzden de tek bir ürünü değil, mevcut ürün çeşitlerinin birkaçını daha geniş bir coğrafî alan içinde ve daha yoğun olarak pazara çekme eğilimi ortaya çıkar.

İhracatın hacim ve niteliğine ilişkin bu sonuçları, imparatorluğun 19. yüzyıldaki dış ticaret hesaplarında görmek mümkündür. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ticaret düzeni, serbest ticaret doktrininin altında yatan merkez-çevre işbölümünü yansıtan bir bileşim gösteriyordu: İthalatın çok büyük bölümü mamûl tüketici mallarından oluşuyor ve hiçbiri tek başına büyük önem taşımayan çeşitli gıda maddeleri ve hammaddeler ihraç ediliyordu.[8] Gerçekten de, ticaret hacmi mevcut ar-

7 Bu tez, bireysel köylü üreticinin rizikodan kaçınmasına dayandığından yetersizdir. Gerekli olan, köy ekonomisi içindeki ilişkilerden hareket eden ve bu ilişkiler sonucu ticarileşme önünde oluşan engelleri içeren bir modeldir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal tarihi yok gibidir ve Anadolu'nun kırsal kesimlerinin tarihi hiç yazılmamıştır.

8 Pamuk, *The Ottoman Empire and the World Economy*, bölüm 2, ek 1.

tık ürünlerin harekete geçirilmesiyle, düşük bir düzeyden başlayarak hızla artmış, ancak yüzyılın ortasından sonra artış hızında bir düşme görülmüştü. Başlangıçta bu artış, daha çok zaten pazarlanmakta olan hammadde fazlalarının mahallî pazarlar yerine ihracat pazarlarına yöneltilmesiyle sağlanmıştı. Bu yön değiştirme, toplumsal iş bölümünün bozulmasıyla sonuçlandı ve şehirlerdeki imalatta, köy zanaatlarında ve yerli sanayide işsizliğe yol açtı. Genişleyen ticaretin etkisi birbirine paralel iki süreç içinde hissedildi: Başta pamuklular olmak üzere ithal edilen ucuz mamûllerin pazarı istila etmesi ve geleneksel manüfaktürü iflas ettirmesi, ikincisi ise ihracat imkânlarının ortaya çıkması nedeniyle yerli sanayinin kullandığı hammaddelerin fiyatlarının artması. En büyük darbeyi yiyenler şehirlerdeki imalatçılardı: O döneme ilişkin kayıtlar tezgâh sayısındaki, üretilen kumaş miktarındaki ve zanaatçıların sayısındaki ani düşmeleri gösteren istatistiklerle doludur. Özellikle başlangıçta, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na pamuklu ihracatı 1820'lerin ortaları ile 1840'ların son yılları arasında beş kat artmıştı.[9] Tüketimin ithal mallara yönelmesi sonucu yerli üretimin pazardaki yerini kaybetmesi 19. yüzyılın ortalarındaki hızlı iktisadi büyüme döneminde etkili olmaya devam etti.

Kapitalizmle bütünleşmenin yerli sanayiyi yıkarak muhtemel evrim yollarını tıkadığını ileri sürmenin kuramsal gerekçesi yoktur. Böyle kaba bir tez çevre ülkelerdeki manüfaktürlerin konumuyla Batıdaki proto-sanayinin işlevi ve konumunu bir tutar. Kapitalizmle bütünleşme olmasa bu manüfaktürlerin sanayinin gelişmesi için gerekli birikimi yaratacağı ileri sürülür.[10] Bu sav sanayi faaliyetlerinin, içinde yer aldığı toplumsal sistemi gözardı ederek, kapitalist gelişmeyi tekniklerin nicel birikimiyle özdeşleştiren teknolojist bir yaklaşımdan kaynak-

9 Pamuk, bölüm 2, ek 1: Pamuklu üretimine etkisi için bölüm 6; zanaat üretimindeki gerileme için Owen; *Middle East*, s. 93 ve sonraki sayfalar.

10 Bu görüşün bir eleştirisi için bkz. Ç. Keyder, "Proto-endüstri ve Emperyalizm" *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara, 1983; krş. O. Köymen, "The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire", *Etudes Balkaniques*, VII, 2, 1971; ve O. Kurmuş, "Some Aspects of Handicraft and Industrial Production in Anatolia", *Asian and African Studies*, XV, 1981.

lanır. Çevre ülkelerdeki imalat faaliyeti ile Avrupa'daki protosanayinin iç örgütlenmeleri açısından birbirine benzedikleri kabul edilse bile, bunların iktisadi sistemle eklemlenmeleri ve dolayısıyla sistemi dönüştürme kapasiteleri çok farklıydı. Ayrıca, siyasi otoriteyle ilişki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imalat sanayisini, serbest birikime izin vermeyen, önceden belirlenmiş bir iş bölümünün sınırları içine hapsediyordu. Hukuk sistemi ve mülkiyet düzeni siyasal otoritenin gazabına uğramadan birikim yapmaya pek olanak vermiyordu. Bu nedenlerle geleneksel zanaatlerin yıkılmasının Batı tarzı kapitalist sanayileşmeye götürecek muhtemel bir dinamiği yok ettiği söylenemez. Ama onbinlerce zanaatkâr ve imalatçıyı işsiz bırakarak toplumu temelinden sarsan bir kargaşa yarattığı doğrudur. Bu nedenle de, bu tahribat süreci halkın çoğunluğu tarafından, bürokrat sınıfının geleneksel düzene ihanetinin bir örneği olarak görülmüştü.

* * *

Geleneksel iş bölümünün yıkılmasını takip eden toplumsal sarsıntıyla birlikte, yeni iktisadi faaliyetlerin ve yeni toplumsal grupların ortaya çıktığı görüldü. Daha önce sözünü ettiğimiz ve çoğu taşıdıkları yabancı pasaportların sağladığı koruma ve dokunulmazlıktan yararlanan komprador nüfus, Selanik, İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinde gelişti ve zenginleşti.[11] Ticarî faaliyetin yeni odaklarını oluşturan bu şehirler, kaynağı Avrupa olan meta ve kredi devreleriyle bağlantıyı sağlıyordu. Liman şehirlerinde kurulan bankalar ve ticarethaneler iç bölgelere erişimi sağlayan şebekeleri harekete geçirdi. Bu şebekeler tüccarlardan, acentelerden, küçük satıcılardan ve tefecilerden oluşuyordu. Ticaretin yıkıcı ve yapıcı uğraklarının büyümesi, toplumsal işbölümünün temelli bir yeniden yapılanma-

11 İzmir için, R. Kasaba, *Peripheralization of the Ottoman Empire*, doktora tezi, SUNY Binghamton, 1985; Selanik için A. Vacalapoulos, *A History of Thessaloniki*, Selanik, 1963; İstanbul için S.T. Rosenthal, *Politics of Dependency*'den söz edilebilir. Liman şehirlerinin toplumsal tarihine ilişkin materyal son derece azdır.

sına yol açmıştı. Geleneksel düzenin küçük şehir burjuvaları ortadan kalkarken, dış ticaretin yarattığı işlerle uğraşan yeni bir sınıf yükseliyordu. İktisadî mekân coğrafî bakımdan da yeni bir yapı kazanıyordu: Çökmekte olan geleneksel manüfaktürler, çoğunlukla bürokrasinin taşradaki merkezlerini oluşturan iç bölgelerdeki eski ticaret şehirlerindeydi. Yeni faaliyetler ise pazarın mantığına uygun olarak limanlarda toplanmıştı. Bu yeni faaliyet şebekeleri Avrupa pazarlarıyla bağlantının sürdürüldüğü merkezî noktalardan başlayacak şekilde kurulmuştu. Böylece, iktisadi faaliyetin kıyı bölgelerinde, ana yollar üzerindeki pazar şehirlerinde ve bunların yakın hinterlandlarında yoğunlaştığı dengesiz bir coğrafî dağılım sonucu doğdu.

Yeniden yapılanma olarak anlatılanların çoğu kapitalizmle bütünleşme sürecinde başka çevre ülkelerde yaşananlardan farklı değildir. Ama Türkiye örneğinde özgül olan şey, bu yeniden yapılanmanın beraberinde getirdiği sınıf çatışmasının, dinî ve etnik farklarla da belirlenmesiydi. Geleneksel sistemin esas iki sınıfı olan bürokrasi ve küçük köylülük bu dönüşüm sırasında varlıklarını korudu. Kuşkusuz, meta ve para pazarlarıyla bütünleşmesinin derecesi ve mahiyetine bağlı olarak küçük köylülük de esaslı değişmeler geçirdi, eşitsiz mübadele ve dolaşım yoluyla sömürü gibi iki sonucu beraberinde getiren değişmeler... Fiyat dalgalanmaları, pazarla gitgide daha fazla bütünleşen küçük köylülerin üretim stratejilerini etkilemeye başladı; onları, bağımsız konumlarını geçici olarak kaybetmelerine yol açacak kısıtlamalar içine soktu. Ama ezici çoğunluk, bir derecede pazara açılmış olsalar bile, üretimi örgütleme ve aile emeğini kullanım tarzları değişmeyen küçük üreticiler olarak kaldı.

Statüsü ilk elde tehlikeye düşen sınıf, Müslüman zanaatkâr ve tüccar sınıfıydı. Tüccarların toplam sayısında belki de hiçbir azalma yoktu; sanayide bile, çöküşün ardından, genellikle liman şehirlerinde yoğunlaşan, bazen ihraca yönelik yeni bir üretim türünün ortaya çıktığı görülüyordu. Ama, tüccarlar ve imalatçılar kesiminde, etnik gruplar arasında hızlı bir yer değiştirme gerçekleşmişti. Kurumsal garantileri sarayın verdiği

tekel haklarına dayanan tüccarlar ikinci sınıf bir statüye düşmüş, genelde de Müslüman tüccarlar varlıklarını ancak tâbi bir konumda sürdürebilir olmuşlardı. Müslüman tüccarlar ticarî faaliyetteki artıştan, özellikle bu artışın dünya pazarlarıyla bağlantılı bölümünden yararlanamadılar.[12] Oysa yabancılar ve imparatorluğun Hıristiyan nüfusu daha düşük vergi vermelerini sağlayan statüleri ve kanunlar karşısında dokunulmazlık tanıyan siyasi ayrıcalıkları sayesinde bu fırsatları geliştirdiler ve kullandılar. Bu süreçte kültürel öğenin önemi de gözardı edilemez. Gayrimüslim tüccar ve tefecilerin geleneklerinin, dinlerinin ve dillerinin Avrupalı iş adamlarına yakınlığı sayesinde ayrıcalıklı oldukları doğruydu. (Ya da, en azından, bu şekilde görülüp başkalarının arasından seçilebilme potansiyelleri vardı. Kuşkusuz, Rum ve Ermenilerin büyük çoğunluğu Müslüman nüfusla ortak bir kültürü paylaşıyorlardı; ama Hıristiyan nüfusun bir kısmı çıkan fırsatlardan yararlanabilirken, Müslümanlara bu olanak tanınmıyordu.) 19. yüzyılda Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bakışı kendisine uygarlaştırıcı misyonlar vehmeden kolonyalist bir kisveye bürünmedi. Ama, amacını boyunduruk altındaki Hıristiyan halkları kurtarmak olarak ilan eden romantikleştirilmiş bir haçlı perspektifinin belirgin izlerini hep taşıdı. Böylece, Hıristiyan burjuvazinin oluşumu kültürel bir misyonla çakıştı; Avrupalı kapitalistlerle Hıristiyan burjuvazinin işbirliği "Doğu sorunu"nu halletmeye yönelik global bir projeyle bütünleşti.

* * *

Toplumsal düzen açısından bakıldığında, bürokrasi ile yeni aracı burjuvazi arasındaki çatışmanın maddî temelini oluşturan iki neden vardı. Birincisi tüccar sınıfının, devlet memurlarının koruduğu ve savunduğu geleneksel sistemi temelinden

12 Bkz. A.İ. Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara, 1983; Kasaba, *Peripheralization*: Avrupa'yla ticarette Müslüman tüccarların payını artırmaya yönelik çabalar için bkz. M. Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", O. Okyar ve H. İnalcık (der.) *Social and Economic History of Turkey*, Ankara, 1980.

değiştirme tehdidini taşıyan kapitalizmle bütünleşme sürecini temsil etmesiydi. Bürokratik sistemin yerine pazarın mantığının konmasının bürokrasinin geleneksel rolü açısından ne anlama geldiğini görmek için pek uzak görüşlü olmak gerekmiyordu. İkincisi, bürokrasi reformizme yönelip kendi geleneksel rolünü dönüştürme çabasına girebilmek için, geleneksel düzeni oluşturan toplumsal grupların gözündeki meşruluğunu belli bir ölçüde muhafaza etmek zorundaydı. Çünkü dönüşümü gerçekleştirebilme ve toplumsal düzene yeni bir yapı kazandırma gücünü elinde tutmak için, ittifaklarını sürdürmek mecburiyetindeydi. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru bürokrasi kendi hedefini, dünyadaki yeni şartlara uyarken kendi statüsünü korumayı amaçlayan bir dönüşüm olarak ilan etti. Ama yeni burjuva sınıfının neden olduğu toplumsal sarsıntı 1850'lerden itibaren devletin meşruluğunu tehdit etti ve bürokrasiyi yerlerinden edilmiş geleneksel toplumsal gruplar karşısında kararsız bir konuma soktu. İleride görüleceği gibi, sonunda bürokrasi güdümünde bir toplumsal değişme süreci başlatıldığında, geleneksel toplumsal grupların nezdindeki meşruluğun korunabilmesi için, Müslüman tüccarlar ve imalatçılar karşısındaki kararsız tutumun netleştirilmesi gerekecekti.

Devlet memurlarına geleneksel düzenin bekçileri olarak değil de, imparatorluktaki iktisadi artığın büyük bölümüne el koyan bir sınıf olarak baktığımızda, Hıristiyan aracı sınıfın doğmasının bürokrasiyi daha dolaysız bir başka biçimde de tehdit ettiği görülür. Hem daha fazla kaynak seferber edildiğinden, hem de üretim daha fazla kazanç getiren ürünlere doğru kaydığından ticarî büyüme, üretimi ve geliri de artırmıştı. Geleneksel düzenin vergi sistemi, tekniklerin ve üretim hacminin yıldan yıla önemli ölçüde değişmediği basit yeniden üretimin varsayımlarına dayalıydı. Yeni durumda ise ortada büyüyen bir ekonomi vardı ve para değeri sabit tutulan geleneksel vergiler daha büyük bir artığa el koymaya uygun değildi. Üstelik, yeni artığın büyük bölümü ticaret ve krediyle uğraşan sınıfın eline geçiyordu. Vergi sisteminde tüccarların gelirinin bir kısmına dahilî gümrükler yoluyla el konması öngö-

rülürken, dış ticaretle uğraşan yeni sınıf, ticaret anlaşmalarıyla Avrupalılara tanınan ayrıcalıklar sayesinde bu vergiden kaçabiliyordu. Ayrıca, bu tüccarlar, yeni tüketim alışkanlıklarının oluşması sonucu bürokratlara lüks ithalat malları satabildikleri için, devletin el koyduğu artıktan bir de o yolla pay alabiliyorlardı. Böylece devlet memurları köylülerin ürettiği ve devletin vergilendirdiği artığın tüccarların eline geçmesine aracı oluyorlardı. Bir başka deyişle, imparatorluğun geliri ve üretimi büyürken, bürokrasinin aldığı pay küçülüyor, yeni burjuvazinin payı ise artıyordu.[13] Himayeden yararlanan tüccarlara yeni vergi koymak imkânsız olduğu sürece (bu gibi bütün teşebbüsler Avrupa devletlerinin şiddetli protestosuyla karşılaşmıştı), durum devlet memurları lehine düzeltilemezdi.

Geleneksel düzeni temsil eden bürokrasi ile bu düzenin çözülme süreci içinde gelişen burjuvazi arasındaki çatışmayı anlamak için imparatorluğun periferileşme tarzına bakmak gerekir. Hindistan gibi katıksız bir kolonyalizmin var olduğu durumlarda, geleneksel yönetici sınıf, tüccar-devletin bir uzantısı haline getirilmiş, bu da gerek artığın temellükü, gerekse sistem tanımı düzeyinde çatışmaya meydan vermemişti. Beyaz kolonicilerin yerleştiği ülkelerde de, siyasal yönetim aynı zamanda ticaret yapan toprak sahibi bir sınıfın ihtiyaçları doğrultusunda kurulmuştu. Oysa, Çin (ve tabii ki Japonya) gibi az sayıda başka örnekte olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman sömürge olmamış ve "gayriresmî imparatorluğun" sınırları içine de katılmamıştı. Sömürge olmadan periferileşmenin en önemli iki örneğini oluşturan Çin ve Osmanlı imparatorluklarının zengin siyasal geleneklere sahip olmaları ve daha da önemlisi her ikisinde de bürokrasinin hâkim sınıf olması tesadüf değildir. Bu ülkelerin sömürge haline gelmemesi geleneksel bürokrasilerin statülerini kapitalizmle bütünleşme süreci içinde, yani 1840'lardan Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönemde, devam ettirebilmelerine imkân vermişti. Ayrıca, sömürgeleşmenin gerçekleşmemesi ile emperyalist re-

13 Bkz. Ç. Keyder, "Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde.

kabet arasında karşılıklı bir belirlenme vardı. Emperyalist güçler Osmanlı ve Çin devletleri üzerindeki nüfuz ve kontrollerini artırmak için yarıştıklarında bu rekabet, devlet memurlarına daha geniş manevra alanı sağlamış ve geleneksel yönetici sınıfın toplumsal yapının kolonyal tarzda dönüştürülmesine karşı direnmesini kolaylaştırmıştı. Yani, emperyalist rekabet, kolonileşmenin gerçekleşmemesi ve geleneksel bürokrasinin (emperyalist baskı karşısındaki) göreli gücü ve özerkliği, periferileşme süreci içinde bir belirsizliği oluşturdu; ve bu belirsizlik, eski düzenin temsilcileri (bürokrasi) ile yeni düzenin temsilcileri (tüccarlar) arasındaki gerçek veya potansiyel çatışmaya yansıdı. İster dönüşümcü, ister restorasyoncu olsun bürokrasinin toplum projesi, ticarî faaliyet ve kapitalizmle bütünleşmenin beraberinde getirdiği toplumsal düzenle çatışacaktı.

Bürokrasinin statüsünü koruyabilmesi tutarlı bir proje oluşturması anlamına gelmedi. Kararsız konumu ve bazen de dar sınıf çıkarlarını gözetmesi bürokrasinin sık sık birbiriyle çelişen ve beklenmedik sonuçlar getiren politikaları benimsemesine yol açtı. Bu konuda, bürokrasinin sınıfsal yönelişleriyle belirlenen resmî borçlanma politikası örnek olarak verilebilir. Bu politikanın sonuçları, periferileşme sürecini ve imparatorluk'taki sınıf oluşumunu güçlü biçimde etkiledi.

* * *

Geleneksel pre-kapitalist emek örgütlenme tarzları varlığını sürdürdüğü sürece, çevre ülke yapısının sermayenin ihtiyaçlarına göre değişmesi, tüccarların ve kredi verenlerin yönlendirmesinde kalır. Avrupa pazarları ile köylü üretimi arasındaki bağlantıları kuran ticaret sermayesinin işleyişini ele almış ve ticaret ilişkisinin kurumsallaşmasının Osmanlı bürokrasisine büyük ölçüde devletler arası sistem tarafından dayatıldığını belirtmiştik. Avrupa'daki uluslararası kredi piyasasıyla kurulan ilişki ise aynı nitelikte bir dayatmanın sonucu değildi; bürokratlar da kendi kısa vadeli çıkarları açısından bu ilişkiye karşı değillerdi. Ancak bu konuda tereddütlerini dile getiren daha muhafazakâr bir saray kesimi vardı. Ama, imparatorlu-

ğun kurtuluşunun ancak Avrupa sistemiyle daha da bütünleşerek gerçekleşebileceğine inanan reformcu kanat bu koşulları önemsemedi.

19. yüzyılın ortalarına kadar Saray, İstanbul'daki bankalardan kredi alırdı. Borç almanın ilk plandaki nedenleri her zaman imparatorluk bütçesindeki geçici gelir darlıkları ve açıklar olmuştu.[14] 19. yüzyılda da devlet harcamaları ihtiyacı, hem idarî ve siyasi yapılardaki modernleşmeye paralel olarak, hem de imparatorluğun yeni askerî girişimler gerektiren Avrupa savaşları arenasına iyice girmesi sonucu artmıştı. Harcamaların artması ve gelirlerin yetersiz kalması kronik bütçe krizi biçiminde ortaya çıktı. Gelir yönünden, kriz, bürokrasinin artıktan aldığı payın azaldığını gösteriyordu. Gider yönündense reformların, özellikle askerî reformların, maliyetine işaret ediyordu. Borç ilişkisinin resmîleşmesinin aynı anda birkaç ihtiyaca birden cevap verdiği düşünülebilir: Avrupa kredi piyasası, saraydan alacaklarını tahsil etme gücü olmayan yerli bankerler yerine merkezî otoriteyle büyük devletleri karşı karşıya getirecekti. Sarayın bütçe gelirleri artacak ve bürokrasi fon kullanım kapasitesini büyütebilecekti. Borç verenler açısından ise, Osmanlı hükümetine kredi açmak, ülkedeki ademi merkeziyetçi eğilimlere karşı merkezi destekleme kararını pekiştiriyordu. Böylece merkez toprak bütünlüğünü koruma yeteneğini kazandığı gibi, kurumsal ve maddî yatırımları kendisi üstlenebilecek veya yabancı sermaye tarafından yapılan büyük yatırımları garanti edebilecekti. Borçlar bir yandan Osmanlı bürokrasisinin Avrupa diplomasisi nezdinde meşruluk kazanmasını sağlıyor, bir yandan da zaafının devam etmesine de yol açıyordu. Osmanlı devletine borç vermek (ve bunların geri ödenmesini beklemek) onun meşruluğunu tanımak anlamına geliyordu, ama imparatorluğun sürekli borçlu durumda bulunması da Avrupa hükümetlerine rahatça kullanabilecekleri bir üstünlük sağlıyordu. Borç emperyalizmi çoğu zaman, Osmanlı devletine

14 A. DuVelay, *Essai sur l'Historie Financière de la Turquie* (Paris, 1903), Osmanlı borçlanmasının ilk dönemi üzerine en kapsamlı inceleme olma niteliğini hâlâ koruyor.

dayatılan imtiyazları kabul ettirme veya istenen tedbirleri ve politikaları uygulatma amacına hizmet etti. Zamanla, bürokratlar borç verenlerin insafına kaldıklarını gördüler.

Sermayenin dünya ölçeğinde birikimi açısından, merkezî otoritenin aldığı borçları geri ödemesi, vergi olarak toplanan tarımsal artığın Avrupa kökenli, para sermayesinin kazandığı faize dönüştürülmesi süreciydi.[15] Nitekim, 1875'te Babıâli'nin iflasından sonra bu aracılık rolü kaldırılarak, bunun yerine Avrupalı alacaklıların temsilcileri ile köylülük arasında dolaysız bir ilişki kuruldu. Ekonomiyi biçimlendiren bu ilişkiye rağmen, toplam olarak borç alma-borç ödeme oranı imparatorluğun lehinde kaldı. Osmanlı ekonomisine merkantilist bir birim olarak bakıldığında, imparatorluğun, aldığı borçların geri ödediği miktarlardan daha fazla olduğu uzun dönemler görülür; bir bütün olarak 1854-1914 döneminde ülkeye giren borç miktarı geri ödenen anapara ve faiz miktarına hemen hemen eşitti.[16] Bir başka deyişle, sırf aritmetik açıdan bakıldığında Osmanlı ekonomisi, aldığı dış finansmandan daha fazlasını ödediği bir borçluluk durumundan zarar görmemişti. Daha önce tartıştığımız, imparatorlukta bir ihracat ekonomisi kurmaktaki güçlük, bu bağlamda anlam kazanır. Bir ihracat sektörü geliştiremeyen Osmanlı ekonomisinin Avrupa'ya gıda ve hammadde sağlama işlevinden çok mamûl maddeler için bir pazar olarak işlev gördüğü söylenebilir. 19. yüzyıl boyunca dış ticaret fazlası değil, dış ticaret açığı vardı.[17] Yani, eski şikayet-

15 Bu tezin klasik sunuluşu R. Luxemburg tarafından *The Accumulation of Capital*'da yapılmıştır.

16 J. Thobie, *Les Intérêts economiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l'Empire Ottoman de 1895 à 1914*, başlıklı doktora tezinde (Paris, 1973) borcun fiili hasılasının 4950 milyon altın frank olduğunu ve 1914'e kadar 4210 milyon altın frank toplam ödeme yapıldığını tahmin ediyor; aynı yazarın Okyar ve İnalcık (der.) *Social and Economic History* içindeki "Finances et politique extérieure: l'Administration de la Dette Publique Ottomane, 1881-1914 adlı makalesindeki geri ödeme tahmini ise 4680 milyon altın frank; Ş. Pamuk farklı bir hesap yaparak 15 milyon sterlinlik bir eksi bakiye elde etmiştir, *Osmanlı Ekonomisi*, s. 15.

17 İthalat ihracattan daha hızlı arttı ve hem Türkiye hem de bütün imparatorluk sürekli dış ticaret açığı verdi, Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 76. Ayrıca bkz. Ş. Pamuk, *Ottoman Empire*, bölüm 4.

ler hâlâ geçerliydi. Osmanlı ihracatı yeterli fon sağlamadığından, Avrupalı tüccarların mallarına alıcı bulabilmeleri için Avrupa finans çevreleri bu fonları Osmanlı ekonomisine enjekte etmek zorunda kalıyordu.

Burada da Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşmesinin gösterdiği bir özgül durumla karşılaşıyoruz: Bu özgüllüğün, Osmanlı ekonomisinin ve devletinin dünya sistemi içindeki yeriyle açıklanması gerekir. Babıâli'nin, karşılığında daha fazlasını geri ödemek zorunda olmadan kredi alma ayrıcalığından yararlanması, ne Avrupa kapitalizminin birleştirilmiş bir karar verme sürecinin ne de (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra görüleceği gibi) tek bir hâkim gücün politik tercihinin sonucuydu. Tam tersine, Osmanlı bürokrasisinin ayrıcalıklı konumu emperyalist güçler arasındaki rekabete dayanıyordu. 19. yüzyıl ortalarında başlayıp 1870'lere kadar süren iktisadi canlılık döneminde Fransa ve İngiltere birbiriyle rekabet içindeydi. 1873-1895 buhranı Osmanlı ekonomisinin emperyalist bir konsorsiyumun vesayeti altına girdiği bir konsolidasyon dönemiydi. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki iktisadi canlılık döneminde de, bu defa Almanya'nın sahneye çıkmasıyla şiddetlenen yeni bir rekabet görüldü. Siyasi veya iktisadi yarar elde etmek için sürdürülen rekabet nedeniyle, Avrupalı devlet adamları politik nüfuzlarını kullanarak finans çevrelerini yeni bir Osmanlı istikrazı çıkartmaya ikna etmeye muvaffak oluyorlardı.[18]

Osmanlı hükümeti ilk resmî borçlanmasını 1854'te, Kırım Savaşı sırasında yaptı. Bunun hemen sonrasında, 1855'te yeni bir borç alındı. Faizlerin ödenmeyeceğinin ilan edildiği 1875 yılına kadar on bir borç daha alındı. 1875 ile 1881 yılları arasında tahvil sahiplerinin temsilcileri ile bürokratlar devletin iflasını tartıştılar ve sonunda Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu. Alınan borçların vadeleri birbirinden çok farklıydı; emis-

18 Bu dönem üzerine çeşitli çalışmalar vardır: H. Feis, *Europe, The World's Banker*, Yale, 1930; D.C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929; R.Ş. Suvla, "Debts during the Tanzimat Period", Issawi (der.), *Economic History of the Middle East*.

yon oranı ve faiz hadleri ise borsaya, ilgili hükümetlerin işe karışmalarına ve Avrupa kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki duygularına bağlı olarak değişiyordu. Yine de, iktisadi genişleme devam ettiği sürece, Osmanlı pazarıyla iş gören Avrupalı tüccarlar ve yatırımcılar Babıâli'ye kredi verilmesini savunan bir lobi oluşturdular. Krediler genellikle eski borçları geri ödemekte veya özel yabancı sermaye yatırımlarının getirisini garanti etmekte kullanıldığından, lobiciler çoğu zaman kazançlı çıkıyorlardı. Ama 1873'teki dünya malî krizi sonrasında, benzer durumda olan pek çok başka devlet gibi Osmanlı İmparatorluğu da yeni borç bulamaz oldu; bulunanların faiz oranları ise daha yüksekti. İflas ilanı, Babıâli'nin malî hükümranlığının bir bölümünden tamamen vazgeçmesine yol açtı.

Düyunu Umumiye, elinde Osmanlı tahvilleri bulunan Avrupalı yatırımcıların haklarını korumak amacıyla kurulmuştu.[19] Bu amaçla, borç geri ödemeleri için ayrılan birtakım resimlerin, tuz vergisinin, ipek öşrünün ve tütün ticaretinin de dahil olduğu bazı gelirleri yönetecekti. Ama, kısa bir süre sonra Düyunu Umumiye'nin işlevi genişledi. Hükümet ile yabancı yatırımcılar arasında hem doğrudan yatırımlar, hem de kamu borçları konusunda aracılık yapmaya, yabancı sermaye teşebbüslerini aktif biçimde teşvik etmeye, bunlara kolaylık sağlamaya, tütün eken ve ipek üreten köylüler karşısında ticaret sermayesini temsil etmeye başladı. Zamanla, Düyunu Umumiye'nin kurduğu teşkilat Osmanlı maliyesiyle rekabet edecek ölçüde genişleyerek, imparatorluğun toplam kamu gelirlerinin yaklaşık üçte birini kontrol eder oldu. Düyunu Umumiye kolonyal aygıtın kurulmasına bir alternatif oluşturdu; imparatorluğun Avrupalı kredi kaynaklarıyla malî ilişkisini bir ölçüde istikrara kavuşturması, rakip emperyalist güçler arasındaki bir uzlaşmayı yansıtıyordu. Ticarî işlevinde ise şirketler ile köylü üreticiler arasındaki tek aracı olarak (tütünde bu işlevi Reji

19 Blaisdell, *European Financial Control*; bu kitabın altbaşlığı "Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Faaliyetleri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme"dir.

adıyla bilinen Régie Coïnteressé des Tabacs tekeli sürdürüyordu), faaliyeti öncelikle kredilerin valorizasyonuna yönelikti. Düyunu Umumiye İdaresi'nin kurulması bürokrasi açısından, malî egemenliğin ve dolaylı olarak da meşruluğun kaybedilmesi demekti. Fransa'da 1789 öncesindeki Fermiers Généraux gibi, Düyunu Umumiye İdaresi padişahın alacaklılarının oluşturduğu bir kurulu temsil ediyor ve onlar gibi malî reforma bir engel oluşturuyordu. Düyunu Umumiye Avrupalı alacaklıların haklarını savunurken, merkezî otorite karşısında Avrupalıların daha önceki dönemlerde merkezileştirmeyi desteklerken benimsemiş oldukları çelişkili rolü benimsedi: Bir yandan Babıâli'yi uluslararası sahnede daha güvenilir (ve kredi itibarı daha yüksek) bir muhatap haline getirirken, aynı zamanda içte radikal bir değişikliği ve malî reformu önledi. Yine Fermiers Généraux gibi, Düyunu Umumiye de tarımsal artığı para sermayesine yapılacak faiz ödemelerine çevirmeye uygun bir araçtı. Osmanlı örneğinde, bu para sermayesi yabancı kökenliydi. Önceden Babıâli'nin üstlendiği işlevi şimdi Avrupalı alacaklıların gerçek temsilcileri doğrudan devralmışlardı. Üreticilerin, karşılarında tek alıcı olarak ticaret ve para sermayelerinin içiçe geçmiş statüsünü temsil eden Düyunu Umumiye'yi buldukları tütün ve ipek için bu özellikle doğruydu.[20]

Düyunu Umumiye, bürokrat sınıfının ideolojik gelişmesi üzerinde beklenmedik bir etki yarattı. Düyunu Umumiye teşkilatı Osmanlı idaresiyle boy ölçüşecek şekilde genişledikçe, Avrupa'yla ilişkinin devletin geleneksel işlevi üzerindeki yıkıcı etkisinin sembolü gibi algılanır oldu. Avrupa'yla ilişkinin böylesine somut biçimde ortaya çıkması bürokrasiyi bütünleşme sürecindeki kabahatli konumundan kurtarma etkisi yaptı. Düyunu Umumiye karşısında savunmaya geçen bürokratlar, geleneksel sınıfların Avrupa etkisine karşı duyduğu hoşnutsuzluğu benimsemeye zorlandı. Kırım Savaşı sırasında dış borçlanma başladığında, bürokrasi içinde geleneksel düzen

20 Tütün Rejisinin faaliyetleri ve halkın direnişi için bkz. D. Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, (1881-1908) (Ankara, 1987), bölüm II: "Reji; Kaçakçılar ve Hükümet".

adına bu düşünceye karşı çıkan hizipler hâlâ vardı.[21] Ama bu hizipler, statüleri zaten gerilemiş olan eski, laik olmayan kesimlerin kalıntılarıydı. 1856 sonrasında "Bürokrasinin toplumsal işlevi değişmeden reform" olarak adlandırılabilecek projeyi savunanlar, restorasyoncular (eskiye dönmeyi arzulayanlar) karşısında üstünlük kazanmışlardı. Düyunu Umumiye'nin kurulmasıyla reformcu bürokrasi (artık muhalefette olmasının da etkisiyle) yeni bir ideolojik tutarlılık kazandı: Kendi sınıf konumu değişmeksizin imparatorluğu yukarıdan dönüştürme amacı, Düyunu Umumiye'nin katı iktisadi mantığı ve kapitalist muhasebesiyle ters düştü. Bu çelişkide, bürokrasi normatif toplumsal düzenin koruyucuları olarak ortaya çıkarken, Avrupa kapitalizmine hizmet eden Düyunu Umumiye pazarın hâkimiyetini temsil etmekteydi.

Düyunu Umumiye'nin bu ikiliği aydınlatmadaki rolünün bir nedeni, memurlarının çoğunun Müslüman olmasıydı; azınlıklar, toplam personelin yüzde 2'den azını oluşturuyordu. Müslüman nüfus, pazar rasyonalitesinin daha dolaysız taşıyıcıları olan Hıristiyan tüccar ve tefecileri gündelik gerçekliğe ilişkin kavramlarının ideolojik dünyasından tecrit edebilirken, saray bürokrasisiyle aynı işlevleri gören ve dindaşları olan bu yeni tür teşkilat mensuplarını görmezlikten gelmek daha güçtü. Aslında, pazarın genişlemesi, bir "iktisadi" zihniyete doğru tedricî bir yönelmeyi başlatmıştı. 19. yüzyılın sonuna doğru Müslüman nüfus içinde yeni bir kesim oluşuyordu; bu kesimin, küçük üretici veya muhasebe ve maksimizasyonunda uzman kişiler olarak içinde yaşadığı maddî şartlar, toplumsal sistemi geleneksel Osmanlı bakışından temelde farklı bir bakışla görmesine yol açıyordu. Bu kesim sonradan Jön Türklerin ve Kemalistlerin projelerine katılıp ekonominin Türkleştirilmesini destekledi, fakat toplumsal ve iktisadi düzene ilişkin olarak daha liberal bir bakış açısına sahip olması nedeniyle bürokrat sınıfının hâkim kanadıyla bir çatışmaya girdi. Düyunu Umu-

21 F.S. Rodkey, "Ottoman Concerns about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *Journal of Modern History*, Aralık 1958.

miye, bürokrasinin hâkim kanadının ideolojik türdeleşmesine yol açarak bir sonraki bölümde ele alacağımız devletçi toplumsal dönüşümü amaçlayan hareketin oluşmasına katkıda bulunan etmenlerden biri oldu.

Osmanlı borçlanmasının hikayesi kapitalizmle bütünleşmenin birçok yönünü aydınlatır; bu bütünleşmenin sınıf yapılarını ve sınıf eylemini nasıl biçimlendirdiğini ortaya koyar. Borçlar her ne kadar 19. yüzyıl emperyalizminin bir silahı idiyse de, aynı zamanda, iktisadi statüsünü koruma endişesi içinde olan devlet sınıfının kısa vadeli çıkarlarına da hizmet etmişti. Ne var ki, borçlanma geleneksel toplumsal düzenin ve sınıf haritasının değişme sürecini hızlandırarak, çöken normatif düzene sadakati ile kapitalist mantığın temsil ettiği yeni dünyanın kendisine sağladığı çıkarlar arasında bocalayan bürokrasinin ikilemini daha da netleştirdi. Düyunu Umumiye'ye karşı aldığı tavırla bürokrasinin hâkim kanadı emperyalist ilişkilerin dışında bir alternatifi yeğlemeye başladı. Avrupa'yla bütünleşmenin getirdiği sorunlarla başa çıkabilmek için özerk bir alan yaratmaya teşebbüs etti.

* * *

Kapitalizmle bütünleşmenin üçüncü mekanizması, yerli iş gücü istihdamına yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıydı. Bu, bürokrasinin isteyerek izin vermediği, ama çeşitli baskılarla kabul etmek zorunda kaldığı bir mekanizmaydı. Doğrudan yabancı sermaye yatırımının tartışılması yerli üretimin büyümesi bağlamında önem taşır. Üretim yelpazesinin gelişmesi burjuvazi içinde bir farklılaşma ve çoğu zaman bir bölünmeyle sonuçlanır. Ticarete dönük kompradorlardan farklı çıkarları temsil eden ve siyasi otoriteden değişik taleplerde bulunan bir sanayî sermayesi oluşur. Bu sanayî sermayesi birikimine genellikle yabancı sermayenin himayesi altında başlar ve gittikçe özerkleşir. Sözgelimi Latin Amerika örneğinde, sanayiciler ile ihracat oligarşisi arasındaki çatışmanın kökenleri, ticaret burjuvazisinin zaman içerisinde farklılaşmasına, burjuvazinin üretime yönelik kesiminin giderek millî sanayiyi sa-

vunmaya başlamasına dayanır. Bu nedenle, periferileşme sürecinde doğrudan yabancı yatırımın varlığı veya yokluğu ve sonuçta ticaret burjuvazisinin farklılaşma sürecini hızlandırması, tarihî açıdan önem taşıyan verilerdir. Bu veriler, hâkim sınıf içinde ortaya çıkabilecek çatışmaları ve uygulanan iktisadi politikaya ilişkin siyasal mücadelenin niteliğini belirler.

Yabancı sermayenin niteliğini çözümlemeye, ülkeye ticaret sermayesi olarak genel, ama meta üretimi için yerli üreticileri çalıştırmayı zorunlu bulan sermaye ile ücretli işgücü ilişkilerini kendisiyle birlikte getiren üretici sermayeyi birbirinden ayırt ederek başlayabiliriz. İlk kategori içinde, genellikle ihracata yönelik çeşitli ticaret girişimleri vardır. Bu girişimler, küçük üreticilerle gelecekteki hasatları için yapılan sözleşmelerden (bunlar emek süreci üzerinde hiçbir denetim içermeyen, salt parasal düzenlemelerdir), halıcılığın organizasyonunda görülen *verlag* türü sözleşmelere kadar uzanır. Üretimin örgütleşmesini ve emeğin konumunu etkilemek açısından, ticaret sermayesinin rolü sınırlı kalmıştır. Örneğin, halıcılıktaki evlere iş verme örneğinde, ailenin bir veya birkaç üyesi bu sözleşmelere girerken, diğer üyeler küçük köylü üretici konumlarını sürdürmüşlerdir.[22] Bu gibi durumlarda, ticaret sermayesinin devresiyle bütünleşme, geleneksel ilişkilerin hızla çözülmesine yol açmamıştır. Tarımsal üreticilerle gelecekteki hasatlar için yapılan sözleşmeleri (*à livrer*, kontratlar) ele aldığımızda, bu türden düzenlemelerin beraberinde getirebileceği bağımlılık derecesine rağmen, bu bağımlılığın köylülüğün mülksüzleşmesine yol açmadığını kolayca görebiliriz. Bu örnekler sadece ticaret sermayesi ile küçük üretim tarzının birbirine eklemlenme biçimini göstermekle kalmaz, toplumsal yapının sermaye-ücretli emek ilişkilerinin kurulmasına belli ölçüde direndiğine de işaret eder.

22 İhracat faaliyeti olarak halıcılık doğrudan yabancı sermaye yatırımının yapıldığı az sayıdaki alandan biriydi. Krediler dışında yabancı sermaye yatırımları demiryolları, bankacılık, ticaret ve belediye hizmetlerinde toplanmıştı. 1915'te, yabancı sermayenin sadece yüzde 5.3'ü "sanayi"deydi. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi*. s. 65, Halı dokuma sanayisinin İngiliz tacirlerince örgütlenmesiyle ilgili olarak bkz. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, bölüm 5.

Merkezî otoritenin küçük üreticiliğin varlığını sürdürmesine dayalı geleneksel düzeni ve de bağımsız köylülüğü savunmaya teşebbüs ettiğini daha önce anlatmıştık. Nitekim yabancılara toprak satın alabilme hakkı vermekteki isteksizlik, anti-kolonyal bir tepki olmaktan çok, bu politikanın bir örneği olarak görülmelidir. Babıâli, 1858 Kanunu ile toprakta mülkiyet haklarını tanımıştı; Avrupalı elçilerin baskısıyla 1867'de toprak mülkiyeti hakları yabancılara da verildi.[23] Başlangıçta, bu hukukî yenilik yabancıların, özellikle Ege bölgesinde önemli miktarda tarım arazisi satın almasına yol açtı. Ancak, ortada mülksüzleşerek proletarya olmaya hazır duruma gelmiş bir köylülük bulunmadığından, tarımsal yapı yabancı toprak sahiplerinin öngördüğü kapitalist ilişkilerin kurulmasına imkan vermedi. Tarımsal kapitalizmin başarısızlığı üzerine, ticaret sermayesi devreye girdi ve bu topraklar tekrar küçük üretici köylülere intikal etti. Yani, bürokrasinin korktuğu sonuç ortaya çıkmadı.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları genellikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet etti. Bunun en belirgin örneği, aynı zamanda yabancı yatırımların en büyük bölümünü oluşturan demiryollarında ve limanlarda görülür. Demiryolu yapımına 19. yüzyılın ortalarında başlanmıştı, fakat belki de ihraç ürünleri üretimi potansiyelinin sınırlı olması nedeniyle, inşaat hızı Hindistan'a, Mısır'a ve Latin Amerika'ya göre çok yavaştı. Bürokrasiden kilometre garantisi (demiryolu kilometresi başına şirkete belli bir yıllık kâr) alınmadığı sürece, müteşebbisler yatırım yapmakta isteksiz davrandılar. Başlangıçta sadece Ege bölgesinde, hinterlandı İzmir limanıyla birleştiren projeler gerçekleştirildi. Daha sonra, emperyalist rekabetin yoğunlaştığı ve daha güvenilir garantilerin alınabildiği Düyunu Umumiye döneminde, mevcut pazardan yararlanmanın ötesinde amaçları olan yeni bir yatırım dalgası görüldü. Ünlü Bağdat demiryolu projesi bu dönemde başlatıldı.[24] Demiryollarının

23 Ö.L. Barkan; "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat", ayrıca Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, bölüm 5.

24 E.M. Earle, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway*, (New York, 1923) emperyalist rekabet konusunda mutlaka okunması gereken bir çalışmadır.

yapımı sırasında da, tarımsal yapının kendine özgü niteliği nedeniyle kolayca işçi bulunamıyordu. Sermaye sık sık Anadolu'nun dışından, çoğu zaman Yunanistan'dan işgücü getirmek zorunda kalıyordu.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının bileşimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi bütünleşmesinde hâkim öğenin ticaret olduğu görüşünü destekler. İmparatorlukta en büyük ağırlığa sahip yabancı sermaye olan Fransız sermayesinin yüzde 75'i demiryollarına ve limanlara yatırılmış durumdaydı. 1914'te, imparatorluktaki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yaklaşık yüzde 50'sini Fransız sermayesi oluşturuyordu; Almanya'nın payı yüzde 25 kadardı. Ancak, Alman sermayesinde, yatırımların ticaret sermayesinin yönlendirdiği girişimlerde yoğunlaşması daha da belirgindi. Bu yatırımların yüzde 86'sı demiryollarına, yüzde 5'i limanlara, yüzde 8'i belediye hizmetlerine yapılmıştı.[25]

Demiryollarının ve limanların ticaret hacmini artırdığı ve daha önce mahallî pazara dönük üretim yapan üreticileri dünya ticaret şebekelerine açtığı apaçık ortadadır. Belediye hizmetleri ise (tramvay, elektrik vs.) yeni ticaret burjuvazisinin içinde yaşadığı fiziksel çevreyi yaratarak, insanların hayat tarzlarını uzaktaki metropollere göre biçimlendirdi. Bu hayat tarzları gittikçe artan oranda lüks tüketim malı ithalatı gerektirdi. Belediye hizmetlerinde yapılan yatırımın bu dolaylı etkisinin en belirgin biçimde görüldüğü yerler, Selanik, İzmir ve İstanbul başta olmak üzere hızla gelişen liman şehirlerinin "Avrupalılaşmış" kesimleriydi. Bu şehirlerde, trenlerin, elektrik şebekelerinin ve yolcu vapuru hizmetlerinin işletimi bütünüyle yabancı sermayenin elindeydi. Şehirlerdeki yeni iktisadi faaliyetin büyük bölümünün aslında ticareti tamamlayıcı nitelik taşıdığı söylenebilir; bu tamamlayıcılık ihracat ve ithalata faal olarak katılma biçimini aldığı gibi, yeni burjuvazinin tüketim ihtiyaçlarını karşılama biçiminde de gözüküyordu.

Şehir nüfusunun talebini karşılayan tüketim malları üreti-

25 Thobie, *Les Intérêts Economiques*, s. 1055-56

minde, dış ticarete konu olamayacak kadar taşınması zor olan yeni metaların üretildiği birkaç durum dışında yabancı sermayeye raslanmaz. Yerli üretim ithalatla rekabet etmediğinde, bu yatırım (bira ve çimentoda olduğu gibi) yerli ve yabancı sermaye ortaklarınca gerçekleştirildi. Ortak teşebbüslerin sermayesini çoğunlukla gayrimüslim ticaret sermayesi sağlıyordu. Yeni imalat sektörü, ithal malların kolayca bulunabildiği bütünleşme sonrası bir çevrenin ürünüydü. Bu niteliğiyle "Batılılaşmış" sınıfın Avrupalılaşmış tüketim taleplerine cevap vererek, ithal ürünlerini tamamlayıcı bir rol oynadı.

Aşağıda sayılarla da göstereceğimiz gibi, imalat sektörünün ağırlığı önemsizdi. 20. yüzyılın başında 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı belki de 100 civarındaydı ve bunların çok büyük kısmı Selanik, İzmir ve İstanbul'da toplanmıştı.[26] Belki de yüzde 90'ından fazlasının sahibi yabancı veya gayrimüslimdi. Başka bir deyişle, burjuvazinin çok küçük bir bölümü imalat alanındaydı. Bu küçük imalat sektörü; sanayi işçileri de gayrimüslim olduğundan, Müslüman nüfusun hemen hemen bütünüyle dışındaydı. Dolayısıyla, sermaye ile emeğin karşı karşıya gelmesinin yol açtığı toplumsal farklılaşma sadece gayrimüslim nüfus için geçerliydi.[27] Bu nedenle, sanayideki sınıf çatışması, dünya savaşı öncesindeki birkaç yılda olduğu gibi gündeme geldiğinde dahi, imparatorluktaki asıl çelişkileri belirleyen etnik ve dinî farklılığa nazaran ikincil bir konumdaydı. İmalat kesiminin imparatorluğun iktisadi yapısı içindeki

26 Paul Dumont, "A propos de la Classe Ouvriére Ottomane à la Veille de la Révolution Jeune-Turque", *Turcica*, cilt IX, I, 1977. Savaşın hemen öncesinde yapılmış Osmanlı sanayi sayımı için bkz. A.G. Ökçün (der.) *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, 1970. İstanbul, İzmir ve Batı Anadolu'yu (imparatorluk Selanik'i 1912'de kaybetmişti) kapsayan bu istatistiklere göre 10'dan fazla işçi çalıştıran 214 özel kuruluş vardı ve bunların 107'si 1901-1915 döneminde kurulmuştu. Bkz. V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970, s. 121.

27 G. Haupt ve P. Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, İstanbul, 1977; P. Dumont, "A propos de la Classe Ouvriére", s. 245-246. D. Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş* içindeki makalelerde etnik bölünmeleri aşan çatışmalar anlatılır.

rolü önemsizdi, bu nedenle de burjuva sınıfının karakterini tüccarlar belirledi. İhracatın kompozisyonu daha farklı olup, çıkış noktasında daha fazla işlem gerektirseydi, üretime daha fazla miktarda sermaye yatırılabilirdi. Böylece doğrudan yatırım hacminin artmasının, örneğin Arjantin veya Brezilya'da olduğu gibi, yerli ekonomi içinde bağlantılar oluşturarak, ticaret sermayesinin daha üretici girişimlere kaymasına yol açabileceği düşünülebilir. Ama, yabancı sermaye ticaretle ilişkili faaliyetlerle sınırlı kaldı. Kompradorlardan pek azı önceden açılmış yolların dışına çıktı. Bu yüzden de ticaret sermayesi ile küçük meta üreticisi karşı karşıya geldi. Fakat, tüccar burjuvazi ile çoğu Müslüman olan köylülük arasındaki dinî fark bu çatışmanın sınıfsal niteliğini unutturucu bir rol oynadı.

Üretici sermaye kısıtlı kalınca burjuvazi içindeki farklılaşma, ticaret ve para sermayesine karşı tavır alması muhtemel bir sanayi burjuvazisinin gelişmesini sağlayacak boyutlara erişmedi. Bir başka deyişle, yeni sınıfın içinden yerli sanayi adına kapitalizmin imparatorluğa nüfuz etmesine karşı koyacak, korumacı bir muhalefet çıkmadı. Bunun politik düzeydeki sonucu, kapitalist sistemle bütünleşmenin şartlarını değiştirmek için kendine siyasi iktidar içinde yer arayan bir burjuva fraksiyonunun oluşmaması demektir. Üstelik, sanayi burjuvazisi daha güçlü olsaydı dahi, politik etkinliği için gerekli sosyolojik şartlar mevcut değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine doğru, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki çatışma toplumsal hayatta büyük önem kazandığından, tüccarların, bankerlerin ve sanayicilerin hep azınlık mensubu olmaları, bu grubu tek bir burjuva sınıfı içinde birleştirmeye yaradı. Hıristiyan tüccarlar ve para erbabına karşı ajitasyon yapan güçlü bir Müslüman sanayici fraksiyonu olsaydı, siyasi durum farklı olabilirdi. Oysa, Müslüman devlet memurları, görünürde farklılaşmamış bir gayrimüslim grupla karşı karşıyaydılar. Bu yüzden de bürokrasi, imparatorluğun kapitalist sistemle bütünleşme tarzını değiştirmek için gerekli politikaları formüle etmekte kendisine yardımcı olacak doğal müttefiklerden yoksundu.

Yukarıda söylediklerimizden, gayrimüslim burjuvazinin yabancı sermayenin basit bir uzantısı olduğu, İngiliz ve Fransız tüccarların kullandıkları bir araçtan başka bir şey olmadığı sonucu çıkarılmamalı. Tersine, 19. yüzyılın ortalarındaki hızlı büyümenin Osmanlı aracılarının bağımsız evrimi için gerekli şartları yarattığı ve bu aracıların kendi iktisadi alanlarını koruyabilecek güce eriştikleri anlaşılıyor. Ama bu evrim, bütünleşmenin yapısal parametrelerini tehdit eden bir muhalefeti beraberinde getirmedi: Osmanlı burjuvazisi, yabancı sermayenin yarattığı mevzilerin bir kısmını devraldı. Özellikle, Avrupa ekonomisinin krize girdiği son dönemde, Selanik, İzmir ve İstanbul gibi birkaç şehirdeki Rum tüccar ve sanayicileri, girişimlerine devletten destek alabilmek için büyük gayret gösterdiler. Hıristiyan burjuvazi siyasi arayışlar içine girdiğinde (özellikle 1909 sonrasında), Avrupa devletler arası sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaya mahkûm etmişti. İmparatorluğun varlığını sürdürme şansı daha yüksek olsaydı, devlet-burjuvazi ilişkisi farklı bir şekilde gelişebilirdi. Ama, Hıristiyan burjuvazinin yürüttüğü politika, imparatorluğun parçalanacağı öngörüsü üzerine temellendirildi.

* * *

19. yüzyıl Osmanlı ekonomisini kapitalist dünyayla bütünleştiren mekanizmaların ticaret, borçlanma ve doğrudan yatırım olduğunu gördük. Bu mekanizmalar, Osmanlı ekonomisinin, periferileşmesinin, yerli ekonomi ile Avrupa sistemi arasında aracılık eden bir sınıfın hızlı büyümesine imkân verdiğini gösteriyor. Yeni gelişen sınıfın toplumsal sınırları ile imparatorluk nüfusunun etnik farklılaşmasının çakışması, bu sınıf ile geleneksel düzeni temsil eden bürokrasi arasındaki çelişkiyi, hem farklı bir görünüme soktu, hem de şiddetlendirdi. Özellikle devletler arası sistemin bürokrasinin politika oluşturma sürecine müdahalesi Hıristiyan azınlıklara verilen ayrıcalıklı statünün kurumsal olarak güvenceye alınması doğrultusunda olduğundan, devlet memurları reform teşebbüsle-

rinde kısıtlamalarla karşılaştı. Bu gelişmelere rağmen yönetici sınıf toplumsal sistem içindeki yerini korudu; yani kendi konumunu muhafaza ederek toplumsal sistemi dönüştürmeye teşebbüs etmesi hâlâ mümkündü. Aşağıdaki bölümde bu teşebbüse yol açan ülke içi toplumsal ve ideolojik şartları ve devletler arası sistemde bu teşebbüsü hızlandıran değişiklikleri araştıracağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Jön Türkler

Buraya kadar, bürokrasiden yapısal terimlerle söz ettik; sistemdeki yerini ve sınıfsal eylem yeteneğini tartıştık. 19. yüzyılın büyük bölümüne damgasını vuran reformizm, Osmanlı bürokratlarına Avrupa devletler arası sisteminde bırakılan hareket alanı içinde kolayca anlaşılabilirdi, ama yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan Jön Türk hareketi, emperyalizmin doğrudan dayatmalarıyla bağlarını kopardığından, yeni bir nitelik taşımaktaydı. Dolayısıyla, bürokrasinin 20. yüzyılın başından itibaren sergilediği yeni eylem kapasitesini anlamak için, bu sınıfın bileşiminin ve nicel gücünün ele alınması önem taşıyor. 18. yüzyılın laik bürokrasinin ortaya çıkmasında bir dönüm noktası olduğundan daha önce söz etmiştik. 19. yüzyılın başındaki merkezîleşme çabalarıyla, imparatorluğun idarî yapısındaki dönüşümün ikinci aşamasına gelinmişti.

Bu dönemde, Saray memurlarının yanı sıra fiziken sarayın dışında (Babıâli'de) bulunan sivil bir bürokrasi gelişmeye başladı.[1] Bürokrasinin iki kolu arasındaki ilişki bir derecede padişahın kişisel gücüne bağlıydı: Abdülhamit'in tahta çıkmasından önceki yirmi-otuz yıl içinde Babıâli'nin hem önemi

1 C. Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 105-115.

hem de memurların sayısı artmış, 19. yüzyılın son çeyreğinde ise sarayın elinde daha fazla güç toplanmıştı. Fakat yeni devlet dairelerinin kurulması ve mahallî idarenin modernizasyonu memur sayısını şişirdi. Bu dönemde (askerler ve Saray memurları dışında) sivil bürokraside çalışanların sayısının yüz bine ulaştığı tahmin ediliyor.

Bürokrat sınıfı içinde nitel değişmeler de görüldü. Bürokrasinin gerek reformcuların gerekse devrimcilerin saflarını besleyen bölümü, özellikle de yeni kurulan okullar nedeniyle, hem sayıca hem de önemce büyüdü. 19. yüzyıl ortalarında kurulmuş olan mühendishane, tıbbiye ve mülkiye mekteplerinin mezunları bürokrasiye katılarak, orduda veya merkezî hükümette çalışmaya başladılar.[2] Başlangıçta, ordunun modernizasyonu amacıyla kurulmuş olan teknik okullar ve harp okulları, kısa zamanda bürokrasinin bütün kademelerine personel sağlar oldular. Bu okulların bir başka önemli yönü, öğrencilerin ülkenin her yanından gelmesi nedeniyle imparatorluğa özgü kozmopolit bir görünümde olmalarıydı. Örneğin 19. yüzyılın sonuna doğru, Rusya'dan göç eden Müslüman Türkler başkentin akademik ve entelektüel hayatında özel bir önem kazanmışlardı.

Gerek reformcu, gerekse devrimci hareketleri başlatan "entelektüeller" yurtdışında veya yeni kurulmuş okullarda yüksek eğitim gören bürokrat kesiminden geliyordu. Batı'daki benzerlerinin tersine, bunların çoğu devlete hizmet amacını güden teknik veya askerî okullarda eğitilmişler, ama Avrupa siyasi geleneği içindeki çağdaş akımlardan da etkilenmişlerdi. Devlet idaresi için yetiştirilmiş olmakla birlikte, sadece etken yönetimi amaçlayan teknokratik bir kadro oluşturmuyorlardı. Ama, hümanist veya eleştirel bir kültürün temsilcisi de değildiler. Başlıca amaçları, iç çatışma ve dış baskılarla başa çıkabilmek için devletin ıslahı oldu. Bu entelektüeller, yalnızca yetiştikleri okullar itibariyle değil, çalıştıkları kurumlar ve artığa el koyma ilişkisindeki yerleri bakımından da bürokrat sınıfa dahildiler. Bu sınıf konumu, bakış açılarının merkez nok-

2 S.J. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 105-115.

tasında devletin en önemli yeri tutması sonucunu doğurdu. Fikir kaygıları bu çerçevenin dışına çıkan tek bir Osmanlı aydını yoktu: Tartışmalar ve görüş ayrılıkları devleti kurtarma ve güçlendirme gibi dar bir alanın içinde sıkışıp kalmıştı. Böylece, kendi ayrıcalıklı konumlarını korurken, toplumsal yapının dönüşümünü desteklemek arzusunda olan bürokratları politize eden, onlara proje oluşturan, çok sayıda organik aydın yetişebilmişti.

* * *

Bürokrasinin eylemciliği kendine has bir devrimciliğe dönüşmeden önce birkaç aşamadan geçmişti. Başlangıçta başlıca kaygı, padişahın 1820'lerdeki ve 1830'lardaki girişimlerini izleyerek imparatorluğu yeniden merkezîleştirmekti. Merkeze yönelen tehditlere ancak, Avrupa'nın büyük devletlerinin aktif desteğiyle karşı konulabileceğinden, bu aşamada Batı'ya karşı uzlaşmacı bir tutum izlendi. Böylece, reformizm, siyasal otoritenin mutlakıyetçiliğinin azaltılması ve yurttaş haklarının ve eşitliğin güvenceye alınması yolunda Batı'dan gelen taleplere cevap verdi. Yüksek bürokratların ve o dönemde büyük ölçüde onların etkisi altında olan padişahların yöneldikleri fikir mirasının hâkim öğesi siyasi liberalizm idi.[3] Bu dönemde, reformcu bürokratlar, sadece güçsüz padişahları kontrolları altında tuttuklarından değil, aynı zamanda dünya şartları Batılılaşmayı amaçlayan reformların içerdiği vaadlere müsait olduğundan, başarı kazandılar. İmparatorluğun olduğu gibi varlığını sürdürmesi ve Avrupa'yla iktisadi bütünleşmenin hem kısa dönemde borç, hem de uzun dönemde refah getirmesi mümkün görünüyordu. Ama, bu bütünleşmenin tahripkâr yönü ayrıcalıklı Levanten sınıfın ortaya çıkmasıyla görülmeye başlandı. Bürokrasi çeşitli vesilelerle bütün uyrukları üzerinde hükü-

3 "Tanzimat, yeni yönetici sınıf olan bürokratlara dayalı merkezî bir hükûmet yarattı. Bu sınıf, modernizasyon temposunu imparatorluğun karşı karşıya olduğu siyasal ve askerî kriz dalgalarını genellikle görmezden gelerek ve hatta bu kriz dalgalarına rağmen sürdüren modern bir Osmanlı kuşağı oluşturdu..." Shaw, *History*, s. 71.

met edebilme gücünü yeniden kurmak, yeni Levantenleri merkezin yasalarına tâbi kılmak istediyse de, büyük devletler Levantenlerin Osmanlı yasaları karşısındaki ayrıcalıklarını hiç taviz vermeden savundular. Bu alandaki başarısızlığa rağmen, Batı çizgisindeki reformizm 19. yüzyılın son çeyreğine kadar köklü bir hayal kırıklığı yaratmadı.

Bir sonraki aşamada, kapitalist sistemle bütünleşmenin sonuçlarından hayal kırıklığına uğrayan resmî çevreler, işlerinden olan zanaatkârların ve Müslüman tüccarların hoşnutsuzluğunu yansıtmaya başladılar. Dünya ekonomisindeki malî krizin ardından, 1874'te Anadolu'da (uzak nedenleri ekonominin yeni yöneliminde aranabilecek) müthiş bir açlık görüldü. 1875'te devlet iflas etti. Rusya'yla yapılan savaş ve bunun sonunda imzalanan 1878 Berlin Antlaşması, özellikle Rusya, sarayın Ermenilerle ilgili uygulamalarını gözetmek üzere Osmanlı devletinin içişlerine müdahale etme hakkını elde ettiğinden, bürokratları imparatorluğun dıştan parçalanması tehlikesine karşı uyandırmıştı. Yabancı borsaların, uluslararası fonların ve hatta savaşların Babıâli'deki liberal iman beyanlarından ve genel olarak iyi hal ve tavırdan pek etkilenmeyen dışsal bir dinamiğe uyduğu apaçık ortadaydı. Batılılaşmacılar içinde daha iyimser olanları bile, Düyunu Umumiye İdaresi'nin Babıâli'ye zorla kabul ettirilmesini kapitalizmin soğuk mantığının inkâr edilemez bir tezahürü olarak görmüş olmalıdırlar.

Abdülhamit döneminde (1876-1909), iktidarın Babıâli'deki daha özerk bürokratlardan Saray memurlarına geçmesinin bir sonucu olarak, Batılılaşma yanlılarının birinci kuşağının rolü sona erdi.[4] Yeni Padişah ve yeniden güçlenen Saray memurları,

4 Meşrutiyetin ilanı ve meclisin toplanması 1839-1876 dönemindeki siyasal reformların bir sonucuydu. 1876'da, Bulgaristan olaylarından ve Balkanlar'daki krizden sonra, İstanbul'da Büyük Devletler Konferansı yapıldı. Büyük Devletler'in siyasal reform talepleri ilerici bürokratların uzun süredir besledikleri meşrutiyetçi emellerle çakışıyordu. Sultan Abdülaziz, askerler tarafından tahttan indirildiğinden (1876) ve ondan sonra tahta çıkan padişahın aklî dengesinin yerinde olmadığı ilan edildiğinden, güçlü bürokrat Mithat Paşa, Abdülhamit'e anayasayı kabul ettirebilmişti. Ama Abdülhamit Mithat Paşa'yı altetmeyi

devlet yönetiminde denge politikası uygularken, zamanın gereklerine uygun biçimde Batı'ya belli bir şüpheyle yaklaşıyorlardı. Çünkü, İngiltere artık Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklememekteydi. Ayrıca, 1880'lere gelindiğinde imparatorluğun çeşitli bölgeleri yoğun emperyalist rekabetin hedefi olmuştu. İngiliz hegemonyasındaki göreli gerileme sonucu bütün dünyada görülen toprak ve nüfuz elde etme yarışı, Babıâli'den diplomatik yollarla imtiyaz koparma biçiminde yansımıştı. Saray bu rekabet karşısında esas olarak muhafazakâr taktikler izledi. Bu taktikler, geleneksel düzenin toplumsal boyutlarından bazılarını yeniden kurarken, imparatorluğun bütünlüğünü korumaya yönelikti. İmparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik çabalar başarılı olmadı; ama bürokrasi içinde, açıkça restorasyoncu bir program arayışı içinde olan ve geleneksel düzeni yüceltmek için İslâmiyet'i toparlayıcı bir güç olarak gören yeni bir fraksiyon ortaya çıktı.[5] Batılılaşmaya daha az eleştirel gözle bakanlar bu restorasyon projesinin dışında tutuldu. Gözden düşen bu kesimin bir dönüşüme uğramasıyla daha radikal bir grup olan Jön Türkler ortaya çıktı. İttihat ve Terakki'nin gelecekteki kadrosunu oluşturacak bu kesimin modernleşme karşısındaki tavırları çok daha nüanslı bir gelişme gösterdi. Öte yandan, restorasyoncu saray kadroları ve Padişah, kitleler üzerinde yaklaşık yarım yüzyıldır hiçbir yönetimin sağlayamadığı bir ideolojik başarı elde etti. Bu başarının bir nedeni, iktisadi dönüşümlerin esas olarak durağan olan düzeni bozmuş olmasıydı. Üstelik, şehir küçük burjuvazisi alelacele aktarılan meşrutiyet ve eşitlik ilkelerine ısınmamıştı; onların gözünde bu ilkeler ticaret çevrelerinin (ve gayrimüslimlerin) acil ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Bu şartlar altında, yukarıdan aşağıya yayılan ve dinî

başardı; Meclis, Şubat 1878'de Padişah tarafından kapatılmadan önce, ilk oturumunda üç ay, ikinci oturumunda ise iki ay süreyle açık kaldı. I. Meşrutiyet öncesi dönem için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*; Meclis ve kapatılması için, Shaw, *History*, s. 172-87.

5 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, bu dönemdeki düşünce akımları üzerine değerli bir çalışmadır.

gerekçelerle de desteklenen muhafazakârlığın güven tazeleyici olduğu düşünülebilir. Bu durum, halk arasında bugüne kadar devam eden başka şekilde anlaşılması güç olan Abdülhamit sevgisini de açıklar.

Abdülhamit döneminin muhafazakârlığı, dünya kapitalizminin krize girdiği bir dönemde zaman kazanmaya yönelik ve esas olarak palyatif bir çare olarak görülebilir. Öte yandan, Jön Türk eylemciliğinde doruğuna ulaşan ve siyasi sistemi değiştirme isteğine dayanan tepki akımı da bürokrasi saflarında güçlü bir desteğe sahipti. Bu akım iktidardaki muhafazâr kanada karşı olan reformcu bürokrasinin daha önceki konumunun evrimleşmesiyle ortaya çıkmıştı. Ama, 19. yüzyıl sonlarındaki Avrupa entelektüel ve siyasal düşüncesiyle biçimlendirilmiş olduğundan, Fransız cumhuriyetçiliği ve İngiliz parlamentarizmine karşı safça hayranlık boyutunu artık taşımıyordu. Eylemciliği, o sırada devrimci aydınlar arasında ideolojik hegemonyasını henüz kurmakta olan sosyalizmden değil, Fransız Comtecularıyla ilişki yoluyla edinilen radikal bir "pozitivizm"den kaynaklanıyordu.[6] Böylece, az gelişmiş bağlamlardaki çoğu aydın hareketleriyle aynı "toplumsal mühendislik" perspektifini paylaşmakla birlikte, imparatorluğun sorunlarını kavrayışı, ne toplumsal yapının analizine ne de emperyalizmin mekanizmalarının incelenmesine dayanıyordu. Bunun yerine, doğru dürüst tanımlanmamış bir iktisadi bağımsızlık özlemi ve mutlakıyetçilik aleyhtarı bir söylemleri vardı. Anti-mutlakıyetçilik, Avrupa'daki demokratlara hitap edebilecek ve birliğini gevşek bir federasyon biçiminde sürdürecek bir imparatorlukta nüfuz alanları kurmayı amaçlayan Büyük Devletler'in politakalarıyla bile bağdaşabilecek bir platformdu. Bu çakışmalar Jön Türklerin –iktidara gelmeden önce– Avrupa (entelektüel ve resmî) kamuoyunda sahip oldukları büyük itibarı açıklar.

Jön Türk hareketinin entelektüel bileşiminin bir başka yönü, eylemciliğini geri kalmışlığı yenme arzusuyla beslemesiy-

6 Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara 1964; E.E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957.

di. Yüzyılın ortasından beri, Orta Avrupa ve İtalyan kökenli radikaller arasında neo-merkantilist bir "millî ekonomi" platformu revaçtaydı. Almanya'da benimsenen Listçi doktrine göre, "millî ekonomi" düşüncesi, kendisini dünya sahnesine hazırlayan millî burjuvazilere bir program sağlayabilirdi. Aynı şekilde, İtalya'da da geri kalmışlık öncelikle teknolojik gelişmeyi yakalama sorunu olarak görülüyordu. Risorgimento döneminde "millî ekonomi" düşüncesi sınaî gelişme boyutları içinde yorumlanmıştı. Fakat, Jön Türklerin toplumsal yapıdaki yeri Almanya ve İtalya'daki Listçi doktrinin taraftarlarınkinden çok farklıydı. Jön Türkler, çıkarları himaye altında bir iç pazarın kurulmasını gerektiren ve siyasi yapıyı etkilemeyi amaçlayan bir toplumsal grup adına konuşmuyorlardı; devlet mekanizmasını bizzat ele geçirecek bir konumdaydılar. Ama önemli bir eksikleri vardı: Osmanlı İmparatorluğu'nda, millî ekonominin kurulması çıkarlarına uygun düşen bir sanayi burjuvazisi henüz yoktu. Ne var ki, devlet mekanizması ele geçirildiğinde, bu güçlü konum, burjuvazi yerine geçebilecek ayrıcalıklı bir grup oluşturmakta kullanılabilirdi. Devletin toplumsal yapıdaki ayrıcalıklı yerini korumak için devleti ele geçirmek ve savunmak öncelikli bir önem taşıyordu. Devlet yapısal hâkimiyetini kaybettiği takdirde, bürokrasi imparatorluğu kurtaracak bir konumda bulunamayacaktı, ayrıca kendi sınıf çıkarını da koruyamayacaktı.

Gerçekte, Jön Türk düşüncesinin ön planında bir iktisadi program değil, "devleti kurtarmayı" amaçlayan bir siyasi eylemcilik yer alıyordu. İmparatorluğun yavaş yavaş ve aman vermez bir biçimde parçalandığını, çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin her geçen gün başarı kazandığını ve Düyunu Umumiye'nin vesayeti altındaki Babıâli'nin gitgide elinin kolunun bağlandığını gören Jön Türklerin başlıca kaygısı, Osmanlı devletinin özerkliğini ve coğrafî bütünlüğünü yeniden kurmaktı. Böylece "devleti kurtarmak", geleneksel düzeni bürokrasinin ayrıcalıklı konumunu değiştirmeden korumanın sembolik formülü oldu. Ama bu kaygı beraberinde siyasi parçalanmaya ve iktisadi bağımlılığa ilişkin bir analizi getirmedi.

Avrupa etkisi ve varlığı yalnızca siyasi düzeyde yorumlandı ve bu düzeyde de, Avrupa kamuoyunun istibdadı ve padişahın baskılarını lanetlemeye hazır olması nedeniyle, olumlu biçimde değerlendirildi. Bu nedenle, Jön Türkler ile Meiji restorasyoncuları arasında kurulan paralellik genellikle geçerli değildir: Meijiler, devleti ele geçirirken ekonomiye yeni bir yapı vermek amacını ön planda tutuyorlardı. Böylece bir amaç-araç senaryosuna daha yakındılar. Jön Türkler ise, teşhis edebildikleri hastalıklara çare olarak idarî reform önerirken, hem hastalığın, hem de tedavinin iktisadi yönlerinden habersizdiler. Japonya'yla benzerlikleri, eylemci fraksiyonu iktidarı ele geçirmesini tartıştıktan sonra yeniden ele alacağız.

* * *

Jön Türk hareketi, Batılı devletlerin Osmanlı ekonomisiyle ilişkilerinin arttığı bir dönemde başlamıştı. Bu artış, dünya ekonomisindeki canlanmadan ve ticaret hacminin büyümesinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı ekonomisi için iktisadi canlanma, ihracatın artması, dış ticaret hadlerinin yükselmesi ve daha fazla doğrudan yabancı sermaye yatırımı demekti. Fakat, savaş öncesi canlanma, dünyada yeni bir siyasi düzenin kurulmasına yol açmamıştı. Tersine, emperyalist rekabet ve nüfuz alanları için yapılan mücadele daha da yoğun bir biçimde sürüyordu ve doğrudan yatırımların artmasının nedenlerinden biri de buydu. Nüfuz mücadelesi her alanda sürdürülüyordu. Bütün büyük devletler Osmanlı mozaiği içinde kendi himayeleri altında gruplar oluşturmak peşindeydiler. Her biri, bölgesel ve etnik farklılaşma temelinde okullar, kültür merkezleri, misyonlar ve hastaneler kuruyordu. Sonuçta, aralarındaki rekabet doğal olarak şiddetlendi.

Millî ve etnik bilinç ile eğitim düzeyi arasında dolaysız bir ilişkinin olduğu söylenebilir; yeni kültürel ortam içinde çeşitli azınlık grupları kendi farklılıklarını ve ayrılıkçı eylemciliği keşfettiler. Osmanlıların Rusya'ya yenilmesinin ardından imzalanan Berlin Antlaşması, Osmanlı hükümetinin Rusya'nın gözetimi altında Ermeni nüfusa dinî eşitlik ve yurttaşlık haklarında eşitlik vereceği şeklindeki meşhur maddesi yoluyla bü-

yük devletlerin azınlık işlerine müdahalesini resmîleştirmişti.[7] 19. yüzyılın sonuna doğru Ruslar siyasi düzeyde, Amerikalılar ise kültürel düzeyde, Ermenilerle yeni ilişkiler kurmuşlardı. Katolik azınlıklar Fransa'nın himayesi altındaydı. Rumlar, Avrupa'daki siyasal duruma bağlı olarak, hem İngiltere'ye hem de Fransa'ya yakındılar. Üstelik bağımsız bir Yunan devleti vardı ve imparatorluğun Rum nüfusunun Yunanistan ile ilişkisi vardı. Sahneye Almanlar girdiğinde ayrıcalıklı bir ilişki için geride kalan tek aday Müslümanlardı.

Osmanlı Padişahı yeni Alman devletine sempati ve ümitle bakıyordu. Almanya'nın hiçbir Müslüman sömürgesinin olmaması nedeniyle sicili temiz olan Kayzer, Abdülhamit'in İslâmcı politikasını destekliyordu. Öte yandan Alman iş çevrelerinin gözünde Osmanlı İmparatorluğu bağımlı bir bölge için mükemmel özellikler taşıyordu: Coğrafî olarak yakındı, tarımsal toprakları ve kaynakları zengindi, nüfusu azdı. 1888'de Deutsche Bank'ın Anadolu demiryolu imtiyazını almasından sonra, demiryolunun erişilir kıldığı tarımsal topraklara Alman göçmenlerinin yerleştirilmesini öngören bir sürü kolonizasyon planı yapılmıştı. Bu planlar gerçekleşmediyse de siyasi ilişkiler hızla gelişti ve 1898'de bir "tanıtma" turuna çıkan Kayzer kendisinin (ve Almanya'nın), "dünyadaki 300 milyon Müslüman'ın ve onların Halife'si olan padişahın en yakın dostu" olduğunu ilan etti.[8]

İktisadî ilişkiler ise daha yavaş ilerledi; Deutsche Bank'ın Alman doğrudan yatırımlarında aracılık etmesi, Almanya'nın imparatorluk içindeki iktisadi varlığının artmasına katkıda bu-

---

7 Bu himaye, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki toprak kazançlarının bir uzantısıydı. Aslında Berlin Antlaşması imparatorluğun son döneminin başlangıcı olarak görülebilir: İngiltere artık Rus tehdidinin durdurulmasından yana görünmüyordu. Slav milliyetçiliği ve Balkan ayrılıkçılığı durmanıyordu ve Rus yayılmacılığı hız kazanmıştı. İmparatorluktaki Ermeni cemaati için de 1878 bir dönüm noktasıydı: Abdülhamit'in anayasayı yürürlükten kaldırıp meclisi dağıtmasının yarattığı hayal kırıklığı, reformların yapılması ve özellikle sonuçlanacak tedbirlerin alınması için Büyük Devletler'in müdahalesini tercih eden bir tavra yol açtı.

8 Rifat Önsöy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul, 1982, s. 42-3. K. Hellferich, *Die Deutsche Türkenpolitik*, Berlin, 1921, *Drang nach Osten* siyasetinin "doğal"lığını savunan başlıca metindir.

lunduysa da, yatırımda ve ticarette Fransızların ve İngilizlerin ağırlığını dengelemeye yetmedi. Bununla birlikte, 1889 ile 1913 arasında Osmanlı dış ticaretinde Fransa'nın payı yüzde 17'den yüzde 12,5'a, İngiltere'nin payı ise yüzde 37'den yüzde 20'ye düştü. Almanya'nın payı ise yüzde 1,8'den yüzde 9,3'e çıktı. Aynı dönemde Alman sermayesinin doğrudan yatırımlar içindeki payı yüzde 20'den yüzde 30'a, Fransızların payı yüzde 40'tan yüzde 45'e çıktı. İngiltere'nin payı ise yüzde 23'ten yüzde 13'e düştü.[9] Demiryolu yapımı imtiyazları ve Anadolu'nun en geniş tarımsal bölgelerinden birine sulama yatırımı yapma planı (imtiyazı 1907'de alınan Konya sulaması), Alman malî sermayesinin, Anadolu'nun sanayileşmiş Almanya'ya hammadde ve yiyecek sağlamasını öngören uzun vadeli bir iş bölümü planlamasına giriştiğini gösterir. Ege kıyısındaki İngiliz yatırımları mevcut üretimi değerlendirirken ve diğer İngiliz ve Fransız yatırımlarında uzun vadeli amaçlar pek önemli yer tutmazken, Alman sermayesi bilinçli olarak uzun yıllar sonra getiri sağlayacak ve ülkenin ticaret potansiyelinin niteliğini değiştirecek projelere girişmişti. Ticaret şirketleri biçimindeki tamamlayıcı demiryollarıyla taşınacak tarımsal üretimi artırmaya yönelikti. Örneğin, Anatolische Industrie und Handelsgesellschaft, Anadolu Demiryolu çevresinde yerleşenlere krediyle satmak üzere tarım makineleri ithal ediyordu. Çukurova'da bu şirketle aynı işi yapan Deutsche Levantinische Baumwollgesellschaft, üreticileri eğitmek, örneğin çiftlikler kurmak ve tarımsal üretimi modernize etmek amacıyla kampanyalar başlatmıştı.[10] Malî sermayenin güdümü altında gerçekleşen Alman sanayileşmesinin meşhur özellikleri, kolları her yere uzanan Deutsche Bank'ın yönlendirdiği Alman yatırım ağına yansımıştı. Böylesine kapsamlı bir yatırım ağının varlığı, Alman yatırımcıların, Fransız ve İngiliz ticaret şirketlerine aracılık eden yerli tüccarı atlayarak dolaysız üreticilerle doğrudan ilişkiye geçmelerini sağlayacaktı. Bu şekilde Alman yatırımcıların ve

9 J. Thobie, *Les Intérêts Economiques*, s. 1057, 1146, Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları*, s. 181-3.

10 Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri*, s. 55-58.

temsilcilerin Müslüman köylü nüfusla doğrudan ilişki kurması daha muhtemeldi, bu ise Kayzer ile Padişah arasındaki karşılıklı anlayışın tabanını oluşturacaktı. Aynı şekilde, bu ilişkiler Alman hükümetinin imparatorluğun bütünlüğünü destekleme, yani merkezi güçlendirme gerekçelerini artıracaktı.

Biraz farklı bir yorumla, büyük devletler arasındaki zımnî pazarlıkta Almanya'nın kozunu, Araplar dışındaki Müslüman nüfusu barındıran, Anadolu üzerine oynamış olduğu ileri sürülebilir. Ama bu görüş, İngiltere ve Fransa'nın kendi nüfuz alanları olarak Türk olmayan bölgeleri önceden belirlemiş oldukları varsayımına dayanır. Savaşın hemen öncesinde büyük devletler arasında böylesine uyumlu bir ilişki bulunmadığı açık, ayrıca nüfuz alanlarıyla ilgili projelerin birbiriyle çatıştığını da biliyoruz.[11] Fransa ve İngiltere, 1870'lerden beri gittikçe artan bir biçimde imparatorluğu parçalama eğilimi içinde görünürken, Alman politikalarını, imparatorluğu Alman himayesi altında olduğu gibi koruma niyetine bağlamak daha inanılır görünmekte.

Devletler arası düzendeki yeni saflaşma, Jön Türklere, gerek iktidara gelmeden önce gerek sonra belirli bir hareket alanı sağladı. 1908'den önce, Jön Türkler Fransız ve İngiliz hükümetlerinin ve genel olarak Avrupa kamuoyunun gözünde, müstebit bir padişahtan kurtulma vaadini temsil ediyorlardı. 1838-1876 döneminin reformizmini sürdürecekleri gibi, anayasayı yeniden yürürlüğe koyacaklar, devleti laikleştirecekler ve Hıristiyan azınlıklara tanınan eşitliğin kapsamını genişleteceklerdi. Osmanlıcılık platformları genellikle zayıf merkezli bir federalizm olarak yorumlanıyordu. Padişah yönetiminin keyfî baskıları karşısında, Jön Türkler özgürlük ve ilerlemenin bayraktarları olarak görülüyorlardı.[12] Kuşkusuz bu değerlen-

11 Rusya faktörünün böyle bir çözümü önlediği söylenebilir. Aksi halde, Fransa, Suriye ve Hatay'da hâkimken ve İngiltere Irak üzerinde hak iddia ederken Almanya Anadolu'yla yetinebilirdi. Büyük devletler açısından toprak bölüşümünü güçleştiren Rusya'nın Anadolu'nun büyük bölümü ve özellikle İstanbul üzerindeki emelleriydi.

12 Paul Fesch, *Constantinople aux Derniers Jours d'Abdulhamid*, Paris, 1907, bu değerlendirmenin iyi bir örneğidir.

dirmede, Hıristiyan azınlıkların, İngilizlerin ve hükümetlerinin ve Jön Türk hareketinin çıkarlarının birbirine denk düşmesinin payı büyüktü. 1908'de Padişah, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne boyun eğmek zorunda kaldığında, bu değişiklik Avrupa kamuoyunda Almanya yanlısı İslâmcılığın yenilgisi olarak görülmüştü. Gerçekte de, İttihatçılar İngiliz yanlısı olduklarını saklamıyorlardı. Yüksek devlet mevkilerine İngiliz yanlısı memurları getirmeleri ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile müttefiki Almanya'ya karşı İngiltere'yle ittifaka girmeyi istemeleri bunu açıkça ortaya koymuştu.[13] İngiltere yanlısı bu duygu, savaşın başlamasına kadar devam edebildi. Ama, İttihat ve Terakki önderleri İngiltere'nin (ve Fransa'nın) aleyhte politikalarından sürekli hayal kırıklığına uğradılar. İttihatçıların düşünceleri İngiliz Sefareti'nin desteklediğinden şüphelenilen 1909'daki 31 Mart olayıyla değişmeye başladı ve bu değişme Babıâli'nin Paris ve Londra'da borç alma teşebbüsünün başarısızlığa uğramasıyla devam etti.[14] Bulgaristan ve Yunanistan, imparatorluğun Avrupa'daki topraklarına saldırdığında İngiliz hükümeti katı bir tarafsızlık politikası güttü ve İstanbul hükümetinin Üçlü İtilaf'a katılmak için art arda yaptığı teşebbüsler, İngiltere ve Fransa'nın bu ittifakın Almanya'nın gözünde bir savaş nedeni oluşturacağı yolundaki düşüncesinden ötürü geri çevrildi. Tarafsızlığın gittikçe imkânsız hale geldiği bir dünyada, İttihat ve Terakki hükümetinin İttifak Devletleri'ne katılmaktan başka çaresi yok gibiydi.[15]

Savaş beklentisiyle yapılan ittifakların aynı zamanda savaş sonrası dünyayla ilgili olarak birbiriyle çatışan projeleri yansıttığı unutulmamalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman planlarındaki yeri, Jön Türklerin devleti

13 Bkz. Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, Temmuz 1966, s. 302 ve sonraki sayfalar.

14 Bu karşı-devrimle ilgili olarak bkz. Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul, 1972.

15 İttihat ve Terakki'nin önderlerinden birinin Almanya'yla ittifakı isteksizce kabulü için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar, İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Harbi*, İstanbul, 1959, s. 36-153. Kaybedilmiş toprakları geri alma isteğinin Enver'in Alman yanlısı tutumunda bir rol oynadığı anlaşılıyorsa da bu tavır Merkez Komitesi'nin üyelerinin çoğu tarafından paylaşılmıyordu.

kurtarma ve imparatorluğun bütünlüğünü koruma isteğine epeyce denk düşüyordu. 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra, devletin otoritesini yeniden kurmaya yönelik reformların, Hıristiyan azınlıkların gitgide daha ayrılıkçı bir nitelik kazanan özlemleriyle çelişeceği belli olmuştu. Önce, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna ve Hersek'i ilhakıyla, sonra da Trablusgarp'a İtalyan saldırısı ve Balkan savaşlarıyla karşı karşıya kalan İttihatçılar, daha güçlü ayrılıkçı hareketlere yol açabilecek reformları sürdürmek yerine, merkezi güçlendirmeye yöneldiler. İmparatorluğa ilişkin Alman politikası, sırf imparatorluğun bütünlüğünü koruma açısından değil, aynı zamanda İngilizlerin ve Fransızların Arap vilayetlerine ilişkin planlarını ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da kendi himayesinde bir Ermeni devleti kurma projesini bozmak için bir taktik olarak bu perspektifi desteklemekteydi. Özetle, emperyalistler arası rekabet ve Almanya'nın imparatorluktaki iktisadi varlığının güçlenmesi, Jön Türklerin Almanya'yla ittifakını belirledi ve imparatorluğun parçalanmasını geçici olarak durdurdu.

İttihat ve Terakki önderleri bürokrat olmalarına ve eğitimli ve aydın bir kadroyu temsil etmelerine karşın, birdenbire ele geçirdikleri iktidar için hazır değillerdi. Uygulayacakları özel bir program olmadığı gibi, müşterilerinin hangi toplumsal gruptan olacağı da henüz kesinleşmemişti. Bu nedenle, olaylar karşısında epeyce hızlı bir değişme ve evrim gösterdiler. İktidara geldiklerinde esas çabaları devlet otoritesini güçlendirmeye yönelmişti. Bu kaygı, uyguladıkları politikaların başlıca kaynağını oluşturdu. Fakat bu politikaların formülasyonunu ideolojik bir tutarlılık değil, ısrarla üzerinde durulan hedef biçimlendiriyordu. Bu devleti kurtarma hedefini destekleyecek ideoloji ise imparatorluğun içinde bulunduğu maddî şartların etkileşiminden doğduğundan, önemli bir ölçüde tesadüfiydi. Nitekim "devleti kurtarma" fikri 1908 ile 1918 arasında çeşitli birleştirici ideolojilerin ardına gizlenmişti. Daha önce sözü edildiği gibi, İttihatçılar başlangıçta ülkenin çeşitli etnik ve dinî grupları arasında eşitlik ve federasyon amacını güden Osmanlıcılar olarak görünüyorlardı. Os-

manlıcılığın bu safdil biçimi, ayrılıkçılık gerçeğiyle ve (görünüşte yabancıların ve azınlıkların çıkarlarını korumaya yönelik) Avrupa müdahalesi karşısında hükümetin çaresizliğiyle karşılaşır karşılaşmaz sona erdi. Örneğin eğitim ve öğretim dili alanında uygulama birliği kurmayı amaçlayan politikalar, kapitülasyonlar ve 19. yüzyılın sonlarında yapılan antlaşmaların kendilerine verdiği hakları ileri süren Avrupa devletleri büyükelçiliklerince engellenmişti. Devlet gelirlerinin yetersizliği nedeniyle idarî reform sınırlı kalmış; bu yetersizlik, hem gümrük resmi toplanamamasından ve yabancılardan vergi alınamamasından, hem de gelirlerin yaklaşık üçte birinin Düyunu Umumiye'ye bırakılması zorunluluğundan kaynaklanmıştı. İttihatçıların Avrupa devlet anlayışına dayalı siyasal bir birim kurma çabaları, esinlendikleri Avrupalı devlet adamlarınca engelleniyordu. Giderek bütün bu engeller imparatorluğun toplumsal heterojenliğinin uzantıları, ya da başka bir deyişle Hıristiyan azınlıklarla birarada yaşamanın sonuçları olarak görülmeye başladı.

Üstelik İttihatçıların iktidara gelmesi gayrimüslim burjuvazi arasında gerçekten de kültürel bir rönesans başlatmıştı. Sansür ve istibdat döneminden çıkan Hıristiyanlar toplumdaki yeni yerlerine uygun kültürel ifade biçimleri bulacak durumdaydılar. Bu kültürel canlanmada en aktif gruplar Rumlar ve Ermenilerdi. Tiyatro, edebiyat ve gazetecilikte, yeni oluşan devletdışı alanın sınırlarını zorlayan patlamalar görüldü. 1908 ve 1914 arasında sadece Ermeni toplulukları içinde 200'den fazla gazete yayımlanmaya başlamıştı.[16] Rumların kültür ve eğitim hayatında da benzer bir canlılık görüldü. Bu gecikmiş aydınlanmayı siyasi ifade özgürlüğü takip etti. Hükümet, kısa bir süre içinde kendisini Osmanlı sosyalistlerinden dinî ayrılıkçılara kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde yer alan örgüt ve yayınlarla karşı karşıya buldu. Seçkin bürokratlar sınıfının kavramsal dünyası, ellerinde Yunan ve Osmanlı bayraklarıyla

16 A. Ter Minassian, "La permanence d'une revendication", *Temps Modernes*, Temmuz-Ağustos 1984, s. 429.

Fransız işverenlere karşı greve giden Rum Ortodoks işçileri nereye oturtacağını bilemiyordu. Aslında, devlet-merkezli bir imparatorluğun yönetici sınıfının perspektifi, burjuva özgürlükleri nosyonunu sözlerle savunsa bile, bir bütün olarak özümseyememişti.

Balkan savaşları, İttihat ve Terakki'nin Rum ve Ermenilerle ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Ermeni siyasi partileri İttihat ve Terakki'yi desteklemekten vazgeçmişler ve Ermeni sorununun uluslararası plana çıkarılmasının zorunluluğuna inanmışlardı. Rumlar, Hıristiyan nüfusunun bulunduğu bölgelerin Yunanistan tarafından ilhak yoluyla Osmanlı sorununu kısa yoldan çözmeyi savunan Venizelos'u ve onun "megale idea"sını desteklemeye başlıyorlardı.[17] İşte bu siyasal bağlamda İttihat ve Terakki önderleri Türk milliyetçiliği politikasına doğru süratle yön değiştirdiler.

Türk milliyetçiliğinin fikrî temellerinin ayrıntısına girmeden, bu ideolojinin savunucularının önemli bir kısmının imparatorluğun uzak köşelerindeki Türk bölgelerinden yeni gelmiş olduklarını ve milliyetçi formasyonlarını çoğunlukla Avrupa'da edindiklerini belirtebiliriz. İttihat ve Terakki önderleri anavatan olduğu varsayılan Anadolu hakkında pek az şey biliyorlardı.[18] Ama, Müslüman Türklerin yalnızca en büyük değil, aynı zamanda da tek ve bu yüzden de en sadık etnik grup olduğu ortaya çıkmıştı. O zamana kadar tarih sahnesinde sesini çıkarmamış olmasına rağmen, böylesine sadık bir grup, devletin kurtarılmasının zorunlu önşartıydı. İttihat ve Terakki'nin bu tespitten yola çıkarak, azınlıkları dışarıda bırakan aktif bir Türk milliyetçiliği politikasına ulaşması uzun sürmedi. İmparatorluğu kontrol eden başlıca emperyalist güçler fiilen savaşılan düşman haline geldiğinde, İttihatçılar ideolojik projelerini sürdürme fırsatına kavuştular. Almanya'yla yapılan ittifak ihtiyaç duydukları özerk alanı sağlamak-

17 Venizelosçuluğun oluşumu ve sonuçlarıyla ilgili olarak bkz. E. Llewellyn-Smith, *The Ionian Vision*, Londra 1975.

18 Milliyetçi düşüncelerin bu ilk dönemi için bkz. D. Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism*, 1876-1908.

la kalmadı, aynı zamanda milliyetçi harekete aktif bir destek oluşturdu.

* * *

İttihat ve Terakki hükümetinin savaş dönemindeki ilk önemli politikası, kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasıydı. Kapitülasyonları kaldıran kararda, kapitülasyon rejiminin tanıdığı vergi muafiyetinin devleti zayıf düşürdüğü, Babıâli-yi reformları uygulamak için gerekli imkânlardan yoksun bırakarak, idarenin gündelik ihtiyaçları için yabancı kredilere başvurmak zorunda bıraktığı açıkça belirtilmişti.[19] Üstelik, yabancıların imparatorluğun yasalarından muaf tutularak korunmasının, devletin egemenliğini ve gururunu zedeleyen bir ayrıcalık yarattığı açıkça ortadaydı. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla hükümet yeni bir ticaret rejimini uygulayabilme serbestisini kazandı ve himayeci gümrük vergilerini hemen yürütmeye koydu. Aynı zamanda, yabancı şirketleri Osmanlı mahkemelerine ve Osmanlı mevzuatına tâbi kılarak, bunların ayrıcalıklı konumlarını sona erdiren tedbirler alındı. Bürokratların projesinin gerçekleşmesi için bu tedbir tabii ki yeterli değildi. Ulusal kalkınma amacına yönelik daha özel politikalar gerekiyordu. Savaş yıllarına hâkim olan siyasi tema yerli burjuvazinin yaratılmasıydı. Bu görüşe göre Müslüman girişimcileri destekleyecek politikalara gerek vardı. Milliyetçi aydınlar ve eylemci bürokratlar, serbest dış ticaretin, iktisadi bağımlılığın ve komprador sınıfın doktrini olarak gördükleri liberalizme hücum ediyorlardı. Bu görüşe göre millî bilincin kazanılmasına ve iktisadi amaçların

19 Osmanlı Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'nın İstanbul'daki sefirlere 9 Eylül 1914 tarihli Notası: "...yabancıları Osmanlı İmaparatorluğu'ndaki vergilerden muaf tutan kapitülasyonların bu sonucu Babıâli'yi reformları sürdürmek için gerekli araçları elde etme gücünden yoksun bırakmakla kalmayıp gündelik idarî ihtiyaçları bile borç almadan karşılayamaz hale getirmektedir... Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan ve her türlü muafiyet ve ayrıcalıktan yararlanan yabancıların Osmanlılara göre daha hafif biçimde vergilendirilmesi aynı zamanda devletin bağımsızlık ve saygınlığını zedeleyen apaçık bir adaletsizliktir", Sousa, *Capitulatory Régime*, s. 329-30. Kapitülasyonlar 1 Ekim 1914'ten başlayarak kaldırıldı. (Bu notanın Ahmet Emin (Yalman) tarafından kaleme alındığı rivayet edilir.)

gerçekleşmesine yukarıdan katkıda bulunmak gerekliydi; bireylerin girişim özgürlüğü arkadan gelecekti. Almanya'nın kalkınması ve orada uygulanan anti-liberal, himayeye dayalı, Listçi millî ekonomi politikası bunun en iyi örneğiydi. Ama, Osmanlı İmparatorluğu'nun burjuvazisi, tıpkı Polonya burjuvazisi gibi, millî değildi, dolayısıyla güvenilemezdi. Bu yüzden, o zamana kadar memurluk ve toprağı ekip biçme işlerinin dışına çıkmamış olan Müslüman nüfus içinden yeni bir müteşebbisler sınıfı oluşturulması zorunluydu. Ancak böyle bir burjuvazinin gelişmesinden sonra millî devlet kurulabilirdi.[20]

Savaş döneminin hükümet politikası Müslüman iş adamlarının kâr etme gücünü artırmaya yöneldi. En kolay başarı sağlanacak iktisadi faaliyet alanı ticaretti. Savaşın getirdiği kıtlıklar nedeniyle, tanınacak en küçük ayrıcalık bile büyük kârlar sağlayabilirdi. Savaş durumu ve seferberlik devam ederken, gıda maddeleri ile askerî malzemenin dağıtımı üzerindeki siyasi kontrol arttı ve savaş ekonomisi içinde siyasi ayrıcalık ticaret kârları açısından daha da büyük farklara yol açtı. Önemli bir talep kaynağı olan hükümetin yanı sıra, Alman Merkezî Satınalma Komisyonu da (ZEG) Alman ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İstanbul'da faaliyet gösteriyordu. Ayrıca, yeni tamamlanan Anadolu demiryolu pazar fırsatlarının yaratılmasına katkıda bulunuyordu. İstanbul, ununu ve buğdayını Batı Karadeniz limanları yerine, yeni hinterlandı olan Anadolu'nun içlerinden almaya başlamıştı. Kıtlık beklentisiyle artan talebin de katkısıyla, bu savaş ekonomisinin canlı bir karaborsa ve siyasi himaye mekanizması için gereken şartları yaratacağı tahmin edilebilir. Gerçekten de böyle oldu ve sonuçta ticarî kârların birikimi hızlandı.[21]

Ama, daha önemlisi, yeni milliyetçilik, Müslümanların iş hayatında istihdamını ve girişimlerini özendirme çabasıyla da uygulanmaya başladı. Mayıs 1915'te yapılan "dil reformu" ile

---

20 Bu dönemin iktisadi politikasına ilişkin en kapsamlı çalışma Zafer Toprak'a aittir: *Türkiye'de "Millî İktisat"*, Ankara 1982. Müslüman burjuvaziye ilişkin görüş için bkz. s. 26-7, 33.

21 A. Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, Yale, 1930, savaş dönemi ekonomisine ilişkin pek çok aydınlatıcı anekdotu içerir.

sokaklara Fransızca ve İngilizce (daha sonra da Almanca) tabelaların konması yasaklandı ve her türlü ticarî yazışmanın ve resmî muhasebe işlemlerinin Türkçe olarak yapılması kararа bağlandı. Okumuş Osmanlı orta sınıfının istihdamını artırmayı amaçlayan bu tedbir, tam olarak uygulanmamasına rağmen, Türkçe bilmeyen Levanten nüfusu hedef almıştı. İttihat ve Terakki hükümeti, yabancılara ait demiryollarının yönetimini değiştirerek, yabancı bankaları denetlemeye teşebbüs ederek Türkleştirme politikasını sürdürdü. Bu olayları izleyen bir Alman gözlemci, bütün bunların vatanseverlik açısından takdirle karşılanabileceğini ama, aynı zamanda, Almanya'nın savaş sona erdiğinde elde etmeyi umduğu kârlı nüfuz alanından yoksun kalacağı anlamına geldiğini söylüyordu.[22]

Savaş dönemi hükümetleri, başkentin ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması bahanesiyle pazarı bütünüyle devre dışı bırakan tahsis mekanizmaları geliştirdi. Klasik Osmanlı döneminin ticaret tekeli sistemi, bütünüyle ve üstelik yeni teknolojiyi kullanarak geri dönmüştü: Ulaşım araçları kıt olduğundan, ürünlerin taşınması için demiryolu kullanma imkânını elde edebilen siyasi gözdeler çabucak büyük işadamı oluverdiler. Aynı zamanda, eski dönemin şehir ekonomisine ilişkin kontrol mekanizmalarını andırır bir biçimde, perakendeci tüccarı ve zanaatkârları korporasyonlar içinde toplama girişimleri görüldü. 1908-1914 döneminde aktif olan işçi örgütleri de kısa zamanda kapatıldı; işçi-işveren ilişkilerini düzenleyici mevzuat çıkarıldı. Siyasi düzeyde başlatılan Müslüman müteşebbisleri özendirme süreci taşrada daha da açık bir biçimde sürdürülüyordu. Kooperatif biçiminde örgütlenmiş yeni ticaret şirketleri yanında Müslüman iş adamları parti örgütünün himayesi altında biraraya getiriliyor ve yine ticarete yönelik "millî" şirketler kurduruluyordu. Çoğu zaman, mahallî İttihat ve Terakki teşkilatının üyeleri ile bu yeni şirketlerin ortakları aynı kişilerdi. Hükümet bu gibi teşebbüsleri bütünüyle desteklerken, parti teşkilatı ile yeni ortaya çıkan millî bur-

22 Harry Stuermer, *Deux Ans de Guerre â Constantinople*, Paris 1914, s. 153.

juvazi şebekesinin birbiriyle özdeşleşmesini sağladı.[23] Böylece, Osmanlı bürokrasisinin ekonomi üzerinde siyasi kontrol kurma ideali savaş döneminde gerçekleşti. Emperyalizmle bütünleşmenin ve gelişen burjuvazinin yarattığı özerk iktisadi alan tam bir gerileme içine girdi. Özerk piyasa mekanizması siyasetin ekonomiye hâkimiyetine boyun eğdi.

Bu hâkimiyet, bürokrasinin elindeki kontrol araçlarının çoğalmasından da kaynaklanıyordu. Daha savaş başlamadan, iltizam sisteminin yerine vergilerin doğrudan toplanmasını öngören vergi reformları yapılmıştı. Bu ve başka idarî reformlar sonucu bütçe gelirleri artmış, yeni gümrük vergileri de ek bir gelir kaynağı oluşturmuştu. Daha da önemlisi, savaşın başlamasıyla Düyunu Umumiye'nin işlevi sona ermişti. Düyunu Umumiye'nin yöneticilerinin ve hissedarlarının çoğunluğu İtilaf Devletleri'nin uyruğuydu ve bu devletlerin alacaklı konumu savaş ilan edildiğinde askıya alınmıştı. Böylece, daha önce devlet borçlarının geri ödenmesine ayrılan gelirler üzerinde hükümet kontrolü kurulabilmişti. Aynı zamanda, Osmanlı Bankası'nın da faaliyeti durdurulmuştu. Bir Fransız-İngiliz ortaklığı olan bu banka, 1863'te aldığı bir imtiyazla fiilen merkez bankası görevini yapıyordu. Bu imtiyazın askıya alınmasıyla hükümet, ilk defa para politikası uygulama imkânını bulmuş, yani büyük miktarda kâğıt para basabilmişti. İttihat ve Terakki hükümeti para basma işini bazı Alman maliyecilerinin yardımıyla yaptı. Güya Berlin'de depolanan altın karşılığı kâğıt para basılmasını sağlayan bir formül bulundu. Kâğıt lira tedavüle çıkarıldıktan hemen sonra altın lira karşısında değer kaybına uğradıysa da, bu emisyon hükümete (nominal değeri Babıâli'nin 1850 ile 1914 arasında aldığı tüm borçların dörtte üçüne tekabül eden) büyük bir satınalma gücü sağladı.[24]

---

23 F. Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", Okyar ve İnalcık (der.), *Social and Economic History*, s. 341-5. Ayrıca bkz. Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 59-62, 150-165.

24 Toprak, s. 264-6; Ç. Keyder, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881-1918)", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde.

Böylece, bürokrasi, savaş yılları içinde kısa ömürlü bir zafer elde etmiş oldu. Bunu, geleneksel denetim mekanizmalarının yerine pazar mekanizmalarını koyan süreci siyasi olarak tersine çevirerek başardı. İmparatorluğun bağımlılığını getiren eşitsiz savaş nedeniyle kesintiye uğraması, bürokrasiye ekonomiyi kontrol olanağı tanıdı.

* * *

Eğer Hıristiyan burjuvazi ile sınıf mücadelesi etnik ve dinsel çatışma düzeyine kaydırılmamış olsaydı, bürokrasinin ekonomi üzerinde siyasi denetim kurması, sonunda toplumsal yapı içindeki hegemonyasını yeniden oluşturması anlamına gelebilirdi. Oysa Rum ve Ermeni azınlıklar sadece pazar mantığının taşıyıcıları ve sonunda geleneksel yönetici sınıfı bertaraf edecek kapitalist sistemin burjuva unsurları olarak değil, aynı zamanda bürokrasinin geleneksel sınıf dengelerini yeniden kurmasını engelleyen, emperyalizmin içerdeki destekleri olarak görülüyorlardı. Bu görüş, azınlıkları Osmanlı devleti üzerindeki emperyalist baskı ile özdeşleştiren bir ideolojik perspektif çerçevesinde biçimlenmişti. Rumların ve Ermenilerin Babıâli'yle ilişkilerinin evrimi, azınlıkların siyasi örgütleri tarafından da paylaşılmaya başlanan bu bakış açısından kaynaklanıyordu. Savaş başladığında reformcu bürokrasi, hem emperyalist baskıdan kaçabilmek için azınlıkları nötralize etmek, hem de dış baskıların içerdeki desteği olma tehlikesi taşımayan yeni bir ayrıcalıklı grup bulma ihtiyacıyla aynı anda karşılaştı. Bu nedenle, bürokrasinin siyasi kontrolüne tâbi olacak girişimciler Rumlar veya Ermeniler olamazdı; bunların devletin bütünlüğüne karşı bir tehdit oluşturmayan gruplardan gelmesi gerekliydi.

Bu tanıma uyar gözüken topluluk, Müslüman-Türk tüccarlardı. İçsellik, yani dış güçlerle ilişkisi bulunmama şartına uygun oldukları gibi, yeni milliyetçi ideoloji için de vazgeçilmez bir destek oluşturuyorlardı. Musevi işadamları da daha az ölçüde olsa bile tarife uygundular. Belli bir dış güçle özdeşleşmediklerinden ve ayrılıkçı bir grup olmadıklarından millî prog-

ram içinde yeralabilirlerdi. Yahudi aydın geleneğinin ve radikal burjuva eylemciliğinin İttihatçıların örgütlenmesine ve düşüncelerine katkısı olmuştu. 1908'den önce İttihat ve Terakki'nin merkezi, esas olarak bir Yahudi kenti olan Selanik'teydi.[25] Abdülhamit döneminde Selanik, gerek Avrupaî özelliği, gerekse halkının Fransız ve Ortadoğu kültürleriyle yakın ilişkisi nedeniyle başkentten nispeten özerk bir durumdaydı. Selanik, İttihat ve Terakki'ye ilk ivmesini sağlamıştı. Ayrıca 1912'de şehrin Yunanlıların eline geçmesinden sonra bazı Musevi ve dönme işadamları faaliyetlerini İstanbul'a kaydırmışlardı. Bu grup, İttihat ve Terakki'nin aradığı şartlara uygun bir ticaret burjuvazisiydi. Savaş dönemi iktisat politikasının desteklediği grubun önemli bir bölümünü bu ticaret burjuvazisi oluşturdu.

Daha önemlisi, savaş döneminde taşra kökenli Müslüman tüccarların ortaya çıktığı görüldü. O zamana kadar zengin Hıristiyan tacirlere göre ikinci planda olan bu grup, devlet mekanizmasıyla ilişki içinde büyük tüccar düzeyine yükseltilerek daha önemli bir rol oynamaya başladı. Taşradaki tabanlarını korurken yeni milliyetçilikten yararlanan Müslüman eşraf daha sonra Kurtuluş Savaşı'nda çok önemli bir rol oynadılar.

Bu Müslüman tüccarlar savaş dönemi milliyetçiliğinin bir yansıması olarak önem taşıyorlardı, ama Rum ve Ermenilerin niceliksel hâkimiyeti yanında toplumsal yapı üzerinde önemli bir etkiye sahip değildiler. İttihat ve Terakki'nin desteklediği bu tüccarların vurgunları ne düzeyde olursa olsun, sayıları birkaç binden fazla değildi. Sayıları ve ticaret ilişkileri bakımından çok daha güçlü, yerleşik ve çıkarlarının bilincinde Hıristiyan burjuvaziden ticaret sermayesi alanını ele geçirmeleri pek mümkün değildi. Bir başka deyişle, bürokrasi, pazar üzerinde siyasi hâkimiyetini kurabilmiş olsa bile iktisat politikasını yürütürken güvenemediği Rum ve Ermeni burjuvazisiyle karşı karşıya gelmek zorunda kalacaktı. Böyle bir engelle kar-

25 İ. Tekeli ve S. İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Okyar ve İnalcık (der.) *Social and Economic History*; Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, Ocak 1971.

şılaşmamak için –içselliği nedeniyle– kayırılan Müslüman burjuvazinin, devlet sınıfının başlıca ve belki de tek iktisadi muhatabı düzeyine yükseltilmesi zorunluydu. Aksi takdirde bürokrasinin projesi başarıya ulaşamayacaktı.

Yukarıda belirtildiği gibi, geleneksel yönetici sınıf ile bu sınıfı tehdit eden burjuvazi arasındaki mücadele, ideolojik olarak etnik ve dinsel çatışma alanına kaydırılmıştı. Oysa aynı çatışmayı sınıf ve sınıf projesi lügatçesiyle ifade etmek gerekirse, bürokrasinin karşı çıktığı toplumsal sistemin giderek kazandığı nitelik ve bu sistem içindeki sınıf hâkimiyeti yapısıydı. Fakat savaş döneminin kendine özgü koşulları bürokratik projenin ancak çokuluslu imparatorluğun ulusal devlete indirgenmesiyle başarılabileceğini gösterdi.

* * *

Hegemonyalarını kurmak veya kaybetmemek isteyen sınıflar arasındaki temel çatışma ve bu sınıf çatışmasının etnik farkları vurgulayan ideolojik düzeye kaymış biçimi Türk, Rum ve Ermeni nüfusları arasında karşılıklı düşmanlıklar doğmasına yol açmıştı. Fakat, çatışmanın maddî temelleri de gözardı edilmemeli. Müslüman köylünün Hıristiyan tüccarla karşı karşıya gelmesine değinmiştik. Buna ek olarak, Müslüman köylüyle Hıristiyan nüfus arasında daha doğrudan, toprağın el değiştirmesi nedeniyle açığa çıkmaya başlayan bir çatışma da vardı. Batı Anadolu'da ihracata yönelik potansiyelin ortaya çıkması, çoğu Anadolu'nun içlerinden ve Ege adalarından gelerek bu bölgeye yerleşen Rum çiftçilerin sayısının artması sonucunu doğurmuştu. Özellikle merkezî otoritenin âyanlar karşısında başarı kazanmasından sonra, Ege kıyısındaki verimli topraklar ihracata yönelik tarım yapan Rum köylülerin eline geçmişti. Anadolu'nun batı kıyılarının Hıristiyan Rumlar tarafından kolonizasyonu en azından 19. yüzyılın başından beri devam etmekteydi.[26] Daha sonraları, Ermeni ta-

26 S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, bölüm 7; Batı Anadolu'daki bir kıyı bölgesinin Rumlaşması için bkz. T. Baykara, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri", Okyar ve İnalcık (der.) *Social and Economic History*.

cirler de Doğu Anadolu'da ve Çukurova'nın verimli ovalarında toprak satın almaya başlamışlardı. Savaştan hemen önce Ermenilerin elinde büyük ölçüde toprak toplandığı ve buna paralel olarak Müslüman köylülerin servetinin azaldığı gözlemleniyordu.[27] 19. yüzyılda ticaret hacminin artmasıyla başlayan şehirleşme Anadolu'nun bütün pazar merkezlerinde nüfus dengelerinin Hıristiyanlar lehine değişmesiyle sonuçlanmıştı. İktisadî değişmenin dengesiz etkisine ilişkin daha genel bir gözlem, Müslüman nüfusun demografik durumunun 19. yüzyılda kötüye gitmiş olmasıdır. Eşitsiz gelişme, Anadolu'nun değişen nüfus bileşimine yansımıştı. Müslüman nüfus, yüksek ölüm oranı ve özellikle erkeklerin önemli bir bölümünün genç yaşta hayatlarını kaybetmesine yol açan savaşlar nedeniyle yavaş artmıştı. 1909'a kadar Hıristiyan azınlıklar askerlikten muaftı ve Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu kıyı bölgelerinde hayat daha kolaydı. Genel nüfus içindeki payına göre daha yüksek oranda şehirleşmiş Hıristiyan nüfus, daha iyi sağlık şartları içinde yaşıyordu. Rumların Batı Anadolu'ya göçü dahil bütün bu etmenler nüfus yapısında hızlı bir değişmeye yol açtı. Bu değişme Müslümanların başlıca geçim kaynağı olan toprak üzerindeki geleneksel tekelinin ihlali olarak algılanmış olmalıdır.

Savaştan hemen önce, Doğu vilayetlerinde özerklik talepleri ve İngiltere ile Rusya'nın kendi himayelerinde bir Ermeni devleti kurma istekleri yüksek bir doza erişmişti. Osmanlı ordusu ayrıca Ermenilerin Doğu cephesinde Rus ordusuna katılmasından kuşkulanıyordu.[28] Bu endişeler azınlıklar sorununu gün-

---

27 "Çukurova ovasının en zengin bölgelerini zaten ellerinde tutan Ermeni toprak sahipleri, mülkiyetlerini hızla genişletiyorlardı... Ermeni nüfusu büyüyor ve zenginleşiyor, Müslüman nüfus ise geriliyordu. Çukurova'nın Müslümanların vatanperverliklerini tahkir eden bu durumu ve kendilerinin hâkim ırk olma statüsünü tehdit eden Ermeni iktisadi kazançlarını hüzünle karşılıyorlardı. Bütün bu gelişmeler her an patlayabilecek bir bileşim ortaya çıkarttı..." W.J. Childs "Armenia", *Encyclopedia Britannica* 11. baskıya ek yeni ciltlerden, cilt XXX, Londra, 1922, s. 197.

28 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, California, 1967, s. 42: "Ermenilerin çoğunluğunun Osmanlı hükümetine karşı gerekli tavrı göstermelerine rağmen, kanıtlanabilir ki sadakat gösterisi samimi

deme getirdi ve 1915'te Ermeni nüfusunun Anadolu dışına tehcir edilmesi büyük can kaybına neden oldu. Rumların bir kısmı yine askerî nedenlerle iç bölgelere göç ettirildilerse de, Rum nüfusu savaştan fazla bir zarar görmedi. Bir kere, İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi, Anadolu'nun bazı bölgelerini de içerecek genişletilmiş bir Yunan devletinin kurulmasına karşıydı. Ayrıca, Yunanistan 1917'ye kadar savaşa girip girmemek konusunda kararsız kalmıştı ve Alman askerî çevreleri Yunanistan'ın tarafsızlığına önem veriyordu. Sonuç olarak, Osmanlı Rum toplumu savaşan taraflara ilişkin tercihlerinde ikiye bölünmüştü. Ermenilerin ise çoğunlukla İtilaf Devletleri taraftarı olduğuna inanılıyordu. Ama, 1917'de Venizelos iktidara gelince, İngilizlerden zaferden sonra Batı Anadolu'nun işgali vaadini koparark, Yunanistan'ı savaşa soktu.

Birinci Dünya Savaşı, 1918'de bitmedi. Mondros Mütarekesi'nden sonra bir barış antlaşmasının hazırlanması ve imzalanması çok zaman aldı. 1920'de Sevres Antlaşması imzalandığında Yunan işgali yaygın bir direnişin ortaya çıkmasına yol açmış ve Osmanlı hükümeti meşruluğunu kaybetmişti. Yunan hükümeti, savaştan sonra bölgenin Yunanistan tarafından yönetileceği vaadine dayanarak, İzmir ve çevresini işgal etmişti ama, taraflardan hiçbiri askerî işgalin tek başına Yunan ordusu tarafından gerçekleştirileceğini ummuyordu. İtalyanlar ve Fransızlar da Yunanlıların Batı Anadolu macerasına karşıydılar: Yunan ordusunun 1919 Mayıs'ında Batı Anadolu'yu işgali yüz yıllık bir rüyanın, büyük bir Yunanistan içinde Helenistik dünyayı yeniden kurmayı amaçlayan Megale İdea'nın doruk noktasıydı. Osmanlı İmparatorluğu zayıflayıp imparatorluğun içindeki Rum burjuvazisi güçlendikçe, Yunanistan'daki aydınlar ve siyasetçiler "Küçük Asya"da Helenizmin yeniden kurulmasını kaçınılmaz bir sonuç olarak görmeye başlamışlardı. Özellikle yerli Rum nüfus iş-

değildi. Dünyadaki Ermenilerin çoğu Entente güçlerine sempati duyuyordu. Merkez güçlere değil. 1914'ün sonbaharına gelindiğinde önde gelen Osmanlı Ermenilerinin birçoğu ve bu arada eski bir mebus, Rus askerî makamlarıyla işbirliği yapmak için Kafkaslar'a geçmişlerdi."

galcilerin yönetiminin sağlamlaşmasına katkıda bulunduğundan ve işgal ordusunun safları yerli Rum gençlerin katılmasıyla güçlendiğinden, 1919'da işgal ordusunun engellenilemeyeceği sanılıyordu.[29]

Gevşek örgütlenmiş gruplar halinde faaliyet gösteren yöredeki direniş kuvvetleriyle yapılan önemsiz çatışmalardan sonra, işgal başlangıçta Yunanistan'a ayrılmış bulunan İzmir sancağının sınırlarını aştı. Ama Yunan ordusu Anadolu'nun içlerine ilerleyince Türk milliyetçi hareketi hızla askerî kanadını örgütledi; mahallî direnişi kontrol etmeye başladı ve Yunanlıların ilerlemesini durdurmayı başardı. Bir yıldan fazla süren kesintisiz savaşlardan ve 1921'de Yunanlıların zaferi kazanmasına ramak kalmasından sonra, 1922 ortalarında kurtuluş ordusu düşmanı geri çekilmeye zorladı ve sonuçta işgal kuvvetlerinin çoğu girdikleri İzmir limanından Anadolu'yu terk etti.

Savaşın gidişinin değişmesiyle, Anadolu'nun Rum nüfusu Yunan işgali altındaki bölgeye kaçmaya başlamıştı. Yunan ordusunun geri çekilmesi de terk edilen bölgelerden İzmir'e doğru kitle halinde göçlere yol açtı. Moral güçlerini kaybeden işgal kuvvetleri tam bir düzensizlik içinde, boşaltmak zorunda kaldıkları şehirleri yakarak büyük can ve mal kaybına neden oldular. İzmir'in kurtuluşunu izleyen bir ay içinde, yaklaşık bir milyon Osmanlı uyruğu Rum gemilerle ve Trakya üzerinden Yunanistan'a kaçtı. Savaşın sonunda yapılan görüşmelerde zorunlu nüfus mübadelesi üzerinde anlaşmaya varıldı ve bu çerçevede Yunanistan'dan Türkiye'ye 450.000 Müslüman, Türkiye'den Yunanistan'a ise 150.000 Ortodoks Hıristiyan gönderildi. Sadece İstanbul'da mukim Rumlar ve Batı Trakya Müslümanları bu mübadele dışında bırakıldı.[30] 1924'te müba-

29 Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*; Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (1922 ilk basım), New York, 1970.

30 D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Mouton, 1962, bu büyük nüfus hareketinin en kapsamlı anlatımını içerir. Mübadeleyi Türkçe açısından değerlendiren bir çalışma henüz yoktur.

dele tamamlandığında, toplam 1.2 milyon Rum Yunanistan'a kaçmış veya mübadele yoluyla gönderilmişti. Dünya Savaşı'nın başlamasından on yıl sonra Hıristiyan azınlıklar yeni Türkiye'nin toprakları olarak kalan bölgenin dışına çıkarılmışlardı. Yaklaşık 2,5 milyon Ermeni ve Rum ölmüş, ülkeden ayrılmış veya ayrılmaya mecbur edilmişti. Savaş öncesi burjuvazisinin çok büyük çoğunluğu bu rakamın içindeydi. Henüz oluşmakta olan bir sınıfa hiç beklenmedik şartlar altında boyun eğdirilmişti.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kayıp Burjuvazi Aranıyor

Birinci Dünya Savaşı Türkiye için 1923'te bitti. İttifak Devletleri'nin yenilgisi, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu istemeden de olsa işgal etmelerine yol açmıştı; ama, hiçbir hükümetin aktif savaş durumuna yeniden girmeye cesaret edemeyeceği belliydi. İşgal altındaki bölgelerde uygulanacak yönetim biçimi konusunda da siyasal düzeyde belirsizlik hâkimdi. En büyük ihtimal, Arap topraklarının ve Balkanlar'daki bölgelerin ayrılmasından sonra imparatorluktan arta kalan bölümün (bunun büyük kısmı Anadolu'ydu) Babıâli'nin mirasçılarına verilmesi olarak gözüküyordu. Ama, bunun tercihan Padişah ve sadık hizmetkârlarından oluşan uysal ve İtilaf yanlısı bir yönetim olması önemliydi. Savaş öncesi gündeminin önemli maddelerinden biri olan himaye altında bir Ermeni devletinin kurulması bile, özellikle Amerika'nın sorumluluk almaktaki isteksizliği nedeniyle, yarım ağızla konuşuluyordu.[1] İstikrarlı bir devletler arası sistemin yokluğu uluslararası siyasete yansımıştı. İngilte-

1 Dönemin diplomasi tarihi üzerine pek çok kitap vardır. Bu konuda özellikle dikkate değer olanlar arasında Harry N. Howard, *The Partition of Turkey*, Norman, Oklahoma, 1931; P.C. Helmrich, *From Paris to Sèvres*, The Partition of the *Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-20*, Ohio U.P., 1974; Lawrence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore 1965 sayılabilir.

re hegemonyasını kabul ettiremiyordu, ABD ise henüz bu hegemonyayı devralmak istemiyordu. Galipler arasındaki rekabet devam ediyordu. Örneğin, İtalya Anadolu'nun kıyı bölgeleri üzerindeki emellerini gizlemezken, Fransa'nın başlıca amacı İngiliz nüfuzunu sınırlandırmaya yönelikti. İtalyan ordusu güney kıyıların bir bölümünü işgal edip Ege'ye doğru ilerlemeye başlayınca, İngilizler Yunan yayılmacılığını desteklemeye karar vermiş ve Fransızlar da istemeden onları izlemişti. İşte bu savaş sonrası karışıklık ve büyük devletler arasındaki rekabet, Venizelos'a Yunan devletinin ganimete sahip çıkabileceğini düşünme cesareti vermişti.

Bürokrasinin, imparatorluğun kalıntılarını savunmaktaki tavrını belirleyen, Yunan ordusunun Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemesiydi. Savaştaki yenilgiyle beraber, İttihatçı liderler gözden düşmüşler, ya tutuklanmışlar ya da yurtdışına kaçmışlardı. İşgal altındaki İstanbul'da pek az özerkliğe sahip bir Osmanlı hükümeti vardı ve ordu, çok zayıflamış olmasına rağmen, Doğu cephesinde hâlâ seferberlik halindeydi. İttihat ve Terakki'nin, savaş sonunda İstanbul'da ve Anadolu'da bir işgal tehlikesine karşı bir yeraltı direnişi örgütlediği anlaşılıyor. Bu örgütlenme, çok sağlam olmasa da, milliyetçi harekete daha sonra gerekecek bir ilişkiler ağını ve gizli silahları temin etti.[2] İmparatorluğun bütünlüğünü koruma nosyonu ise tamamen iflas etmişti. Osmanlıcılık savaş başlamadan önce terkedilmişti. Savaş sırasında imparatorluğun Müslüman unsurlarını Hilafet'in kutsal sancağı altında toplamaya yönelik kısa ömürlü bir girişimden, "Arapların ihaneti" nedeniyle vazgeçmek zorunda kalınmıştı. Doğu'daki Türkî halkları etrafında toplamayı amaçlayan Turancılık Sovyetler Birliği'yle yapılan antlaşmayla son bulmuştu. Bürokrasi artık eski platformlardan hiçbiri etrafında birleşemezdi. Zaten aydınlar arasında da ideolojik görüş birliği yoktu; bazıları İngiliz veya Amerikan mandasından yanaydı, bazıları ise coğrafî sınırları üzerinde anlaşa-

2 Eric J. Zürcher'in *The Unionist Factor, the Role of the Committee of Union and Progress in Turkish National Movement*, 1905-1926, (Brill, 1984) adlı kitabının özellikle 3. bölümündeki başlıca tezi budur.

madıkları bağımsız bir devlet peşindeydiler.[3] Ama sonuç ne olursa olsun, yeni keşfedilmiş çekirdek olan Anadolu'nun yeni siyasi birimin başlıca bölgesi olacağı belliydi. Bu nedenle, içlere, çekirdeğin kalbine doğru uzanan Yunan işgali, asker-bürokrat kadronun birleşmesine ve harekete geçmesine yol açmıştı. Bürokrasinin çoğunluğu Mustafa Kemal'in çağrısına uyarak, Yunan işgaline karşı savaşmak için askerî toparlamayı amaçlayan harekete katıldı.

Askerî yenilgi ve İttihat ve Terakki'nin yönetici kadrosunun kaçmış olması ülkede siyasi bir boşluk yaratmıştı. Özellikle Çanakkale savunmasında adı duyulmuş başarılı bir komutan olan Mustafa Kemal bu atmosfer içinde muhtemel bir önder olarak önem kazandı. Sivil bürokrasi ve İttihatçı çevreler içinde onu Yunan ordusu karşısında Türk milliyetçi güçlerinin muhtemel komutanı olarak gören bir grubun bulunduğu yolunda bazı belirtiler vardır. Ama, Mustafa Kemal'i Doğu ordusunun genel müfettişliğine tayin eden saraydı ve 1919'da Anadolu'daki mücadeleye başladığında Mustafa Kemal bu unvanı taşıyordu. Askerî hiyerarşi içinde birtakım darbeler yaptıktan ve bu süre içinde taşra bürokrasisi üzerinde idarî kontrol kurmayı başardıktan sonra, Mustafa Kemal direniş hareketinin rakipsiz önderi olarak ortaya çıktı. Direniş hareketi, İttihat ve Terakki taşra teşkilatının ve Müslüman burjuvazinin önemli bir bölümünün katılmasıyla güç kazandı. 1920'de Ankara'da yeni bir hükümet kurulmuş ve çoğunlukla eski İstanbul Meclisi'nin üyeleri olan mebuslardan, bürokratlardan ve Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgali nedeniyle milliyetçi harekette karar kılan taşra eşrafından oluşan bir meclis toplanmıştı. Meclis'in ilk günlerinde işgalci devletlerle müzakere yolunun hâlâ açık olduğu düşünülüyordu. İşgal altındaki İstanbul meclisi için yapılan seçimlerde Ankara'ya yakınlık duyan mebusların büyük bir çoğunluk kazandıkları belli olunca, İstanbul'daki işgal idaresi mebusları tutuklayıp sürgüne yollamaya

3 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele* (İstanbul, 1983) adlı yapıtında 1918-19'da başkentin düşünsel ve siyasal atmosferini mükemmel bir biçimde işlemiştir.

başladı. Bundan sonradır ki eski bürokrasiden çok sayıda kişi Ankara'da yeni kurulan iktidar merkezine katılmaya başladı. İtilaf Devletleri geleneksel yönetici sınıfı temsil edenin artık iktidardan tamamen yoksun kalmış padişahın çevresindeki kâtipler değil, yeni hükümet merkezi olduğunu anladılar. Dolayısıyla bundan böyle Ankara hükümeti meşru muhatap olarak kabul edildi.

Genel bir savaş bıkkınlığı havası içinde olan ve tecritçi bir politika izleyen İtilaf Devletlerinin hiçbiri Yunan ordusunun peşinde yeni bir savaşı göze almak istemiyordu. Fransa ve İtalya Ankara hükümetiyle ateşkes anlaşması yapmayı tercih ettiler: İngiltere ise Yunanlıları terkederek onları kendi kaynaklarıyla yetinmek zorunda bıraktı. Zaten Fransız hükümeti Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgalini İngilizlerin Ortadoğu'daki eski emperyalist amaçlarını gerçekleştirme politikasının bir parçası olarak yorumlamaya başlamıştı. Fransız kamuoyu ve Dışişleri Bakanlığı, önce Alman yanlısı, savaştan sonra da Bolşevik yanlısı olarak gördükleri İttihatçıların aksine Mustafa Kemal'i Batı ittifakının makul bir taraftarı olarak değerlendirdiğinden, Türk ordusuyla kısa zamanda anlaşmaya varılması için baskı yapmaktaydı. 1921 yılının ortalarına gelindiğinde, Fransız basını Mustafa Kemal'i "Batı'nın nesnel müttefiki" olarak alkışlıyordu.[4] (Bazı Fransız subayların kurtuluş ordusu safında savaştığı rivayet edilir.) İtalyan işgal kuvvetleri ise Türk ordusuna silah satışı ve yardımı yapmıştı. Rusya'daki yeni Bolşevik rejim ise Ankara hükümetiyle bir barış antlaşması imzalamakla kalmamış, Türk ordusuna malî yardım ve silah sağlayarak milliyetçi hareketi desteklemişti. Tahmin edilebileceği gibi İngilizler aktif bir çatışmaya girmemeye karar verdikten sonra, Türk ordusunun Yunan kuvvetlerini Batı kıyısına sürüp Ege'ye dökmesi sadece bir zaman meselesiydi.

Eylül 1922'den sonra, kurtuluş ordusu Trakya'nın Misak-ı Millî sınırları içinde olduğu kabul edilen bölümünü almak üzere İstanbul'a doğru yürüdü. İtilaf Devletleri yeni bir barış

4 Yves Lelannou, "La fin de l'empire Ottoman vue par la presse française (1918-1923)". *Turcica* cilt IX/2 ve X, 1978, s. 185.

antlaşması için çağrıda bulundu ve sonuçta 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla mevcut durum onaylanmış oldu. Temmuz 1923'te, kaderi 1938'de kararlaştırılan Hatay-İskenderun bölgesi dışında Türkiye'nin şimdiki sınırları çizilmişti.

* * *

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemi boyunca kaybettiği topraklar üzerinde birçok ulus devleti kurulmuştu; imparatorluğun sonu ise 1923'te biten uzatmalı savaş sırasında geldi. 1923'te eski imparatorluktan geriye kalan topraklarda Müslümanlar nüfusun yüzde 97 kadarını oluşturuyordu ve bu nüfusun büyük çoğunluğu Türk'tü. Savaş döneminin kargaşası imparatorluktan arta kalan topraklardaki toplumsal yapıyı ve sınıf dengelerini büyük ölçüde değiştirmişti. Kendi projelerini toplumsal sisteme kabul ettirme girişimi içinde yeralabilecek aktörler coğrafî ve demografik dinamikler neticesinde büyük ölçüde değişmişti. Yukarıda anlatılan ve yeni siyasi birimin toplumsal yapısını belirlemesi beklenebilecek sınıf çatışması, gayrimüslim nüfusun ülkeden çıkarılması ile önceden tahmin edilmeyecek bir yöne sapmıştı.

Sınıf dengelerindeki ani veya tedricî değişmeler ancak önceden var olan çelişkilerin analizi yoluyla anlaşılabilir. Ama böyle bir analiz, çatışmaların nasıl sona erdiğini kendi başına açıklayamaz. Devletler arası sistemin dayatmaları ve savaşın getirdiği yıkım olmasaydı, bürokrasi ile Hıristiyan burjuvazi arasındaki çatışmanın, burjuvazinin mücadele alanından bu şekilde tamamen çıkartılmasıyla sonuçlanmayacağını kesinlikle söyleyebiliriz. Gerçi sınıf çatışması etnik ve dinî terimlerle ifade bulmuştu, ama daha barışçı şartlar altında, İttihatçıların politikaları, pazar üzerindeki siyasi kontrolün artması ve burjuvazi içinde Hıristiyan olmayan unsurların payının büyümesiyle sonuçlanabilirdi. Tarihî olaylar başka türlü gelişseydi sonuçların neler olabileceğine ilişkin araştırmamızı sürdürürsek, Birinci Dünya Savaşı olmamış olsaydı, bürokrasinin değişmiş bir toplumsal yapıda yeniden yönetici sınıf olmayı başarmasının ihtimal dahilinde bulunduğu söylenebilir. Bir başka deyiş-

le, iktisadi dönüşüm süreci üzerinde bir ölçüde siyasi kontrol kurmayı amaçlayan iktisadi politikalarla, bürokrasi artık ürünü daha etkin biçimde temellük edecek ve denetleyecek bir konuma gelebilirdi. Ama bunların hepsi pazarın hâkimiyetinin gittikçe arttığı ve ticaret burjuvazisinin büyüdüğü bir sosyo-ekonomik bağlamda gerçekleşecekti. Böylece, bürokrasi bu bağlama uymak zorunda kalacak ve hâkimiyetini, sayıları pazara paralel olarak büyüyen tüccarlar, sanayiciler ve şehirli orta sınıf üzerinde sürdürmek zorunda kalacaktı. Devlet aygıtı ayrıcalıklı konumunu korurken kapitalizmin gelişmesi mümkün olur muydu? Bürokrasi ile tüccar sınıfı arasındaki ilişki açısından bakıldığında, durum özerk bir devlet sınıfının henüz filizlenen kapitalist gruplar üzerinde vesayetini kurduğu Japonya'ya benzer. Japonya'da kapitalizme geçişin özgüllüğünün, bürokrasinin gerek toprak sahibi sınıfa, gerekse burjuvaziye doğrudan bağımlı olmamasından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bu bağımsızlık bürokrasiye yeni iktisadi örgütlenme biçimlerini teşvik edebilmek için devlet kaynaklarını kullanma imkânını sağlamıştır.[5] Osmanlı örneğinde de, dış tehdit ve iç karışıklık nedeniyle harekete geçen bürokratlar, iktidarı ele geçirip devlet aygıtını güçlendirmek amacıyla örgütlenmişlerdi. Japonya'daki benzerleri gibi Osmanlı bürokratları da toprak sahibi bir sınıftan bağımsız hareket edebilme gücündeydiler. Yine Japonya'daki gibi kamu kaynaklarını ticaret sınıfının belli kesimlerini desteklemek ve yönlendirmek için kullanmışlardı. Ama, Meiji bürokratları köylülüğün proleterleşmesini onaylar ve hızlandırırken, Osmanlı yönetici sınıfı toprakta küçük mülkiyeti korumuş ve dolaylı da olsa desteklemişti. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşebilecek her türlü kapitalizme geçiş, hâkim ve korunan toplumsal ilişki olan bürokrasi-bağımsız köylülük ilişkisinin kıyısında yavaş yavaş ilerlemek zorundaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir tüccar sınıfının gelişmesi

5 Theda Skocpol ve Ellen Kay Trimberger, "Revolutions and the World-Historical Development of Capitalism", B.H. Kaplan (der.) *Social Change in the Capitalist World Economy*, Sage 1978.

beraberinde proleterleşme getirmedi. Çoğunun kendi toprakları da olan mevsimlik işçiler dışında, hizmetlerde ve sanayide çalışan ücretli işçilerin sayısı, 20. yüzyılın başında en fazla 200-250.000 civarındaydı. (Türkiye'nin şimdiki sınırları esas alındığında bu rakam daha da düşer.)[6] Bu nedenle, bürokrasi tarımda köylü üretiminin çözülmesine karşı direnme eğilimi gösterirken, tüccar sınıfı esas olarak küçük meta üretiminden gelen artık ürünün pazarlanmasıyla uğraşıyordu. Sırf bu açıdan bakıldığında, Osmanlı örneği ile Fransa'nın kapitalizme geçişi arasındaki benzerliklere değinmek yararlı olabilir. Fransa'da da merkezî otorite köylülüğün mülksüzleştirilmesine karşı direnmiş ve küçük mülkiyetin devamını sağlamaya çalışmıştı. Merkezî otorite güçlü kaldığı müddetçe, küçük mülkiyeti korumada başarılı oldu; birkaç coğrafî bölge dışında beraberinde köylülüğün proleterleşmesini getiren çitleme hareketleri görülmedi. Fransa'da da kapitalist üretim ilişkileri temel tarımsal yapının dışında gelişti ve tüccar sınıfı esas olarak küçük meta üretiminden gelen artık ürünle iş yaptı![7] Devlet aygıtının sürekliliğine son veren ve sonunda kapitalist sınıfın doğrudan siyasal temsiline imkân veren 1789 Devrimi'ydi. Devrim eski rejim yerine kapitalist çıkarlara şu veya bu ölçüde hizmet etmeye eğilimli bir yönetim getirdi, fakat aynı zamanda da köylülüğün mülkiyet haklarını sağlamlaştırdı.

Devrimci bir kopuş olmadığı müddetçe Jön Türklerin toplumu yukarıdan değiştirme girişimi devletin rolünde bir sürekliliği varsayıyordu. Böylece, bürokrasi, vesayeti altında tutarak geliştirmeyi istediği çıkar gruplarınca içerden fethedilene kadar, devlet yapısı kapitalist isteklere karşı özerkliğini koruyacaktı. Öte yandan, bağımsız köylülüğe sağlanan siyasi destek, kapitalist sektörün hızla büyümesini engelleyecek ve bunun

6 Paul Dumont, "A propos de la 'classe ouvriére' Ottomane à la veille de la revolution Jeune Turque", *Turcica*, cilt IX/1, 1977, s. 240.

7 Tarımsal yapı ile devletin niteliği arasındaki ilişkiyi ele alan geniş bir literatür vardır. Buradaki tartışmayla en doğrudan ilişkili olanlar, Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, adlı kitabı (Beacon 1966) ve Robert Brenner'in "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" (*Past and Present*, Şubat 1974) başlıklı makalesidir.

yerine kapitalizmin bürokrasi aracılığıyla gelişmesini ve daha karmaşık biçimde olgunlaşmasını mümkün kılacaktı. Jön Türklerin gerçekleşmeyi istediklerine alternatif diğer bir senaryo da Latin Amerika'daki gelişme çizgilerine benzer bir "orta sınıf isyanı" olabilirdi. Ama, bu senaryonun gerçekleşmesi iki nedenle mümkün değildi. Birincisi, Latin Amerika'da orta sınıf içinde toprak sahibi oligarşinin sanayi üretimine geçerek farklılaşmış bir bölümü yeralmaktaydı. Bu nedenle, isyanın bir yönü de sınıf içi çatışmaydı ve esas olarak oligarşiyi temsil eden siyasi otorite iktidar mücadelesi yapan yeni gruba bütünüyle karşı değildi. Osmanlı örneğinde ise bürokrasi varlığını küçük üreticilere, yani kapitalist gelişmenin en çok tehdit edeceği tabakaya borçluydu. Dolayısıyla bürokrasi dizginleşmemiş bir kapitalizm projesini hoş karşılayamazdı; ve bürokrasi karşı çıktığı takdirde de "orta sınıf"ın başarı şansı azalırdı. İkinci ve daha önemli neden, bürokrasi gibi burjuvazinin de sınıf çatışmasını ideolojik olarak sapmış bir şekilde algılamaları, yani temel sorunlarını dinî ve etnik terimlerle görmeleriydi. Bu nedenle Hıristiyan burjuvazi mücadelesini esas olarak siyasi otoriteyi etkileyecek toplumsal talepler yoluyla değil, devletler arası arenaya çıkardığı etnik ve dinî özerklik talepleri yoluyla dile getirmeyi amaçladı. Yani, Hıristiyan ticaret burjuvazisi, devlet nüfuzu altına alarak kendisi için sınıf olma seçeneğine sahip olamadı. Özellikle son dönemlerde, Babıâli'yi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirilecek bir siyasi otorite olarak görmüyorlar, Osmanlı devletinin ele geçirilecek ve kullanılacak meşru bir alan olduğunu kabul etmiyorlardı. Hıristiyan burjuvazi, Osmanlı devletinin meşruluğunu reddedip imparatorluğun parçalanmasını yeğleyerek, bir "orta sınıf" devrimi yoluyla hâkimiyet kazanma ve siyasal iktidara aday olma olasılığını da yitirdi. Azınlık burjuvazisinin siyasi iktidarı istememesi ve isteyememesi Türkiye'de devletin ve yönetici sınıfların daha sonraki gelişmesini belirleyen en önemli etmendi.

Bürokrasinin yönetici sınıf olarak özel bir konumda olmasının ve toprak sahibi bir ticarî oligarşinin bulunmamasının, Osmanlı toplumsal gelişmesini dünyadaki diğer örneklere benzer

bir yol izlemekten alıkoyduğu sonucuna varabiliriz. Ayrıca, toplumsal sorunun (sınıf projeleri arasındaki çatışmanın) sırf etnik ve dinî terimlerle ortaya çıkması hem bürokrasinin, hem de komprador burjuvazinin devletin rolüne ilişkin taleplerini sistemi dönüştürmek terimleriyle dile getirmesini önledi. Savaş çıkmasa ve Hıristiyan burjuvazi saf dışı bırakılmasaydı, en olası sonuç iki tarafın toplumsal projelerinin birbirine gittikçe yaklaşarak, vaktinden önce ortaya çıkan bir neo-merkantilizme ulaşması olacaktı. İşte o zaman Japonya modelinin gerçekleşme şansı olurdu. Ne var ki, burjuvazinin bu denkleme önemli bir siyasal güçle gireceği ve beraberinde hatırı sayılır bir kültürel gelişme düzeyi de getireceği unutulmamalıdır. Cumhuriyet Türkiye'sinin kendine seçtiği bakış noktası bu gelişmenin tarihî önemini azımsama eğilimi gösterir ve belli coğrafî alanlarla sınırlı olmakla birlikte, burjuva kültürünün Birinci Dünya Savaşı öncesinde eriştiği gelişme düzeyinin küçümsenmesine yol açar. Nitekim, cumhuriyet döneminin yukarıdan modernleştirme çabaları bu bağlamda, yani Hıristiyan burjuvazi tarafından Anadolu şehirlerinde başlatılmış olan kültürel filizlenme yerine milliyetçi bir ideoloji koyma girişimleri olarak, görülebilir. Burada, varsayımlar alanından ayrılıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşundaki sınıf dengelerini tanımlamaya başlayacağız.

* * *

Burjuvazinin büyük ölçüde, gayrimüslim tüccar, banker ve aracılardan ibaret sayılabileceğine daha önce işaret etmiştik. Bu, azınlıkların tamamının şehirli burjuva olduğu veya hepsinin ticaretle uğraştığı anlamına gelmez. Örneğin, imparatorluktaki Ermenilerin büyük çoğunluğu Doğu Anadolu'da Müslüman köylülere benzer şartlarda yaşıyordu. Ayrıca Karadeniz kıyılarında ve Orta Anadolu'da geleneksel tarımla uğraşmaya devam eden Rum toplulukları da vardı. Ege kıyılarında yaşayan Rum köylülerin çoğunluğu ise ihracata yönelik meta üreticisiydi. Kentlerdeki ücretli nüfusun büyük bir bölümünü Rumlar oluşturuyordu. Yine de, 19. yüzyılın son yarısında, İstanbul, Selanik ve İzmir başta olmak üzere bütün önemli şehir-

lerdeki ticaret burjuvazisinin ezici çoğunluğu gayrimüslimdi. Ermenilerin iktisadi öneminin yadsınamayacağı Doğu'daki şehirler bir yana, iç kesimlerdeki Bursa, Konya, Kayseri, Sivas ve Ankara gibi geleneksel şehirlerde bile, ticarî faaliyetin yeniden canlanması önemli konumların azınlıkların eline geçmesine yol açmıştı.[8] Coğrafî kapsamları eksiksiz olmasına rağmen Osmanlı nüfus istatistiklerinin doğruluğu, özellikle imparatorluğun parçalanmasının etnik esasa dayalı devletlerin kurulmasına yol açacağının düşünüldüğü bir dönemde, gerek o dönemde yaşayanlar, gerek tarihçiler tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Oysa bugün, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapılmış olan tutarlı bir dizi nüfus sayımından elde edilmiş olan Osmanlı rakamlarının tam doğru olmasalar bile kullanılabilir oldukları düşünülmektedir.[9] 1906 sayımına göre, Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki nüfus takriben 15 milyondu ve bu nüfusun yüzde 10'u Rum, yüzde 7'si Ermeni, yüzde 1'i Museviydi. Müslümanlar yüzde 80'in üstündeydi. 1914 ile 1924 arasında bu nüfusta önemli bir azalma olduğu gibi, nüfus bileşimi de ciddi bir değişikliğe uğradı. 1927 nüfus sayımına göre Türkiye'deki nüfus 13.6 milyondu. Gayrimüslimler ise sadece yüzde 2.6 idi. Nüfus sayımının verilerine göre 120.000 Rumca konuşan, 65.000 Ermenice konuşan vardı.

Nüfustaki değişmenin bir nedeni savaşın getirdiği yıkımdı. Örneğin, Müslüman nüfusun yüzde 18'inin 1914 ile 1922 arasında ölmüş olduğu tahmin edilmektedir.[10] Ermeni nüfusun

8 Vital Cuinet'nin *La Turquie d'Asie* (Paris 1890-95) adlı dört ciltlik eseri Anadolu'nun en önemli şehirlerine ait bilgiler içerir. Yakın zamanlarda *Yurt Ansiklopedisi* (İstanbul, 1982-84) bugünkü Türkiye'nin illeri hakkında elde bulunan bütün tarihî verileri yayımladı. Ayrıca, bkz. 9. nottaki kaynaklar ve Messob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra 1978. Bu kitapta her vilayet ayrı ayrı ele alınmıştır.

9 Bu konu Osmanlı nüfus tarihine ilişkin iki yeni kitapta ele alınmaktadır. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985 ve Justin McCarthy, *Muslims and Minorities, The Population of the Ottoman Empire and the And of the Empire*, New York University 1983.

10 Nüfus rakamları, Karpat, *Ottoman Population* s. 162-66'dan hesaplanmıştır; savaştaki kayıplar McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 133'te tahmin edilmiştir.

bir bölümü 1915'teki tehcir sırasında ölmüş bir bölümü ise Suriye'ye, Sovyetler Ermenistanı'na ve başka ülkelere göç etmişti. Rum nüfusu içinde ölenlerin sayısı daha azdı; Yunanistan'daki 1928 sayımına göre, Türkiye'den gelen mültecilerin sayısı yaklaşık 1.2 milyondu ve başka ülkelere göç eden Rumlar da vardı.[11] Demek ki, Türkiye'nin 1913'teki nüfusunun dörtte birinden biraz fazlası 1925'e gelindiğinde artık yoktu: Müslüman nüfusun beşte bire yakını ölmüş, gayrimüslimlerin ise sadece sekizde biri ülkede kalmıştı. Başka bir ifadeyle, Birinci Dünya Savaşı'nda önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri gayrimüslimdi; savaştan sora ise bu oran kırkta bire düştü.

Bu dramatik değişme, savaş yılları içinde Türkiye'nin ticaret sınıfının çok büyük bir bölümünü kaybetmiş olduğu ve cumhuriyet kurulduğunda bürokrasinin karşısında hiçbir rakip bulunmadığına işaret eder. Burjuvaziden arta kalan kesim, bürokrasiye karşı özerk bir tavır alabilecek bir sınıf oluşturamayacak kadar zayıftı. Üstelik, İttihat ve Terakki öncesinden kalan tüccar sınıfı eskisinden de büyük ölçüde İzmir ve İstanbul'da yoğunlaşmıştı, ve harpten sonra bu iki şehir eski şaşaalı günlerine nazaran pek sönük kalmışlardı. İktisadî dönüşümün ve kültürel uyanmanın ancak 19. yüzyılın sonunda başlamış olduğu taşra şehirlerinde ise bu hareketlilikten pek eser kalmamış ve bu şehirler varlıklarını yeniden uyuşuk idarî merkezler olarak sürdürür olmuşlardı. Taşra burjuvazisinin büyük kısmının ülkeden çıkarılması, burjuvazinin yarattığı ve desteklediği bütün kültürel kazançları silip süpürmüştü. Doğmakta olan sivil toplum henüz meyve vermeden boğulmuş ve bir kez daha devletin katı hâkimiyetinin her şeyin üstüne çıkması tehlikesi başgöstermişti. Bu gelişmenin etkileri şehirlerdeki nüfus eğilimlerinde görülebilir. Örneğin, İstanbul'un nüfusu 1.2 milyondan 700.000'e, İzmir'i de içine alan ve savaş öncesinde halkının yüzde 30 kadarını Rumların oluşturduğu Aydın Vilayeti'nin nüfusu 1.6 milyondan 1.3 milyona düşmüş-

11 Pentzopoulos, *Balkan Exchange of Minorities*, s. 99.

tü.[12] 19. yüzyılın sonunda şehir nüfusunun toplam nüfusa oranının yüzde 25 olduğu, bu oranın savaştan hemen önce daha da yüksek olabileceği tahmin edilmektedir.[13] 1927 nüfus sayımında ise bu oran yüzde 18'di. Bu genel kırlaşma eğilimi içinde tüm şehirlerin, özellikle de ticarî bakımdan önem taşıyan şehirlerin, nüfusu azalmıştı; kuralı kanıtlayan istisna, bütün gelişmesini bürokrasinin yeni merkezi olarak seçilmesine borçlu olan yeni başkent Ankara'ydı.

Anadolu'ya Türkçe konuşan Müslüman muhacirler gelmemiş olsaydı, bu nüfus eğilimleri ve bu eğilimlerin toplumsal yapı üzerindeki etkileri çok daha olumsuz olabilirdi. Bu muhacirlerin çoğu Rusya'nın ele geçirdiği eski Osmanlı topraklarından gelmişti; Kırım Savaşı sonrasında Anadolu'ya gelen Kırımlıların sayısının yarım milyon kadar olduğu tahmin ediliyor. 1877-78 savaşında da bir milyon kadar muhacir geldi.[14] Bunlara ek olarak, 1880-1923 arasında Kuzey'den gelen yarım milyon muhacir bugünkü Türkiye topraklarına yerleştirildi. Göç 1920'lerde de sürdü.[15] Ayrıca, Balkan savaşları sırasında ve Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi sonucunda yarım milyona yakın Müslüman ülkeye geldi. Bu göçler, Anadolu'nun Müslümanlaşmasına katkıda bulunduğu gibi, eski tüccar sınıfının çoğunluğunun artık ülkede bulunmamasının yol açtığı iktisadi kaybı hafifletti. Özellikle Rusya'dan gelen göçmenlerin çoğunluğu köylü olmasına rağmen, bunların arasında önemli sayıda Müslüman tüccar da vardı. Oğulları Rusya'da ve Avrupa'da üniversite eğitimi görmüş olan bu burjuva aileleri siyaset hayatına da önemli katkıda bulundular. Bekleneceği

12 İstanbul için, *History of the Ottoman Empire*, s. 242; bu rakam büyük ihtimalle düşük bir tahmindir. Sonraki rakamlar 1927 nüfus sayımı sonuçlarından alınmıştır.

13 L. Erder, "Tarihsel Bakış Açısından Türkiye'nin Demografik ve Mekânsal Yapısı", İ. Tekeli ve L. Erder (der.), *İç Göçler*, Ankara, 1978, s. 175-6.

14 Karpat, *Ottoman Population*, s. 69.

15 Bu göçlerin toplumsal ve siyasi etkisi için bkz. J. McCharty, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies*, Nisan 1983; G. Kazgan, "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1970-Eylül 1971.

üzere, yeni edindikleri statü nedeniyle milliyetçi girişimleri desteklemeye ve gayrimüslim burjuvazinin yerini almaya çok hevesliydiler. Bu eğilim nedeniyle, bu grubun büyük bölümü milliyetçilik bayrağı altında devlet sınıfıyla özdeşleşti ve rakip bir siyasi sınıf oluşturamadı.

* * *

Müslüman tüccarların ve toprak sahiplerinin davaya bağlanmasıyla, milliyetçi hareket güçlü bir toplumsal taban kazanmıştı; bu tabanı belirleyen ülkeden ayrılmış veya kovulmuş burjuvaziye muhalif olan konumuydu. Bürokrasinin sorunu, toplum üzerindeki vesayetini korumak ve belki de 19. yüzyıl sonundaki reformculuğunun hedeflerini gerçekleştirmekti. Müslüman tüccar ve işadamları ise, elde ettikleri ayrıcalıkları savunmak ve Hıristiyan azınlıkların hazırlayıp terkettiği bol kazanç getiren konumları ele geçirmek için, siyasal kayırmadan etkin biçimde yararlandıkları İttihat ve Terakki dönemini uzatmak istiyorlardı. Ayrıca, Ermeni tehciri sırasında ve Kurtuluş Savaşı yıllarında önemli miktarda servet el değiştirmişti. Ermeniler mülklerini –kuşkusuz düşük fiyatlarla– satmaya mecbur kalmışlardı. Köyleri terkeden nüfusun elindeki topraklara yörenin eşrafı ve toprak sahipleri el koymuştu. Savaş sırasında Ege kıyılarından ve Trabzon yöresinden iç bölgelere gönderilen Rum nüfus ile savaş bitmeden önce Yunanistan'a göç etmeyi tercih edenler de geride arazilerini bırakmış veya gerçek fiyatlarının çok altında satmış olmalıdırlar.[16] Savaş sırasında Müslüman eşrafın eline geçen bu servetlerin milli-

16 İç bölgelere gönderilme, askere almayla ilgiliydi. 1909'a kadar gayrimüslimler askere alınmıyordu. Birçok gözlemciye göre Müslümanların Hıristiyanlardan daha kötü konumda olmasının nedeni birçok aileyi erkek çocuklarından yoksun bırakan askerlikti. Reform taleplerinden biri askerliğin genelleştirilmesiydi. İttihat ve Terakki bunu 1909'da gerçekleştirdi. Ama Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusu Rumları aktif görevle askere almaktan çekindi. Bunun yerine amele taburları kurularak 17 ve 45 yaş arasındaki Hıristiyanlar askere alınıp iç bölgelerde bu taburlarda çalıştırıldı. Pentzopoulos, s. 54-57'de, bu şekilde iç bölgelere gönderilen Rumların sayısının 480.000 olduğunu belirtmektedir. Yine Pentzopoulos, s. 54'e göre 150.000 Rum askere gitmemek için Yunanistan'a kaçmıştı.

yetçi davayı desteklemek için güçlü bir saik oluşturduğu tahmin edilebilir. Yunan ordusunun yenilmesinden sonra bir milyon Rum'un (ki aralarında hali vakti yerinde çiftçi ve şehirliler de vardı) ülkeden ayrılması sonucu gerçekleşen servet transferi de, en az savaş sırasındaki transferin boyutlarına ulaşmış olmalıdır; bunun, milliyetçi zaferden beklenebilecek maddî ödülleri sağladığı düşünülebilir.

Kurtuluş Savaşı'nın bitmesinden sonra Lozan'da pazarlık konusu yapılan ilk konu ülkede kalan Rum nüfusunun statüsüydü. Zorunlu nüfus mübadelesi hükümlerine göre, ülkeden ayrılanların geride bıraktıkları mülk kamulaştırılmış sayılacak ve ülkeye gelen muhacirlere verilecekti.[17] Aslında, savaşlar sırasında bir milyon kadar Rum kaçmış ve mübadele hükümlerine göre 150.000 Rum daha ülkeden ayrılmıştı. Kaba bir hesapla, Rumların ülkeden ayrılmasıyla Batı Anadolu'daki en iyi toprakların en azından beşte birinin Müslüman toprak sahiplerinin eline geçtiği tahmin edilebilir. Şehirlerde geride bırakılan mülk ve servet şüphesiz çok daha büyük orandaydı. Savaşta geride bırakılanların bölüşümünden kimin yararlanacağına çoğu zaman siyasi otorite karar verdi. Toprağın bir bölümü Rusya'dan ve Yunanistan'dan yeni gelen muhacirlere dağıtılmıştı. Her ne kadar millileştirilen toprakların nasıl bölüşüldüğünü kesin olarak bilmiyorsak da, Kurtuluş Savaşı'na katılan adayların ve iktidara yakın eşrafın büyük topraklar ele geçirdiği anlaşılıyor. Toprak bölüşümünden en çok yararlananlar milliyetçi davaya erken katılan kasabalılar olmuştu; daha önce de belirttiğimiz gibi bunlar aynı zamanda İttihatçıların millileştirme politikalarından en çok kazanç sağlayan gruptu. Yeni devlet ile yerli tüccar sınıfı arasındaki sembiyotik ilişkinin ilk örneği terkedilmiş mülk ve ticarethanelerin yeniden temellükü sırasında görüldü.

Milliyetçi mücadelenin sürdürüldüğü koşulları yaratmış olması nedeniyle, siyasi iktidarı ele geçirmesini izleyen yıllarda bürokrasinin toplumsal yapı üzerinde rakipsiz bir üstünlük

17 Nüfus mübadelesi anlaşmasını Milletler Cemiyeti garanti etmişti, bkz. Pentzopoulos, *Balkan Exchange of Minorities* ve resmî anlaşmalar için Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932.

kurmuş olması beklenirdi. Ama, birçok faktörün birleşmesiyle, iktidardaki devlet sınıfı, yerli tüccar sınıfı üzerinde işlevsel bir vesayet kuramadan otoriter bir rejim oluşturdu. Beş yıl boyunca yerli burjuvazinin zenginleşmesine izin verildi. Büyümekte olan ticaret burjuvazisi ise 1920'lerde devlet memurlarıyla hiçbir siyasi ve kültürel çatışmaya girmedi, minnetini dile getirmekle yetindi ve çekingenlikle parasal kazanç getirecek talepler –ara sıra– ileri sürdü.[18] Ticaret burjuvazisi, savaş öncesi dönemde tomurcuklanmaya başlayan burjuva kültürel gelenekleri de sürdürmedi. Bir başka deyişle, sivil toplum kurma hakkından vazgeçerek karşılığında para kazanma ayrıcalığını aldı. Burjuvazinin taleplerini öne sürmesine izin verecek siyasi koşullar var olduğunda bile, tüccarlar iktidarı karşılarına almamayı tercih ettiler. Bu acz burjuvazinin sayıca azlığına, kritik bir niceliğe ulaşamamasına bağlanabilirse de, aynı zamanda Osmanlı tüccarlarının Saray karşısındaki boynu bükük konumunu hatırlatmaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi, atalardan kalma bu ilişki yerli bir burjuvazi yaratmayı amaçlayan İttihat ve Terakki'nin politikalarında yeni bir ifade biçimi bulmuştu. Bir başka deyişle, 1920'lerde tüccarlar, siyasi otoritenin himayesi altında henüz rüştlerini yeni yeni ispat etmeye başlamışlardı. Hızla olgunlaşmalarına rağmen siyasi himayenin sürmesi gerektiğini iyi bildiklerinden özerk bir güç isteyecek noktadan çok uzaktılar. 1920'lerde ekonomi kendine ait kurumsallaşmış davranış biçimleriyle özerk bir alan oluşturamadı, burjuvazi de özerk bir siyasi güç konumuna gelemedi. Öte yandan bürokratik reformizm toplum hayatının kurumlarını ve halk sınıflarının geleneksel dünyasını hedef alan "üstyapı" reformları üzerinde yoğunlaşmıştı. 1920'lerin reformları ardındaki örtük siyasi felsefeyi çözümlerken, aynı zamanda bürokrasinin rakipsiz konumuna rağmen ekonomi üzerindeki hâkimiyet kurmakta geçici bir acze düşmesine yol açan etmenleri inceleyeceğiz.

18 Bu dönemle ilgili daha fazla ayrıntı için bkz. Ç. Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-29*, Ankara 1982, özellikle 4. ve 5. bölümler.

* * *

İşgal ordularına karşı savaşın 1922'de kazanılmış olmasına ve cumhuriyetin 1923'te kurulmasına rağmen ülkenin toprak bütünlüğünün güven altına alındığı söylenemez. Türk tarih yazımında Kürt isyanı diye adlandırılan 1924-25 olayları Ankara hükümetinin karşılaştığı en önemli tehditti. Bu, aşiret oligarşisini ve onunla örtük bir ittifak içinde olan merkezî otoriteyi hedef alan ve içinde dinî ve ayrılıkçı renkler barındıran tam teşekküllü bir ayaklanmaydı. Ayaklananların toprak talepleri açıkça belli değildiyse de, bu isyan ülkenin arzulanan ulusal homojenliğe ulaşamadığını bürokrasiye hatırlattı. Bu ayaklanmayla hükümet savaş durumuna geri dönerek, Doğu'daki Kürt taleplerini bastırmak amacıyla, olağanüstü yetkiler taşıyan İstiklâl Mahkemeleri'ni yeniden faaliyete geçirdi; bütün ülkede sıkıyönetim ilan edildi ve Takrir-i Sükun Kanunu çıkarıldı. Bu kanun hükümete otoriter bir yönetim için gereken kurumsal çerçeveyi sağladığı gibi, aynı zamanda potansiyel muhalefet kanallarını da ortadan kaldırdı. 1925'ten sonra (1930'daki kısa bir dönem dışında) yirmi yıllık tek parti yönetimi boyunca muhalefet kanalları kapalı kaldı.[19] Bu kapanış, özerk örgütlenme fırsatını bulmuş olsa bile, burjuvazinin bürokrasi karşısında iktidar mücadelesini kolayca sürdüremeyeceği anlamına geliyordu. Takrir-i Sükun Kanunu'nun etkisinin önemli bir göstergesi günlük gazetelerin satışındaki azalmaydı. 1925'te 120.000 civarında olan toplam gazete satışları, katı bir sansürün kurulmasından sonra 1926'da, 50.000'in altına düştü.[20]

Yine aynı dönemde hükümet, birbiri ardından bir dizi reform ilan etti. Bu reformlar karşısındaki hatırı sayılır muhalefet, sadece arasıra aktif bir biçim alsa da, bürokrasinin tetikte durmasına yetecek kadar önemliydi. Örneğin, "Şapka Kanun-

19 Bu dönemin siyasetinin en iyi anlatımı için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara 1981.

20 François Georgeon, "Aperçu sur la presse de langue française en Turquie pendant la période kémaliste (1919-1938)", *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, Collection Turcica, no. 1, 1982, s. 202.

ları"na muhalefet nedeniyle 70 kişi asılmıştı.[21] Bürokrasinin sert tutumu, aynı zamanda, kendi safları içinde İttihat ve Terakki döneminde başlamış olan kişisel ve ideolojik rekabetten de kaynaklanıyordu. Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki'nin üyesi olmasına ve liderlere yakın olmasına rağmen, hâkim hizbin içinde yeralmamıştı. Kendisi savaşın büyük bir bölümü boyunca cephede olduğundan, işgal sırasında İngilizlerce tutuklanmamıştı. Milliyetçi mücadele başladığında, Anadolu'daki kuvvetlere kumanda eden benzer konumda birkaç Osmanlı paşası vardı. Ama hem örgütleme yeteneğinin üstün olmasından ve belki yeraltındaki İttihat ve Terakki kalıntılarının gizlice verdiği destek nedeniyle Mustafa Kemal, mevcut direniş ağı üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştı. Milliyetçi komutanlar arasındaki anlayış farkları ve kişisel rekabet Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesine kadar dondurulmuştu. Cumhuriyet kurulup milliyetçi hareket kendini bir idarî kadro olarak yeniden oluşturma zorunluğuyla karşı karşıya kaldığında, gerek eski İttihatçılarla işbirliğini, gerekse ordu içinde kendilerine sadık kuvvetlere kumanda eden komutanlarla yapılan gevşek ittifakı sürdürmek gittikçe güçleşti. 1924'ten sonra Kemalist grup gittikçe daha sekter biçimde davranarak, önce eski İttihatçıları tecrit etmeye, sonra da Mustafa Kemal'in muhtemel rakiplerini pasif konumlara itmeye girişti. Bu girişim iki aşamada tamamlandı: 1924'te, Meclis'te Mustafa Kemal'in kişisel yetkisini denetlemeyi ve sınırlamayı, tek başına iktidar olma eğilimini önlemeyi amaçlayan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. Bu parti, kuvvetler ayrılığı ve Meclis'in hükümet üzerindeki kontrolünün artmasını savunuyor, İstiklal Mahkemeleri'nin temsil ettiği keyfî yargı yetkisine son verilmesini istiyordu. Kemalist kanat Kürt isyanını fırsat bilerek bu partiyi kapattı ve milliyetçi hareketin eski kahramanları olan önde gelen üyelerini yargı önüne çıkardı. 1926'da Mustafa Kemal'i hedef alan bir suikast teşebbüsü, hâkim kanat karşısında hâlâ bir tehlike oluşturdukları düşünülen İttihatçıları içine alan bir fe-

21 Zürcher, *The Unionist Factor*, s. 146; Tunçay, s. 149-161.

sat senaryosunun sahneye koyulmasına imkân verdi.[22] Yargılamalar sonucu önde gelen İttihatçıların bazıları asıldı, beraat edenler ise Mustafa Kemal'in ölümüne kadar ülkeyi ve siyasal hayatı terk etti. Böylece, İttihatçılardan Kemalist gruba girmemiş olanlar tasfiye edildi. 1927'de de, potansiyel rakiplerden bir grup daha sürgüne gönderildi ve bunlar kişisel olarak bağışlanmadıkları sürece ülkeye dönemedi.[23] Kemalist kanat kendini, ancak 1929'da, bu baskıları mümkün kılan Takrir-i Sükun Kanunu'nu askıya almaya yetecek ölçüde güçlü hissetti.

O zamana kadar, tek parti rejimi oluşturma süreci büyük ölçüde tamamlanmıştı. Adına seçim denen bir mekanizma yoluyla atanan mebuslardan oluşan bir meclis vardı. İki dereceli seçim sistemi, seçilen bir grup erkeğin (kadınların oy hakkı yoktu) kendilerine Ankara'dan yollanan listeyi onaylamaları anlamına geliyordu. Böylece, mebuslar Meclis'te hayatlarında hiç görmedikleri uzak köşeleri temsil ediyorlardı. Bu sıkı kontrole rağmen (daha doğrusu bu kontrol nedeniyle) yasama için mebuslara pek ihtiyaç duyulmuyordu. Hükümet ne Meclis'e karşı sorumluydu ne de yasama inisiyatifine ihtiyacı vardı. Mebuslar çok kısa sürelerle çalışıyorlar, herhangi bir kanunun Meclis'ten geçmesi için on-on beş dakika yetiyordu.[24] Bürokratlar sınıfı içindeki görünür rakipler tasfiye edilmekle kalmamış, her türlü denetim, muhalefet ve rekabet mekanizması da bertaraf edilmişti. Bu sınıf-içi mücadelenin evrimi belki de bürokrasinin ekonomiyi denetlemekte göreli bir hareketsizlik içinde olmasına yol açan en önemli etmendi.

Bürokrasi içindeki mücadelenin gidişatı, reform çabalarını hem doğrudan doğruya, hem de dolaylı bir biçimde etkilediği

22 Zürcher, bölüm 6.

23 Mustafa Kemal, millî mücadelenin başlangıcından beri yaptığı eylemleri savunduğu *Nutuk*'unu Meclis'e Ekim 1927'de okudu. Bu konuşma, yapıldığı tarihten itibaren resmî tarih yazımının temeli oldu. Gerek Tunçay, gerekse Zürcher *Nutuk*'u rakip hiziplerin ve kişilerin yavaş yavaş safdışı edilmesini meşru göstermek için yapılmış bir konuşma olarak görürler; Zürcher, daha da somut olarak; Mustafa Kemal'in ünlü konuşmasının sadece 1919-1927 yıllarının tarihî bir anlatımı olarak değil, 1926'da yapılan temizlikleri mazur gösterme girişimi olarak görülmesi gerektiğini iddia eder. *The Unionist Factor*, s. 172.

24 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, 1982, s. 85-6.

gibi, reformizmin çeşitli boyutlarının ne kadar sertlikle savunulduğunu belirleyen etmenlerden biri olmuştu. Bu bakımdan, hâkim grubun yeni bir meşruiyet aramasını belirleyen faktörlerden biri eski bürokrat sınıf içinde bölünme oldu. Yapılan her reformla birlikte, "devleti kurtarma" formülü çevresindeki konsensüs gücünü kaybetmekteydi: Devlet zaten kurtarılmıştı ve varlığını sürdürmesi artık imkânsız görünmüyordu. Böylece görüş ayrılıkları su yüzüne çıktı ve reformların nasıl ve hangi hızla benimseneceğine ilişkin çatışmalar belirginleşti. Aslında, reformların şu veya bu şekilde gerekliliği üzerinde fazla tartışma beklenmezdi. Şehirliler en azından yarım yüzyıldır Batılılaşan bir hayat sürdürmekteydi. Bu reformların hepsi Tanzimat ve sonrasında tartışılmış ve ele alınmıştı. 19. yüzyıldaki modernleşme, Kemalist dönemde yapılan reformlarla en azından eşit önem taşır. Hukukî ve idarî modernizasyon alanında, 1838-1876 döneminde yapılanlar cumhuriyet döneminde yapılanlardan az değildir. Abdülhamit döneminde merkezî devletin aygıtlarını güçlendirme yolunda önemli adımlar atılmıştı.[25] 1908 Anayasası'nın parlamenter demokrasiye sağladığı katkı 1925-1946 arasında cumhuriyetin sağladıklarından çok daha fazlaydı.[26] Kemalist reformculuğun daha önceki modernizasyondan farkı, çabaların, dine ve hanedana dayalı meşruiyetten arınmış bir siyasi sistemin tanımlanması üzerine yoğunlaştırılmış olmasıydı. Cumhuriyet, padişahlığı ve halifeliği kaldırarak kendini laik-milliyetçi bir temel üzerinde tanımlamıştı. Osmanlı sisteminin, çöküşü öncesinde başarılı bir meşrulaştırma ideolojisine sahip olduğunu iddia etmek yanlış olur. Hanedan, 1909'dan sonra yokolma raddesinde zayıflamış ve halifenin ki-

25 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878)*, Ankara 1974; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 221-254.

26 1909'da bütün iktidar Meclis'te toplanmıştı. Ahmad şöyle diyor: "İmparatorlukta en yüksek otoritenin kim olduğu sorunu Meclis-i Mebusan lehine çözümlenmişti bile". *The Young Turks, the Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford 1969, s. 58, 1908, 1912 ve 1914'teki meclisler etnik çeşitlilik gösteriyor ve temsil niteliği taşıyordu. *A.g.e.*, s. 155. Bu dönemin meclis tartışmaları ciddiyet ve kapsam açısından çok yüksek bir düzeydedir ve mebusların son derece bilgili, dünya gelişmelerinden haberdar ve yetkin oldukları gözlenir.

şiliğinde sahip olduğu dinsel konumu da "Arapların ihaneti"yle yıkılmıştı. Hanedan hiçbir zaman kendini millî bir hanedan olarak görmemiş ve göstermemiş olduğundan, ideolojik vesayetinde ancak dine dayanabilirdi. Bununla birlikte, dinî düzen içinde Padişah ve sarayın pek belirli olmayan bir yeri vardı. 19. yüzyılda dinî kurumlar gittikçe politikleşmiş ve hanedandan uzaklaşmıştı. Ayrıca, dinî kurumların bir bütün olarak reform düşüncesine karşı olması da söz konusu değildi. Nitekim, Osmanlı uleması tanımladığımız bürokrat sınıfının bir bölümüydü ve 19. yüzyılın son yarısında yüksek mevkilerdeki ulema, reformların ideolojik gerekçelerinin hazırlanmasına katkıda bulunmuştu. İttihat ve Terakki döneminde bu yüksek mevkideki ulema meşrutiyet hareketini aktif bir biçimde desteklemiş ve hatta rivayete göre, İttihat ve Terakki önderleriyle aynı mason localarına girmişlerdi.

Abdülhamit'in restorasyonculuğunun halk arasında büyük destek gördüğünden yukarıda söz etmiştik; sonraları, İttihat ve Terakki döneminin başlangıcında, yani meşrutiyet rejimine sırf dinî gerekçelerle karşı çıkan önemli bir isyan görülmüştü.[27] Daha sonra cumhuriyet döneminde de görüleceği gibi o sırada da slogan "şeriat"ın elden gittiğiydi. Bu sloganla ifade edilen eski "şeriat" yerine yeni bir kanun konduğu değil, reformların kurulu düzeni bozduğu ve daha da önemlisi ayaklanan grupların yaşam-dünyasına tecavüz ettiği iddiasıydı. İslâmiyet, o yaşam dünyasının, siyasi toplumun nüfuz etmediği varoluş alanının, birleştirici ilkesiydi. Yol gösterici ilkenin militan reformculuk olduğuna inanıldığında, İslâmiyet siyasi merkeze karşı yerel değerleri savunmanın bayrağı oldu. Fakat bu savunmanın bayrağı olan İslâm teşkilatlı, ortodoks İslâm'dan farklıydı; mahallî geleneklerle, efsane ve kahramanlara ilişkin masallarla ve gizemci mezheplerle kolayca kaynaşmış bir inanç ve örgütlenme biçimiydi. Ortaya çıkan bileşim içinde Bizanslı bir köy rahibi bile kendini çok yabancı hissetmezdi.[28]

27 D. Fahri, "The Şeriat as a Political Slogan-or 'Incident of the 31st Mart", *Middle Eastern Studies*, Ekim 1971.

28 Bu, Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*'in çeşitli yerlerinde geçen tezdir.

Kitlelerin yaşam-dünyasında vazgeçilmez bir lûgatçe olarak yer tutan bu İslâmiyet biçiminin tersine, Sünnî ortodoksi, yani resmen kurumlaşmış biçimiyle İslâmiyet, hiçbir zaman devletten bağımsız olarak örgütlenmemişti. Halifelik makamı padişaha ait olduğu gibi dinî kurumun başı olan şeyhülislâm da atamayla gelen bir devlet memuruydu ve 1916'ya kadar Bakanlar Kurulu'nun üyesiydi. İttihat ve Terakki, bütün İslâmi mahkemeleri, okulları ve vakıfları laikleştirerek siyasi kurumu dinî meşruiyetinden ayırmaya çalışmıştı.[29] Halifeliği kaldıran ve devlet politikası olarak katı bir laikliği benimseyen cumhuriyetin de İttihat ve Terakki'nin daha önce karşılaştığına benzer bir toplumsal tepkiyle karşılaşması kaçınılmazdı.

Peşpeşe gelen laikleştirme dalgaları sonucu, Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye devleti Avrupaî ilkelere göre yeniden biçimlendirilmişti. 19. yüzyıl reformcuları olan Jön Türkler ve cumhuriyetçiler, kendine devletler arası sistemde yer arayan bir devletin, din kurallarına ve dinî meşruiyet temeli üzerine oturamayacağının farkındaydı. Osmanlı bürokratları, Fransız Devrimi'nin öğretisi olan egemenliğin ulustan kaynaklandığı ilkesini iyi özümsemişlerdi; ülkenin mutasavver bir uluslar birliğine adaylığını, Avrupalı devlet adamlarının, ulusun egemenliği, pozitivizm, laiklik ve ilerlemeye inanç gibi 19. yüzyıl ölçütleriyle değerlendireceğine inanıyorlardı. Ama, ülke içinde, devletin militan laikliği, başlıca ideolojik aygıtının reddi anlamına geliyordu. İslâmiyet, hâlâ toplumu birarada tutan ilke olmaya devam ettiğinden bu red, toplum ile devletin birbirinden ayrılması sonucunu doğurmuştu.[30] Bürokrasi, sadece kendisini halk gözünde meşrulaştırmayı istediğinden değil, aynı zamanda yöneticiler ile halkın inanç sistemlerinin birbirinden ayrılması sonucu ortaya çıkan boşluğun denetlenmemiş ideolojilerle doldurulmasını önlemek için, bu ayrılıkla başetmek zorundaydı. Öte yandan, dinin devlet otoritesinin te-

29 Bkz. Ş. Mardin, "Religion and Secularism in Turkey", A. Kazancıgil ve E. Özbudun (der.), *Atatürk, Founder of a Modern State*, Londra 1981, s. 207; ayrıca Binnaz Toprak, *Islam and Political Development in Turkey*, Brill 1981.

30 Mardin, 'Religion and Secularism', s. 191.

meli olduğunun reddedilmesiyle, İslâmiyet'in (devlete karşı) toplumu etrafında birleştiren tek esas olma şansı gitgide arttı.

Bu nedenlerle bürokrasinin reformcu gayretkeşliğinin, halk kültürünün çeşitli öğelerinin bir "İslâmî tepki" biçiminde birleşmesine neden olduğu savunulabilir. Bu tepki karşısında, yönetici grup, yalnız bütün rakip örgütlenme esaslarının kökünü kazımaya değil, aynı zamanda bireyin her türlü mahallî bağlantıdan sıyrıldığını göstereceği umulan bir görünüş beraberliğini gerçekleştirmek istiyordu. Bu yüzden de, bürokrasi her türlü özgüllüğü ve mahallî özelliği yok etmeyi kendine hedef seçti. Milliyetçilik, bütün reformların başvurduğu örtük ideoloji oldu. Devletin mevcudiyeti sağlama alındığına göre, bu devletin sınırları içinde yaşayanlardan bir ulus oluşturmak gerekliydi. Bireylerin kendilerini ulus birimi içinde tanımlamalarının gerektiği kabul edilerek, ulustan daha dar veya daha geniş birimlere duyulan bağlılıklara kuşkuyla bakıldı. Din, hem eski imparatorluğun meşrulaştırıcı ideolojisi olduğundan, hem de (ulus-altı düzeyde) muhaliflerin en yaygın biçimde kullanabilecekleri lügatçe olduğundan çifte bir kuşkunun hedefi oldu. Milliyetçilik, 19. yüzyıl Avrupa'sında "gecikmiş" devletler için özel olarak terkip edilmiş bir modernleştirme ideolojisiydi. Birinci Dünya Savaşı ve Cemiyet-i Akvam, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarında kurulmuş birçok siyasi birimi ulus devleti yapan başlıca ideolojinin milliyetçilik olduğunu onaylamıştı. Türk milliyetçi rejiminin çabaları, halkı yeni model devlete hazırlamak üzere ıslah etme amacına yönelikti. Yani, bireylerin yerel ve özel bağlılıklarından kopup yalnızca genel birleştirici ilkeleri kabul etmelerini sağlamak gerekiyordu.

Almanya ve İtalya örneklerinde görülebileceği gibi, milliyetçilik aynı zamanda anti-liberal bir iktisadi felsefeyi de beraberinde getirmişti. Liberalizmi varlıklarına ve dünya üzerinde yayılmalarına yönelik bir tehdit olarak gören bu iki ülkenin burjuvazilerinin başlıca amacı millî bir ekonomi yaratmaktı. 20. yüzyılda kurulan ulus devletlerinin milliyetçiliğinde ise, anti-liberalizmi kabul etmeye gönüllü hazır bekleyen

bir burjuvazi yoktu. Türkiye'de böyle bir burjuvazinin yokluğu iyice belirgindi ve bu nedenle bürokrasi, anti-liberalizmin müşterisi olacak somut bir aday aramaya yöneldi. İttihat ve Terakki tecrübesi, bazı ipuçları vermesine rağmen, hem biraz gelişigüzeldi, hem de savaş şartlarına bağlıydı. Ancak, 1920'lerin sonlarına doğru İtalyan ve Sovyet örnekleri ortaya çıktıktan sonra, liberalizme alternatif olarak, hem bürokratik mekanizmanın statüsünü koruyacak, hem de istenen millî kalkınmayı sağlayacak yeni devlet-toplum bağlantıları gündeme gelmeye başladı. Ama, 1920'lerde bu alternatifler henüz ortada görünmüyordu; alternatiflerin yokluğu ve projesizlik, bürokrasi içindeki sınıf-içi mücadeleyi şiddetlendiren bir etmen oldu. Sonuç olarak, 1920'lerde bir yandan pazarın kendi örgütlenmesiyle birlikte gelişmesine izin verirken, öte yandan kendisine rakip toplumsal örgütlenme ilkeleriyle savaşan siyasi gücü, mutlak bir merkezin sahnelediği tipik otoriter denkleme geri dönüldü.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Devlet ve Sermaye

Bir önceki bölümde bürokrat sınıfın 1920'lerdeki görünümünü ve karşılaştığı güçlükleri anlattım. Şimdi ise cumhuriyet döneminde ortaya çıkan yeni ticaret gruplarını ve bunların ekonomiyle ilişkilerini ele almak istiyorum. Cumhuriyetin ilk beş yılında bürokratların, ekonominin temel yapılarında önemli değişiklik veya dönüşümler gerçekleştirmekten aciz olduğundan söz etmiştim. Bir başka deyişle, savaş öncesinin iktisadi canlılık döneminde kurulan bağlantılar, bu şebekeleri harekete geçiren ticaret burjuvazisinin büyük bölümünün sahneden çekilmiş olmasına rağmen işlevlerini sürdürüyordu. Ticaret burjuvazisinin gayrimüslim kanadının çoğunlukla ortada olmamasına rağmen, iktisadi yapıda şaşırtıcı ölçülere varan bir süreklilik gözleniyordu.

Savaş bittiğinde Türkiye ekonomisi, özellikle iş gücü açısından harap bir haldeydi. Tarımda çalışan iş gücünde yüzde 20'yi aşan bir azalma meydana gelmişti. Fakat, çoğu geçimlik üretim yapan köylülerin sayısındaki azalmanın tüccar sınıfı açısından önemli sonuçlar doğurmadığı öne sürülebilir. Gerçekten de, askere alınma nedeniyle kaybolan iş gücünün çoğunluğu, Anadolu'da büyük ölçüde geçimlik tarım yapılan

Orta ve Doğu bölgelerindendi.[1] İzmir'i ve Ege bölgesinin verimli ovalarını içine alan Aydın Vilayeti, iç bölgelere gönderilen Rum çiftçiler dışında savaştan nispeten daha az etkilenmişti. Pazara yönelik tarım fazla aksamadan sürmüştü. Ama, Yunan işgali (1919-1922) ve Kurtuluş Savaşı sırasında Ege bölgesinde büyük yıkım olmuştu. Savaşta ölenlere ek olarak, çeşitli ölçülerde ticarî tarımla uğraşan en azından yarım milyon Rum, savaş sırasında ve sonrasında bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Üstelik, kurtuluş ordusunun önünden kaçan Yunan ordusu, önüne çıkan her şeyi yakıp yıkmıştı.[2] Bugün bile tütün, üzüm, incir veya zeytinin depolanması ve işlenmesi için kullanılmış, şimdi harabe olan yapılar yer yer görülür. İzmir'in Türklerin eline geçmesinden sonra şehirde çıkan büyük yangın sonucu, Batı Anadolu'nun bu en önemli ihracat kapısının ticarî altyapısı harap oldu. İhracata yönelik tütün ve fındık yetiştiren Karadeniz kıyı şeridinde de benzer bir durum vardı. Burada da, savaşın büyük yıkımlara yol açmamış olmasına rağmen, önce milliyetçi mücadele sırasında, sonra da nüfus mübadelesi ile 200.000'e yakın Rum bölgeyi terk etmişti. Batı Anadolu ve Karadeniz kıyısından sonra üçüncü önemli ticarî tarım bölgesi olan Çukurova'da savaştan önce Ermeni çiftçiler önemli bir role sahipti ve daha önce sözünü ettiğimiz gibi 1915'e kadar servetleri artmıştı. Savaş sırasında Suriye'ye kaçmış olan Ermeniler 1920'de Fransızların koruması altında geri döndüklerinde yerel milislerin güçlü direnişiyle karşılaştılar.[3] Zamanla Ermenilerin iktisadi varlıkları da Türk toprak sahiplerine, tüccarlara ve ihracatçılara devredildi.

İhracata yönelik ticarî tarım önemli oranda Rum çiftçilerce yapıldığından 1.2 milyon Rum'un ülkeden ayrılması, ticarî faaliyet potansiyelini etkileyecek çapta bir iktisadi kayıptı. Ticarî

1 Bu bölgelerde tarım temelde çift hayvanlarına bağlıydı. Savaş süresindeki seferberlik çift hayvanlarının sayısında önemli bir azalmaya yol açtığından, geçimlik tarımdaki iktisadi kayıplar oran olarak daha yüksek olacaktı.

2 A. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*.

3 W.J. Childs, 'Armenia'. s. 202.

tarımla uğraşan çiftçilerin sayısındaki azalmayı, Yunanistan[4] ve Rusya'dan gelen ve toplam sayıları 1 milyona yaklaşan muhacirler bir ölçüde telafi etmişti. Rus muhacirleriyle ilgili rakamlar yoksa da, Yunanistan'dan gelen muhacirlerin yüzde 90'dan fazlası, özellikle tütün ekicisi olmak üzere vasıflı çiftçiydi.[5] Gelenleri eski uzmanlık alanlarına uygun yörelere yerleştirme konusunda hiçbir sistematik çaba olmamasına rağmen, bu muhacirler savaş öncesi üretim düzeylerine yeniden ulaşılmasını kolaylaştırmış olmalıdırlar.

İmparatorluk döneminde Anadolu'nun başlıca ihraç ürünleri, Ege'de incir, kuru üzüm ve tütün; Karadeniz'de tütün ve fındık; Ege ve Çukurova'da pamuktu. Bu başlıca ürünlerden sadece incir ve kuru üzüm 1920'lerde göreli önemlerini kaybetti. 1925 ile 1927 yılları arasında, pamuk, tütün ve fındıkta eski üretim düzeylerine kısa sürede yeniden ulaşıldı.[6] Ülkeden ayrılan Rumlar, incir ve üzümün hem üretimini hem de ticarî (kredi ve satış) örgütlenmesini Yunanistan'a aktarmışlardı. Yine de, bu iki üründe bile, 1920'lerde yapılan ihracat, savaş öncesi düzeylerinden çok daha düşük değildi. Şaşırtıcı olan, iş gücündeki azalmaya ve tüccar sınıfının bağlantılarından ve örgütsel yeteneğinden yoksun olunmasına rağmen, pazara yönelik tarımın önemini korumuş olmasıdır. Bu durum, birbirini tamamlayan iki gelişmeyle açıklanabilir.

Tarımdaki ticarî üretimin, sadece bazı teknik girdilerin bir arada bulunmasıyla sürdürülebileceğini sanmak yanıltıcı olur. Piyasanın ve kredinin örgütlenmesi, küçük üreticiliğe dayanan ihracatın her zaman vazgeçilmez öğesi olmuş ve 1920'lerde de böyle olmaya devam etmişti. Bir başka deyişle, çeşitli kademelerdeki tüccarlar pazara yönelik üretimin vazgeçilmez unsurlarıydı. Tüccar sınıfı içinde Hıristiyan unsurların safdışı bırakılmasını telafi eden iki gelişme görülmüştü: Bunlardan birincisi,

4 G. Kazgan, "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", s. 314, J. McCarthy'nin "Foundations of the Turkish Republic" adlı makalesinde, göçlerin değiştirdiği demografik yapıya dayanan bir açıklama önerilir.

5 S. Ladas, *The Exchange of Minorities*, s. 714.

6 Ç. Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 60-62.

yabancı sermayenin rolünün artması, ikincisi ise Müslüman tüccar sınıfının hızla olgunlaşmasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki burjuvazi, yabancı sermaye ile yerli üretim arasında aracılık konumunda olmasına rağmen, bol kazançlı girişim alanlarını elinde tutabilecek güçte bir yerli burjuvazi niteliğini taşıyordu. Bu nedenle, ülkede yabancı sermayenin daha büyük rol oynaması karşısında bir engel oluşturuyordu. A. Emmanuel, beyaz kolonyalizmi ile yabancı sermayenin birbiriyle çatışan projeleri yüzünden rekabet içinde olduklarını ileri sürer.[7] Yerli ticaret burjuvazisiyle ilgili olarak da benzer bir tez ileri sürülebilir. Çünkü bu ticaret burjuvazisinin bağımsız gelişme potansiyeli, yabancı sermayeyi beraberinde getiren emperyalizme tarihî bir alternatif oluşturuyordu. Hıristiyan burjuvazinin gitmesiyle ekonomide yabancı sermayenin rolünün artması bu teze kanıt oluşturdu. 1920'lerde yabancı sermaye, sadece ticarî girişimler yoluyla değil, aynı zamanda bankalar aracılığıyla ve kredilerin dağılımına doğrudan katılarak, ihracata yönelik tarımın teşvikinde ve özendirilmesinde doğrudan bir rol oynadı. Yabancı tüccarlar ihracatın son aşamasını zaten ellerinde tutuyorlardı. 1920'lerde ise üretici ile yabancı alıcı arasındaki bağlantıyı geleneksel olarak ellerinde tutan aracıların yerine başka mekanizmalar koyma çabasına giriştiler. Bankaların da aktif desteğiyle üreticilerle doğrudan doğruya sözleşme yapmaya başladılar ve üreticilerin gittikçe daha fazla borca girmesinden yararlanarak üreticiler üzerindeki hâkimiyetlerini tamamlamaya koyuldular.[8] Bu yöntemin özellikle tütün ve pamuk üretiminde başarıya ulaştığı anlaşılıyor. Yabancı sermayenin Hıristiyan burjuvazinin yerini almasının bir başka örneği, yabancı bankaların faaliyetlerinin yaygınlaşması ve bu yaygınlaşma içinde en önemli payın dış ticarete yönelik kredilere ait olmasıydı.

7 A. Emmanuel, "Beyaz-Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti", *Birikim*, sayı 2, Nisan 1975; R. Kasaba'nın, Batı Anadolu'daki Rum tacirler ile İngiliz sermayesi arasındaki çatışmaya ilişkin olarak *Peripheralisation of the Ottoman Empire*'in 5. ve 6. Bölümleri'nde anlatılanlar bu tezi destekler.

8 Daha fazla ayrıntı için bkz. Ç. Keyder, "Credit and Peripheral Structuration", *Review*, Bahar, 1980.

Bütün kredilerin üçteiki ilâ dörtte üçü, yeni kurulan Türk bankalarıyla rekabet içinde olan yabancı bankalarca verilmekteydi. Yabancı sermaye yeni kurulan sanayi şirketleri içinde de önemli bir yere sahipti. 1923 ile 1929 arasında sanayi şirketlerine yapılan yatırımlar içinde yabancı sermayenin payı Türklerin payının tam iki katıydı.[9] Ayrıca, bazı yabancı firmalar, devletten belli malları ithal etme ve iç pazarda satma tekelini almışlardı. Bütün bu faaliyet, yerli (Rum ve Ermeni) sermayenin daha güçlü olduğu Osmanlı dönemine göre, yabancı sermayenin ekonomideki öneminin arttığını ve farklı bir nitelik kazandığını gösterir.

Ne var ki, yabancı sermayenin ekonomi içinde dallanıp budaklanması Müslüman tüccar sınıfının hızla gelişmesini engellemedi. Müslüman tüccarlar, Hıristiyanlar karşısındaki ikincil konumlarına rağmen, İttihat ve Terakki döneminde gördükleri himaye sayesinde önemli bir ivme kazanmışlardı. İttihatçıların bir Müslüman burjuvazi oluşturma çabaları, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında ve kapitülasyonların kaldırılması sonucu belli bir başarıya ulaşmıştı. Bu ilk hız, Rumlar ve Ermeniler sahneden çekildiğinde Müslümanların rollerin çoğunu üstlenebilmelerine yetecek örgütsel yetenek birikimine yol açmış olmalı. Maddî birikim açısından, Ermeni tehciri, Rumların ülkeden ayrılması ve nüfus mübadelesi çifte önem taşıyordu. Bu sayede ortaya çıkan olanaklarla beraber, oluşma sürecindeki Müslüman burjuvazi 1914-23 dönemindeki birikimi kullanarak cumhuriyetin ilk yıllarında daha fazla kâr elde etme ve genişleme fırsatını bulmuştu.

Müslüman tüccarların bürokrasiyle vardığı zımnî ve geçici anlaşma içindeki önemli unsur, ayrıcalıkların ve konumların yeni cumhuriyetin vatandaşlarının eline geçmesiydi. Bu dönemde henüz paylaşılmamış kaynaklar mevcut olduğundan, bürokrasi ile Müslüman tüccarlar arasındaki ilişki bölüşüm üzerinde bir çatışmaya yol açmadan devam edebildi. Bürokrat-

9 G. Ökçün'ün *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye Sorunu*, (Ankara, 1971) adlı kitabında sağlanan verilerden Ç. Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 80'de hesaplanmıştır.

lar, kendi içlerinde bölünmüş olmaları ve üstlendikleri reformcu görev nedeniyle bu "millîleştirme" sürecini yönetip yönlendirecek durumda değildiler. Ama yeni tüccarların çeşitli taleplerine müsbet cevap verdiler. Ne var ki "millî" burjuvaziye gösterilen bu hüsnü kabul, yabancı sermayeye karşı olumsuz bir tavır takınılması biçimini almadı. Yukarıda anlatıldığı gibi, 1920'lerde yabancı sermayenin statüsü yükselerek ağırlığı arttı ve yabancılara çeşitli ticaret imtiyazları verildi.[10] O dönemde Türk tüccarların başlıca örgütü olan İstanbul Ticaret Odası da yabancı sermayenin dışlanmasında ısrarlı değildi. Buna bir iki ufak istisna vardır, örneğin, o sırada hâlâ Yunanlı armatörlerin elinde bulunan kıyı denizciliğinin hükümet eliyle millîleştirilmesi. Zaten Türk tüccarlar yutabilecekleri lokmadan daha fazlasıyla başa çıkmak zorundaydılar, bu yüzden de yabancı sermayenin örgütlediği ve yabancı sermayeyi kayıran bir iş bölümünün alıcı tarafında kalmakla yetiniyorlardı. Ülkeden ayrılan Hıristiyan aracıların yerini alabilecek ölçüde birikim yapabilmekten memnundular; bu birikim devletin daha aktif müdahalesini gerektiren bir düzeye erişmediğinden bürokrasinin çekimser tavrından da şikayetleri yoktu.

* * *

1920'lerde yeni yeni gelişmekte olan burjuvazinin siyasi iktidara katılma ümitleri vardıysa bile, bu ümitler krizle birlikte paramparça oldu. 1929'dan başlayarak ticaret sektörünün tarihi birdenbire ters döndü; aslında 1926'dan itibaren böyle bir sonucu sezmek mümkündü. Ekonominin sağlığı bütünüyle dış ticaretin akışına ve bu akış için gerekli fonların sağlanmasına bağlanmıştı. 1926'da, 1928'de ve 1929'da kısa süreler içinde birçok iflasa yol açan tarımsal krizler ve kredi darlıkları, bu bağımlılığı ve sistemin çelimsizliğini ortaya koymuştu.[11] 1929'da başlayan buhranın etkisi ise çok daha kalıcı, derinliği

10 Y.S. Tezel, "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadî İlişkileri", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*, İİTİA, İstanbul, 1977, s. 218-22.

11 Keyder, *Dünya Ekonomisinin İçinde Türkiye*, bölüm 5.

daha fazlaydı. Türkiye'nin ihraç mallarının fiyatları hızla düştüğü gibi, tarımda ticarete yönelik üretimi besleyen ve ödemeler dengesindeki kısa dönemli açıkları kapayan ticarî krediler de artık gelmez olmuştu. Sonuçta döviz krizi ortaya çıktı. Türk lirasının değerinin düşmesi ithalatçıların borç yükünün artmasına yol açtı ve ticaret sektöründe iflaslar yaygınlaştı. Aynı zamanda, fiyatların düşmesi ve kredi ekonomisinin sonunun gelmesi, pazara yönelik köylülüğün pek yakında borçlarını ödeyemez hale gelerek mallarını satacağının habercisiydi. 1930'da, 1929'un kötü hasatının üzerinden henüz bir yıl geçmeden, İstanbul'da ve İzmir'de binden fazla firma iflas ilan etmişti; bazı köylüler borçlarını ve vergilerini ödeyebilmek için ellerinde ne varsa satıyorlardı.[12] Bu iktisadi kargaşa ortamı, burjuvazinin güçsüzlüğünü ortaya koymuştu: Yabancı pazarlara aşırı derecede bağımlı olduklarından faaliyetlerinin maddî temeli bir anda yokolabilecek durumdaydı. Ayrıca, siyasi otoriteyle kurulmuş ilişkilerin sadece yitirilen çerçevede işlerine yaradığı belli oldu. Mevcut bağlantılar yapısal bir dönüşüm için kullanılamazdı, böyle bir dönüşüm için, farklı araçlara ve yeni bir politika paketine ihtiyaç vardı.

1929'a gelindiğinde, bürokrasinin iktidardaki kanadı sınıfiçi mücadeleyi kazanmıştı ve Takrir-i Sükun Kanunu'nu askıya alacak kadar kendini güçlü hissediyordu. Liderlikte muhtemel ve gerçek rakiplerin ölmesinden veya sürgüne gönderilmesinden sonra reform çabaları durulmuştu. Şimdi bürokrasinin önündeki görev iktisadi sistemi dönüştürerek, bu sistem içinde Jön Türk projesinde öngörülene uygun bir konum elde etmekti. 1920'lerde ise siyasi sorunlara ek olarak, iktisadi politika açısından da önemli bir engel bürokrasinin ellerini bağlamıştı: 1923 Lozan Antlaşması'nın bir maddesine göre, Türkiye'nin 1929'a kadar Osmanlı dış ticaret rejimini uygulaması gerekiyordu. Ama, bir yoruma göre, hükümet yerli sanayiyi

12 A.H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (İstanbul, 1945) adlı kitabında, Mustafa Kemal'in halk arasındaki genel memnuniyetsizliğin nedenlerini anlamak için çıktığı Anadolu gezisini anlatır. Bu kitapta, iktisadi krizin ilk etkisi canlı bir biçimde betimlenmiştir.

korumak isteseydi, belli mallar üzerinde tekel oluşturarak bu kısıtlamayı aşabilirdi. Bu yüzden Lozan Antlaşması himayeciliği tek başına engellememişti.[13]

1929'un sonunda spesifik gümrük vergileri getiren yeni bir dış ticaret rejimi yürürlüğe kondu ve hükümete koruyucu bir dış ticaret politikası uygulama imkânı doğdu. Siyasal gelişmeler ile iktisadi konjonktür birbirini destekleyerek bürokrasinin dikkatini iktisadi konular üzerine çekti. 1930 ve 1931, iktisat politikasının hararetle yenilendiği yıllardı; aynı zamanda, siyasi rejimin de önemli bir dönüşümden geçtiği bir dönem oldular. Bir yandan, yıllar süren iç çatışmalardan sonra, bürokrasi kendisini sınıf dengesi içinde bir yere yerleştirmek için gereken konumu bir kez daha elde etmişti; bunu, devlet yönetiminin boyutlarını değiştirerek yapacaktı. Öte yandan kriz ve ticaret burjuvazisinin karşılaştığı güçlükler, yeni bir iktisadi politikalar paketinin oluşturulmasına yol açtı. Türk ekonomi politiğinde 1930'lar dönemini hazırlayan, bu iki gelişmenin birbiriyle kesişmesiydi. Başlangıçta krizle mücadele amacı için formüle edilmiş bir dizi tedbir giderek yeni bir devlet biçimini (devlet işlevlerinin kapsamı ve siyasi iktidar ile ekonomi arasındaki ilişkinin niteliği) doğurdu. Sonunda bürokratik reformculuğu özümlemiş bir rejim ortaya çıktı. Bu rejimin temel boyutları ve öngördüğü bürokrasi-burjuvazi dengesi İkinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürdü.

* * *

1929'un para krizinin ardından, iktisadi hayattaki sarsıntıya karşı ilk politika tedbirleri alınmıştı. Bu tedbirler ekonomiyi kapatmak ve dış pazara bağımlılığını asgarîye indirmek amacına yönelikti. Kriz kendini belli edince hükümetin, mevcut durumla başa çıkmak için gerekli idarî aygıta ve kontrol araçlarına sahip olmadığı belli oldu. Türk lirasının değer kaybı sırasında yaşanan kargaşa, belli bir istikrar kurmak amacıyla

13 O. Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", S. İlkin (der.) *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Ankara, 1979.

döviz kontrolü yapacak veya piyasaya para sürüp çekecek araçlarla donatılmış bir merci olmadığını göstermişti. Bir Fransız-İngiliz ortaklığı olan Osmanlı Bankası para basma tekelini hâlâ elinde bulunduruyordu. Savaş sırasında İttihat ve Terakki hükümeti bu ayrıcalığa el koymuşsa da, 1925'te Osmanlı Bankası'nın imtiyazı yenilenmişti. Osmanlı Bankası Türkiye'nin en büyük bankası olma avantajını da sürdürüyordu. Hükümet 1930'da döviz işlemlerini kontrol edip elinde toplamak üzere Merkez Bankası'nı kurdu.[14] Bir önceki yıl, devletin sadece azınlık payına sahip olduğu bankalar arası bir konsorsiyum yoluyla benzer bir girişimde bulunulmuştu. Gerek 1929 konsorsiyumu, gerekse 1930'da faaliyete geçen Merkez Bankası; iktisadi politika uygulamaktan çok, öncelikle döviz işlemlerini kontrol edecek araçlar olarak görülmekteydi.

İktisadî güçlükler karşısında bürokrasinin içgüdüsel tepkisi yasaklar ve kısıtlamalar koymak ve ülke ekonomisini dış dünyaya kapatmak olmuştu. Krizin sorumluları ise hemen saptanmıştı. Bunlar, Türk lirasına karşı spekülasyon yapan tüccarlar ve rezervlerini döviz olarak tutan yabancı bankalardı. 1930'da Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulup faaliyete geçmesiyle yeni tedbirlerin yönü belli oldu.[15] Bu cemiyetin amaçları tasarrufu teşvik etmek, yerli malların üretim ve tüketimini özendirerek ithal malların tüketimini azaltmak ve genel olarak kendine yeterlik ideolojisini yaymaktı.

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin örgütlenme tarzı, yarıresmî niteliği nedeniyle dikkate değer. Projenin tamamının hükümetçe tasarlanıp uygulanmasına ve bütün mebusların üye kaydedilmesine rağmen bu, şeklen özel bir dernekti. Bu tür bir düzenleme, Cemiyet tarafından toplanan ve Mussolini dönemi *corporazione*'lerine benzer bir biçimde Türk sanayicilerinin sektörlere göre örgütlenmesini tavsiye eden 1930 Sana-

14 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: T.C. Merkez Bankası*, Ankara 1981, Merkez Bankası'nın kuruluşunun grift tarihini kapsar.

15 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929 *Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları*, Ankara 1977, s. 92-98.

yi Kongresi'nde de devam etti. Bu girişimlerin önemli bir yönü, hükümetin toplumsal örgütlenme alanını, sadece doğrudan doğruya değil, aynı zamanda fiilen merkezî otoritenin kontrolunda olan ideolojik aygıtlar yoluyla işgal etme eğilimini ortaya koymasıdır. Ayrıca, Türk cumhuriyetçilerinin Avrupa'ya İtalyan faşistlerince tanıtılan örgütsel yenilikleri de keşfettikleri belli olmuştu. Bu keşif iktidardaki partinin kendisine ve toplumdaki yerine bakışında özellikle görülebilir: 1931 CHP Kurultayı'nda siyasal düzen tek partili bir rejim olarak tanımlanmış ve bu rejimde partinin yönetme sorumluluğunu millet adına üstlendiği kabul edilmişti.[16] Parti, bu sorumluluğu üstlenirken "halkçı" ilkelere bağlı kalacak, halkı bölmeye çalışan özel ayrıcalıklara karşı uyanık olacaktı: "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için işbölümü itibarı ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esaslı prensiplerimizdendir." Böylece Parti "sınıf mücadelesi yerine içtimaî nizam ve tesanüt temin" etmeyi amaçlayacaktı.[17]

İdarî ve iktisadi politikalarda yapılan yenilikler, bürokrasinin siyasi güdümlü toplumsal değişme ilkesi etrafında birleşmeyi başardığını göstermişti. Parti teşkilatına ikinci bir idarî aygıt rolünün verildiği yeni kurumsallaşma biçimi çerçevesinde, devlet, bürokrasinin zımnî hedefine, yani toplumun üstünde bir statü edinme amacına uygun politikalar uygulayabilecek konuma geldi. Bu hedef hem savunmaya dönük hem de aktif bir tutumu gerektiriyordu. Savunmacı tutum toplumdaki her türlü özerk alanın ortadan kaldırılmasıyla sonuçlandı; aktif tutum ise iktisadi planlamaya ve ideolojik birliktelik sağlamaya yönelik girişimlere yol açtı. Savunmacı tutum çerçevesinde hemen yasaklamalara girişildi. Jön Türk milliyetçiliğinden miras kalan Türk Ocakları 1931'de kapatıldı. Kendine uygarlaştırma misyonu vehmeden seçkin aydınlardan oluşan bu dernek, cumhuriyet döneminde yeniden örgütlenmişti;

16 *A.g.e.*, s. 212.

17 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, İstanbul, 1983, s. 93.

1931'de 267 şubesinde 32.000 üyesi vardı.[18] Üyelerin çoğu, ülkeden ayrılan azınlıkların yarattığı boşluğu doldurmak amacıyla Ocaklar'ın kitlelere kültür götüreceklerine inanan meslek sahibi gençlerdi. 1920'lerin başında Türk Ocakları faaliyetlerini daha çok Batı Anadolu'da yoğunlaştırmıştı. Ama Kürt isyanından sonra hükümetin de desteğiyle Doğu'daki faaliyetler arttı. Bu faaliyet esas olarak yeni rejimin ilkelerini açıklayan konferanslar ve kurslar biçiminde sürüyordu. Seçkinci ve kolonyal tavırlarına ve faaliyetlerini milliyetçi rejimin çerçevesi içinde sürdürmelerine rağmen, hükümet, benimsediği yeni politikalardan sonra Ocaklar'ı fazla bağımsız buldu. Böylece, Türk Ocakları'na kendilerini feshetmeleri ve bütün mal varlıklarını Parti'ye devretmeleri emredildi.

Yine 1931'de çıkarılan yeni basın kanunuyla hükümet, "ülkenin genel politikalarına aykırı düşen" yazıları basan gazete ve dergileri kapatma hakkını elde etti. Bu kanun tabii ki muhalif basını yasaklamak ve hükümetin yaptığı her şeyin söz birliğiyle alkışlanıp onaylanmasını sağlamak için kullanıldı. 1933'teki "üniversite reformu"yla, ülkenin tek yüksek öğrenim kurumu olan Darülfünun'daki 150 öğretim üyesinin üçte ikisinin görevine son verildi. Bu yeni düzenleme de, birörneklik sağlamak uğruna bağımsız düşüncelerin ortadan kaldırılması isteğini yansıtıyordu. 1935'te ise, gerek eskiden gerek o sırada üyeler arasında yüksek mevkide şahıslar bulunmasına rağmen, mason locaları kapatıldı. Kısa bir süre sonra Türk Kadın Birliği kapatıldı.[19] Bütün bu dönem boyunca partili gazeteciler, devrimin ihtiyaçları, birlik ve beraberlik, fedakârlıkta bulunmanın lüzumu üzerine coşkulu yazılar yazdılar. Bu yazılarda yapılan benzetmeler ilginçtir; açıklayıcı örnekler, ayrım gözetmeden, İtalya'dan, Sovyetler Birliği'nden sonraları da Almanya'dan seçiliyordu. Bu ülkelerde basının ya da üniversitenin hükümet politikasıyla uyum içinde olması gereğinin kabul edildiği ve buna uygun tedbirler alındığı durmadan tekrarlanı-

18 François Georgeon, "Les Foyers Turcs à l'époque Kémaliste (1923-1931)", *Turcica*, cilt XIV, 1982.

19 Yetkin, *Tek Parti Yönetimi*, s. 70-76.

yordu. Bu üç ülkede de, iflas etmiş liberalizmin aşılmasını sağlayacak devrimlerle, yeni bir toplumsal sisteme giden yolun hazırlandığı söyleniyordu. Liberalizm ve onun kişi özgürlüğü anlayışı iflas etmişti, bu yüzden de yeni rejimin savunucuları, örneğin üniversiteden kaynaklanan cılız itirazları çağdışı bir tutum sayıyorlardı. 1933'e gelindiğinde, hele 1935'te, aykırı seslerin duyulmasına imkân verecek bütün yolların kapanmasıyla, hükümetin otoriter niteliği iyiden iyiye yerleşmişti. Rejimin o dönemdeki görevlilerinden bazıları, sonraları, rejimin önderlerinin, bütün dünyaya hâkim olan totaliter anlayışın etkisi altında kaldığını iddia ettiler. Gerçekten de, her şeyi partinin kanadı altında toplama arzusu özellikle İtalya'dan etkilenildiğini ortaya koymaktadır.[20] 1936'da, zamanın başbakanı, Parti'nin genel sekreteri sıfatıyla, devlet idaresi ile parti teşkilatının birbiriyle özdeş olduğunu ilan etti. Bu aslında fiilî durumun sonradan ilanı olmakla birlikte, aynı zamanda ulaşılan son aşamayı gösteriyordu. Bu beyanla birlikte, idarî aygıttaki bütün yüksek devlet memurları bulundukları yerde partinin de sorumluları oldular.

Yakın zamanlara kadar milliyetçi aydınlar, Türk tarihinde devletçilik dönemi adıyla bilinen 1930'ların iktisadi politikalarını kapitalist olmayan kalkınma stratejisinin bir örneği olarak yorumladılar. Krizin etkisinin hükümeti hem mevcut konumunu savunmaya yönelik, hem de aktif tedbirler aldığı bir yola sevkettiğini daha önce söylemiştim. Nitekim, devletin topluma gittikçe daha fazla müdahale etmesinin gerekçesinin dünyadaki iktisadi durum olduğu sık sık belirtilmekteydi. Daha kavramsal bir düzeyde, kriz serbest piyasa sisteminin başarısızlığının ve yeni iktisadi mekanizmalara ihtiyaç duyulduğunun bir habercisi sayılıyordu. Güdümlü ekonomiyi savunan bu anti-liberal tavır, genel olarak egemendi. Sağ ile sol arasındaki farklar devlet-özel teşebbüs dengesindeki anlayış farklılığından kaynaklanıyordu. Yoksa, ideolojik yelpaze bayağı dardı. Burjuvazi ve bürokrat aydınlar arasında, otoriter baskı reji-

20 Georgeon, "Foyers Turcs", s. 212-14.

minin toplumsal ve siyasi tedbirlerine karşı yükselen demokrat bir ses yok gibiydi. Şikayet eden birkaç kişi hemen sürgüne gönderilmiş, fikir tartışmaları ise ekonomi alanı içine hapsolunmuştu. Ekonomi düzeyinde de dış işlemlerin sıkı bir biçimde denetlenmesi ve sanayinin devletçi politikalarla korunması gerekliliği üzerine genel bir mutabakat vardı.[21]

1929'un hemen ardından gelen yıllarda ticaret sermayesi krize girmişti. İstanbul ve İzmir gibi ticaret merkezlerinde şirketler iflas etti, işçiler işlerini kaybettiler.[22] İthalat ve ihracat Türkiye'nin dünya ekonomisiyle çok yüksek bir düzeyde bütünleştiği 1920'lerin sonlarındaki düzeylere göre hem parasal, hem de reel olarak geriledi. Bunun ilk etkilerinden biri, ticaret kredisine son derece bağlı olan pazara yönelik tarım kesiminde hissedildi. Ticaret şirketlerinin iflası birçok üreticinin geçimlik ürünlere dönmesine yol açtı. Ama, kısmen hükümet politikasına bağlı olarak, krizin etkisi geçimlik ürünlerde de güçlü bir biçimde hissedildi. Hükümet, buğday fiyatlarının dünya fiyatlarına paralel olarak düşmesine müsaade ederken, küçük ve orta köylülerin pazardan satın aldıkları az sayıda mala gümrük ve satış vergisi konuldu.[23] Aynı zamanda tarım sektörüne yeni vergiler getirildi ve tarımsal fiyatlar 1929 öncesi düzeylerinin yarısının altına düşünce, parasal olarak tespit edilmiş olan eski vergilerin külfeti arttı. Köylüler, vergi tahsildarları ile alacaklıların arasında sıkışıp kalmıştı; birçoğu, hem vergilerini ve borçlarını ödeyebilmek, hem de ileride vergiden kaçınabilmek için topraklarını terk edip hayvanlarını sattı. Bu yoksul köylüler büyücek toprak sahiplerinin çiftliklerinde ortakçı olmayı kabul etmek zorunda kaldı.[24]

Tarımsal üretim, pazarın daralması ve de kritik giderleri el-

21 Korkut Boratav'ın "Kemalist Economic Policies and Etatism" adlı makalesi biraz taraflı bile olsa dönemin iktisadi politikalarının iyi bir özetidir; Kazancıgil ve Özbudun (der.) *Atatürk* içinde.

22 Y. Effimiadis, *Cihan İktisadî Buhranı Önünde Türkiye*, cilt 2, İstanbul, 1936.

23 Ş.R. Hatiboğlu, *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara 1936, s. 52 ve sonraki sayfalar. Bu kitap, krizin köylülük üzerindeki etkisine ilişkin mükemmel bir kaynaktır.

24 Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, bu görüşün bütünü için bkz. Keyder, "*The Cycle of Sharecropping*".

de etmekteki güçlük nedeniyle azaldı. 1920'lerde başlayan makineleşme, benzin fiyatının yüksekliği ve makine ithalatı üzerindeki kısıtlamalar yüzünden birdenbire durdu. Ayrıca köylüler, fiyatların düşmesi karşısında geleneksel tepkilerini göstererek hayvanlarını kesmişlerdi; bu et üretimini artırdı, ama tarımı üretim araçlarından yoksun bıraktı. Üretim hacmindeki düşmeye ek olarak iç ticaret hadleri de sanayi malları lehine değişti. Tahıl fiyatları, geleneksel ihraç ürünlerinin fiyatlarından daha hızlı düştü: 1929 ile 1934 arasında, 1 kg. buğdayın fiyatı 12,6 kuruştan 3,6 kuruşa, pamuğun fiyatı 62,3 kuruştan 33,1 kuruşa, fındığın fiyatı ise 37,1 kuruştan 16,4 kuruşa kadar indi. Buğday üreticilerinin ticaret hadleri 1929'da 100 iken 1934'te 46'ya düştü.[25] Aynı miktarda kumaş, şeker, gazyağı almak için iki ilâ üç kat daha fazla buğday satmak gerekiyordu. Bu gerilemenin sadece bir bölümü dünya fiyat hareketlerine bağlıydı; geri kalanının nedeni ise hükümetin sanayi mallarını koruması ve vergilendirmesiydi.

Durumu kötüleyen bir başka sektör ticaretti. Gerek iç ticaret, gerekse dış ticaret üzerinde devlet kontrolünün artmasıyla, tüccarların faaliyet alanı daralmıştı. Krizin ilk yıllarında ithalat bireysel kotalara bağlanınca, sanayiciler yabancı satıcılardan doğrudan doğruya ithalat yapma imkânını elde ettiler. 1933'ten sonra ise takas ve kliring düzenlemeleri önem kazandı. Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın payının artmasıyla, sadece hükümetle iyi ilişkiler içinde olan tüccarlar bu pazara girebilir oldu. 1933'te ithalat 1928'e göre reel olarak azaldığı gibi, tüketim mallarının ithalat içindeki payı 1928'de yüzde 52 iken 1930'ların ikinci yarısında yüzde 25'e düştü.[26] Bu gerileme, ticaret sektörünün, hele bu sektör içindeki perakendecilerin, faaliyet imkânlarının daralması demekti. İthalattaki fırsatlar küçük ve perakendeci tüccarların elinden çıkıp hükümetin kayırdığı büyük tüccarlar ile sanayicilerin eline geçti.

---

25 Hatiboğlu, *Türkiye'de Zirai Buhran*'daki verileri kullanarak G. Kazgan'ın hesaplamaları; Kazgan, "Atatürk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler" *Atatürk Döneminin Toplumsal Sorunları*, s. 247.

26 Tezel, "1923-1938 Döneminde", s. 201.

1929'daki ödeme güçlüklerinin hemen ertesinde hükümet ithalatı kısıp ihracatı teşvik etmeye giriştiğinden, ihraç ürünleri ticareti ithal ürünlerine nazaran daha az zarar gördü. Sonuçta, ihracatın mutlak düzeyi ithalata göre daha yavaş düştüğünden, Türkiye'nin dış ticareti 1930'dan 1938'e kadar ihracat fazlası verdi. Almanya'yla bağlantıların güçlenmesi ve devletin ihracata, özellikle de buğday ihracatına el atması ticaret sektörü aleyhine bir sonuç verdi. Esas faaliyeti dış ticaret olan şirketler üzerine yapılan bir araştırmaya göre, bu sektörde kârlılık oranı 1920'lerde yüzde 10 civarındayken, 1930'lardaki şirketler ya zarar ediyor ya da yüzde 2'nin altında kâr oranlarıyla çalışıyorlardı.[27]

Anlatılan koşullar tabii ki sadece Türkiye'ye özgü değildi. Ticaret hacmindeki ve fiyatlardaki mutlak azalmalar karşısında bütün pazar ekonomilerinde tüccarların durumu kötüleşmişti. Diğer çevre ülkeler gibi Türkiye'de de önceki 10 yıl içinde ekonominin hâkim sektörü ticaret olduğundan, kriz öncelikle bu sektörü etkilemişti. Sanayi denebilecek faaliyetler emeklemekte olduğundan ve iktisadi politikalar sanayiyi koruduğundan, kriz aslında imalat sektörüne yaradı. Elde bulunan yegâne ayrıntılı hesaba göre, 1925 ile 1929 arasında imalat sanayisinin GSMH içindeki payı yüzde 10,5'tu. Bu oran krizin başlamasıyla hızla yükselerek 1935'te yüzde 16,6'ya ulaştı: İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ise yüzde 15 ile yüzde 17 arasında oynadı.[28] Sanayi sektörünün serbest ticaretten kararlı bir şekilde uzaklaşılmasından yararlandığına hiç şüphe yok. 1929'da, Lozan Antlaşması'nda öngörülen beş yıllık dönem biter bitmez, ithalata maktu vergiler konmuştu; 1931'de hükümet yeni bir kota sistemini kabul etti. Bu sistem, döviz tahsisi almak için dolambaçlı yollara başvurulmasına yol açtı; yerli katma değeri yok denecek kadar az olan, ithal ika-

27 İ. Tekeli ve S. İlkin, *Uygalamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara 1982, s. 24-26.

28 T. Bulutay, Y. Tezel ve N. Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, Ankara 1974. Tablo 8.6.C. Bazı varsayımları tartışmaya açıksa da, bu çalışmada derlenen istatistikler döneme ilişkin olarak elde bulunan yegâne makro verilerdir.

mecisi "fabrika"lar bir gecede kuruluverdi. Bütün bürokratik tahsis programlarında olduğu gibi, kota sisteminin işleyişi devlet memurlarının nüfuzunu ve statüsünü artırırken, bu sistemden yararlanabilenlere cazip kârlar sağladı. Bu sistem savaş yılları boyunca devam ettiyse de, dış ticaret gittikçe daha büyük ölçüde kliring ve takas anlaşmaları çerçevesinde yürütüldüğünden, ticaret üzerindeki siyasi kontrol daha da arttı.

* * *

Daha 1927'de İttihat ve Terakki'nin 1913'te yürürlüğe koyduğu bir kanunun hükümleri geliştirilerek bir Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştı. Bu kanuna göre asgarî bir ölçeğe ve teknolojiye sahip olan sanayiciler gümrük muafiyetlerinden, arazi hibelerinden ve kamunun yaptığı alımlarda yabancı rakipler karşısında ihale kazanma garantisinden yararlanabiliyorlardı. Pek çok firmanın bu konudan faydalanmasına rağmen, ithal malları karşısında rekabet edebilecek olanların sayısı fazla değildi. Kanunun asıl etkisi yeni himayeci dış ticaret politikası ile birleştiğinde hissedildi: 1930'dan sonra ayrıcalıklardan yararlanan firmaların sayısı azalırken ölçekleri büyüdü. 1939'da, firma başına gayrisafi üretim 1932 rakamının 2.4 katına ulaştı. 1939'da, devlet teşviklerinden yararlanan firmalar bütün sanayi işçilerinin dörtte birini istihdam etmekteydi.[29]

Sanayiciler, "aşırı üretim"i önlemek veya elde ettikleri yüksek kâr oranlarını korumak için kartelleşmeye teşebbüs ettiler.[30] Hükümet bu talepleri olumlu karşıladı ve sektör bazında fiyat tespit etmeyi ve rekabeti önlemeyi amaçlayan birliklerin kurulmasına izin verdi. Sanayicilerin hükümetten talepleri arttı; kolay kredi imkânlarından yararlanmak istiyorlardı. Önceki on yılın başlıca sorunlarından biri gerek yerli, gerekse yabancı bankaların ticaret sektörünü ve kısa vadeli kredileri tercih etmeleriydi. Dönemin yarıresmî bankası olan İş Bankası, yeni şartlara ayak uydurdu ve kredilerini kötü durumda bulunan tüccarlardan, kayırılan sanayicilere kaydırdı.

29 Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Operasyonu", s. 263-64.

30 Tekeli ve İlkin, *Uygulamaya Geçerken*, s. 219-20.

İç ticaret hadlerinin sanayi malları lehine değiştiğinden söz etmiştik. Bu oran, iç pazardan sağlanacak hammaddelerin sanayicilere daha ucuza mal olacağını ve daha da önemlisi, başlıca ücret malı olan buğdayın fiyatı düştüğünden, sanayicilerin ücretleri düşürebileceğini gösteriyordu. Sanayi sektörü bir bütün olarak krizden yararlandığı gibi, işçilerin daha fazla sömürülmesi yoluyla da sanayi yatırımlarının kârlılığı arttı. 1925 sonrasının siyasi belirsizlikleri hükümetin işçi örgütlerini kapatmasına ve grevleri yasaklamasına imkân vermişti. 1920'lerde, özellikle azınlıkların çoğunun ayrıldığı ve ticaretin gelişmeye devam ettiği şehirlerde, gerçek bir işçi kıtlığı vardı. Ama 1929'dan sonra durum birdenbire değişti; ticaretteki mutlak daralmayla birlikte ve belki de vergilerini ve borçlarını ödeyemeyen köylülerin göç etmesi nedeniyle, işsizlik arttı. 1931'de, bazı gazetelerdeki haberlerde, (o zaman nüfusu 800.000 olan) İstanbul'da 100.000 işsiz olduğu iddia ediliyordu.[31] İşçilerin işlerini kaybetmesi ve ücretleri düşürme teşebbüsleri sık sık ihtilaflar ve grevlerin ortaya çıkmasına ve işçilerin protestolarına yol açtı. Bu mücadele döneminde, iş saatlerinin sınırlanmasını ve işçilere başka haklar tanınmasını öngören bir iş kanunu taslağı hazırlandıysa da, bu taslağı hazırlayan bürokrat istifaya zorlandı ve taslak komisyonlarda kadük edildi.[32] Bunun yerine, 1932'de İstanbul'daki bütün işçilerin parmak izlerinin alınması gibi işçi aleyhtarı çeşitli kararnameler çıkarıldı. 1936'da, İtalya'nın meşhur 1935 kanunu örnek alınarak yeni bir iş kanunu kabul edildi. Bu kanunun amaçları, devlete hizmette dayanışmayı öngören yeni ideolojiye uygundu; liberalizmin ektiği sınıf çatışması tohumlarının bu kanunla yok edileceği düşünülüyordu.[33]

"Teşvik edilen" firmalara ilişkin istatistiklerden derlenen ra-

31 S. İlkin, "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı", İlkin (der.) *Türkiye İktisat Tarihi*, (1978), s. 253, 277-8.

32 *A.g.e.*, s. 285-7.

33 Bunlar iktidar partisinin genel sekreterinin sözleridir; Yetkin, *Tek Parti Yönetimi*, s. 102, ayrıca bkz. K. Sülker, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, 3. basım, İstanbul, 1976, s. 54.

kamlar esas alındığında, işsizliğin ve yeni mevzuatın işçilerin gerçek ücretlerinin 1934 ile 1938 arasında yüzde 25 oranında azalması sonucunu verdiği görülür.[34] Ancak bu rakamların sanayi sektöründeki büyücek firmaları kapsadığını belirtmek gerekiyor; küçük imalathanelerdeki ücretler daha da hızla azalmış olabilir. İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte, deflasyon yerini enflasyona bıraktı. Yukarıda sözü edilen istatistiklere göre 1938'de ve 1939'da ücretler artmışsa da, 1938-1943 döneminin tamamı ele alındığında, küçük sanayi ve hizmetler sektörü dahil İstanbul'daki ortalama ücretlerde reel olarak yüzde 40'lık bir azalma daha olduğu ortaya çıkar. Bu dönemde tüketici fiyatları yüzde 247 oranında artarken, ücretlerdeki artış yüzde 114'te kaldı.[35] Bu yeniden bölüşümün sonucu sanayi burjuvazisi daha yüksek kârlar elde ederek hızlı bir birikim sağladı. Kârlılığın ticaret sektöründen sânayiye kaymış olduğu, yabancı sermayenin imalat sektörüne gösterdiği ilgiden de anlaşılabilir. Kriz yıllarında toplam yabancı sermaye yatırımları gerilerken, yabancı sermayeli firmaların sayısı bankacılık ve ticaret sektörlerinde azalmış, sanayi sektöründe ise artmıştır.[36] Aşağıda göreceğimiz gibi, kâr gerekçesiyle olmasa bile, devlet de sanayi sektörüne yatırım yapmıştır.

* * *

1929 ile 1934 arasında devlet gelirleri yüzde 40'ın üzerinde bir artış gösterdi; bu gelirlerin GSMH içindeki payı yüzde 10.8'den yüzde 18'e yükseldi.[37] Yani, kriz döneminde yaşanan yeniden bölüşüm içinde, bürokrasi ülkede üretilenlerin daha büyük bir bölümünü kontrol etmeye başlamıştı. Bunun İkinci Dünya Savaşı sonrasında devlet harcamalarında görülen artışa benzeyen geliri yeniden dağıtmaya yönelik bir tarafı yoktu. Devlet memurlarının maaşlarının artırılması dışında talep yaratmaya yönelik bir çaba görülmüyordu. Bütçede sosyal har-

34 Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu", s. 270.

35 Sülker, *İşçi Hareketleri*, s. 57.

36 Kazgan, s. 264-5.

37 Bulutay, Tezel ve Yıldırım, *Millî Gelir*, tablo 8.2.A ve Kazgan, s. 235.

camalar olarak görülen kalemler, devlet memurlarına ucuz konut ve başka sübvansiyonlar biçiminde sağlanan aynî ödemelerden ibaretti. Demek ki, krizden kârlı çıkanlar sanayicilerin yanı sıra bürokratlardı. Aslında bu iki grup arasındaki etkileşime baktığımızda sistem iyice saydamlaşır. Bir yandan, devlet kapitalizminin başlangıcını görmek mümkünken, öte yandan, devlet sınıfı ile sanayi burjuvazisinin üst kademelerinin birbirinden ayırt edilmesinin çok güçleştiği bir kaynaşma gözlemlenir.

Daha 1920'lerde, demiryolu inşa seferberliğinde ve iki şeker fabrikası örneğinde görülebileceği gibi, bir devlet yatırımı hamlesi başlatılmıştı. 1929'dan sonra yabancılara ait demiryolları ve başta kibrit tekeli olmak üzere diğer imtiyazlar satın alındığı gibi, kamu hizmeti veren bütün yabancı şirketler de millîleştirilmeye başlandı. Devlet kapitalizminin yeni mahiyeti, adının Sovyet örneğinden aktarıldığı şüphe götürmeyen Birinci Beş Yıllık Sanayi Plan'ıyla (1934) ortaya çıktı. Ne var ki, bu plan bir yatırım projeleri listesi ile gerekli teknik personelin eğitimine ilişkin bir programdan ibaretti. Plan, dokuma sanayisi ile bakır, seramik, kimyevi ürünler ve kâğıt gibi bazı ara mallara öncelik tanıyor, toplam 15 fabrika yapılmasını öngörüyordu. Projelerin çoğu savaştan önce tamamlandı.

Savaşın başlamasıyla ikinci bir plan da kesintiye uğradı.[38] Bu projelerin ayırt edici özelliği ölçekleri –yani o sırada özel kapitalistlerce gerçekleştirilemeyecek boyutlarda olmaları– ve mevcut sanayiyi tamamlayıcı nitelikte olmalarıydı. Aslında, plan iktidardaki blok içindeki her iki tarafı da memnun eden karmaşık bir pazarlık sürecinin ürünüydü. Birkaç yıl himaye gördükten sonra kapitalistler sınaî yatırıma geçmişlerdi. Devlet teşebbüslerinin sağlayacağı umulan bağlantılardan yararlanmaya hazırdılar; bu, kullanacakları girdilerin daha büyük bir bölümünün siyasi düzenlemeler yoluyla iç pazardan sağlanabilmesi demekti. Öte yandan, resmen desteklenen ve özel teşebbüsün merkezî istihbarat gücünü temsil eden İş Bankası,

38 Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı* (Ankara, 1972), ilgili bütün belgeleri kapsar.

sanayi burjuvazisine ait olması düşünülen alanları dikkatle kollamaktaydı. Bu banka, 1924'te Mustafa Kemal'in himayesinde, sonradan İktisat Vekili, Başbakan ve Cumhurbaşkanı olan eski bir İttihatçı Celal Bayar tarafından kurulmuştu. 1930'da, millî bankaların ülke sanayisi içindeki bütün iştiraklerinin yüzde 50'si bu bankaya aitti; 1937'de millî bankalardaki toplam mevduatın yüzde 38'ini elinde bulunduruyordu.[39] İş Bankası, sanayiciler ile bürokrasi arasında yumuşak geçişi sağlıyordu. 13 yönetim kurulu üyesinin tamamı milletvekiliydi, devlet bankaları ve devlet teşebbüsleriyle bağlantıları karmaşıktı. Sanayiciler bu bankayı bürokrasiyle yapılacak pazarlıklarda kullanılacak ortam olarak görüyorlardı. İş Bankası'nın iştiraki olan bütün şirketlerin yönetim kurulu üyeleri arasında yüksek bürokratlar ve milletvekilleri vardı. Bürokrat sınıfının bu şekilde yeralmadığı büyük bir sanayi kuruluşunu düşünmek mümkün değil gibiydi. 1931 ile 1940 arasında kurulan (ve 1968'de varlıklarını hâlâ sürdüren) şirketlerin yüzde 74.2'sinin kurucuları bürokratlardı.[40] Bu yüksek oranın altında yatan bir neden bürokrasinin millî gelir içindeki payının büyümüş olması ve devlet ihalelerinde ve büyümekte olan başkentteki arazi spekülasyonunda kullanabildiği imkânlardı. Fakat bu yüksek oranın esas olarak işaret ettiği şey, siyasi nüfuzun o dönemde ne ölçüde kârlı olduğudur.

Devletçiliğin iktisadi uygulamaları, bürokratlar ile sanayi burjuvazisinin homojen bir koalisyon içinde birleşmesiyle sanayi üretiminin artmasına yol açtı. Yerli sanayi sektörünün büyümesinin ekonomi üzerinde siyasi kontrolün artmasıyla sonuçlandığı bir dönemde, bu iki grubun çıkarları birbirine denk düştü. Siyasi kontrolün artması herhangi bir bürokrasinin tabiatıyla isteyeceği bir şeydi. Sanayileşmenin eriştiği aşama geniş bir iç pazarın geliştirilmesini henüz gerektirmediğinden, bu iki taraftan hiçbirinin köylülükten veya işçi sınıfından umacağı pek bir fayda yoktu. Tam tersine, hâkim koalisyonun

39 T. Bayar, *La Türkiye İş Bankası*, Montreux 1939, s. 53, 162.

40 E. Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri ve Kapitalist Kalkınma Yolu*, doçentlik tezi, Ankara 1971, s. 117.

birikim potansiyelinin artırılabilmesi için fiyat ve vergi politikaları ve iş mevzuatı yoluyla köylülerin ve işçilerin gelirleri düşürüldü. Yönetici blok dışında kalan sınıfların sömürülmesi koalisyon içindeki sembiyotik ilişkinin sürmesini mümkün kıldı ve blok-içi çatışmalar ganimetin paylaşılması düzeyinden öteye geçmedi. Aktörlerin sayısı az olduğu sürece siyasi tahsis ile piyasa ilkeleri arasındaki potansiyel çelişkiden kaçınmak mümkündü. Hem bürokrat olup hem de girişimcilik yapanlar (yüksek mevki sahipleri arasında bunların çoğunlukta olduğu anlaşılıyor), farklılaşan çıkarlar bağdaşmaz hale gelene kadar taraf seçmek zorunda kalmadılar.

* * *

"Devletçilik", o sıralarda yeni sayılan bir uygulamanın tumturaklı adıydı. Üçüncü Dünya milliyetçiliğinin 1960'lar ve 1970'lerdeki kalkınma modelinin verdiği ipuçlarından hareket ederek geriye bakıldığında, bu uygulamanın sonraları anahatlarıyla tekrarlanacak bir tecrübenin ilk örneklerinden biri olduğu anlaşılır. Bu model, siyasal bir elit ile emeklemekte olan bir burjuvazinin hızlı bir birikim sağlamak için güçlerini birleştirerek ve de yeni bir toplumsal sistem kurma iddiasıyla, işçi sınıfını ağır baskılar altında tutup tarım sektörünü sömürürken, yalıtılmış bir millî ekonomi alanı yaratmalarına dayanır. Bütün bunlar, sınıf çıkarları arasındaki çatışmaları yadsıyarak korporatist bir toplum modeli kabul eden, şu ya da bu ölçüde yabancı düşmanlığına dayanan bir millî dayanışma ideolojisi çerçevesinde gerçekleştirilir. Türkiye örneğinde bu model, ideolojik yapısı ve ideolojik destekleriyle birlikte doğrudan doğruya zamanın Avrupa faşizmi tecrübesini yansıtıyordu. O sırada, dört güney Avrupa ülkesinin hepsi, yani İtalya, Portekiz, İspanya ve Yunanistan, çeşitli faşist siyasi sistemlerin hâkimiyeti altındaydı ve bütün bu sistemlerde uygulanan yeniliklerin üretildiği laboratuvar İtalya'ydı.[41] Türk bürokratlarının İtalyan tecrübesini yakından izlediklerini ve Mussolini'nin

41 S. Giner, "Political Economy, Legitimation and the State in Southern Europe", *British Journal of Sociology*, June, 1982, s. 184-90.

partisinin örgütlenme yöntemlerinden etkilendiklerini daha önce belirtmiştik. Bu etkilenme İtalyan faşizminin ideolojik ve kurumsal motiflerinin ödünç alınması kadar, "iktisadi özerklikten kaynaklanan ulusal göç" şeklinde açıklanan hedeflerdeki benzerliği de içeriyordu.

Faşizmi bazı amaçlara ulaşmakta bir araç olarak gören, yani belli iktisadi hedeflere erişmekte sosyalizme alternatif teşkil eden bir tür "kalkınmacı diktatörlük" sayan yorumlama düzeyinde, Avrupa faşizmi ile Türk devletçiliğini, Latin Amerika'daki Peronist ve Vargasçı rejimleri veya yukarıda sözünü ettiğimiz Üçüncü Dünya milliyetçiliklerini birbirinden ayırt etmek güçleşir. Bir toplumsal tarih terimi olarak faşizm belli sınıfsal kökenleri olan bir mobilizasyona verilen addır. Faşizm belli bir sınıf tabanından doğar ve köktenci bir dönüşüm hareketinin (genellikle sosyalizm) başarısızlığı üzerine inşa edilir. Faşizm, mevcut statü yapısını ve bu yapıdaki dengeleri bozma tehditini taşıyan toplumsal evrime bir reaksiyondur; bu evrimi tersine çevirmeyi, toplumsal yapıyı somutlaştıran eski değerleri ve sembolleri muhafaza etmeyi vaat eder. Aynı zamanda, kitleleri, eski sistemin yanlışlarını barındırmayacak yeni bir devlet kurma hedefine doğru harekete geçirir. Faşizm kategorisi, siyasi diktatörlük ve işçi sınıfının baskı altında tutulmasına indirgendiği takdirde, parlamenter olmayan bütün kapitalist rejimlere yapıştırılabilecek bir etiket olur.

Türkiye'deki 1930'lar tecrübesinin, faşizm idealinin bazı boyutlarını paylaştığına şüphe yok; ama bunlar tamamen yukarıdan dayatılmıştı. Rejim ve iktisadi politika muhafazakârdı, amaçlanan, eninde sonunda ortaya çıkacak olan siyasi katılım ve iktisadi çıkar taleplerinin önünü almaktı. Harekete geçmiş kitlelerle karşı karşıya gelme zorunluluğu daha ortaya çıkmamıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkan bütün Avrupa toplumlarında görülen, siyasi örgütlenme ve toplumsal hayattaki ayrışmaları Türkiye kapitalizmi henüz üretmemişti. Dolayısıyla, küçük burjuvazinin veya köylülüğün liberal kapitalizm karşısındaki reaksiyonunun, ideolojik çarpıtmayla anti-sosyalist bir platform oluşturması henüz söz konusu olamazdı. Türkiye'de

liberalizm aleyhtarlığı, bürokrat-burjuva bloku tarafından yayılan fikrî bir tavır olarak kaldı. Kitleler harekete geçmemiş olduğundan, otoriter rejim bir kitle hareketiyle uğraşmak zorunda kalmadı ve rejimin amaçları yukarıdan kontrol ve sindirmeyle sınırlı kaldı. Yönetilenlere güvenmemek bürokrasinin imparatorluğun yönetici sınıfından devraldığı bir miras olduğundan, yapılacak en iyi şey uyanmamış kitlelere göz kulak olmaktı. Üstelik, bürokratik elit, toplumu harekete geçirmeyi istemiş olsaydı bile bir platform yoktu. Brezilya ve Arjantin'deki gibi bir yabancı sermaye tehdidi mevcut değildi; kolayca hedef seçilebilecek komprador burjuvazi zaten ülkeden çıkarılmıştı; toprak sahibi bir oligarşi hiç var olmamıştı; ayrıca ne uluslararası dengeler ne de ekonomi intikamcı (rövanşist) bir askerî maceraya müsaitti. Atatürk çevresinde oluşan sevgi ve hayranlık bile sakin ve mesafeliydi. Bunun ideolojik nedenlerini aşağıda ele alacağız; yine de, bütün sevgi ve hayranlığa rağmen Mustafa Kemal'in tipik faşist veya popülist önderler tarzında büyük halk toplulukları önünde tek bir konuşma bile yapmamış olması dikkat çekicidir. Bu durumu açıklayan, cumhuriyet rejiminin Osmanlı geçmişiyle bir sürekliliği temsil etmesidir. Geleneksel siyasi yönetim tarzına karşı hiçbir toplumsal tepki olmamış, Latin Amerika'daki gibi anti-oligarşik hareketler hiç görülmemiş ve iktisadi gelişmenin sonuçlarına karşı toplum hiç harekete geçmemişti; bu nedenle rejim, faşist veya popülist örneklerinde görülen türde bir toplumsal tabandan yoksundu. Türkiye'deki rejim, vatandaşlar topluluğu olmak bir yana, henüz "halk" olamamış bir toplumu yönetiyordu. Avrupa faşizmi ise toplumdaki ayrıcalık yapısını korumaya çalışan, kısıtlayıcı bir parlamentarist sistemin çözülmesi sonucu ortaya çıkmıştı. Devletçilik için aynı şey söylenemez. Devletçilik, bürokrasinin hâkimiyetini uzatma amacına yönelik olduğu gibi, yeni gelişmekte olan burjuvaziye de yer açan bir koalisyon biçimiydi. Dolayısıyla, sadece seçkinlerin kendi aralarında pazarlık etmelerine ve siyasi tavır almalarına izin veren bir rejimdi.

Güney Avrupa'daki anlamıyla faşizmi ya da Latin Amerika tarzı popülizmi ve bunların beraberinde getirecekleri toplumsal

hareketlenme ile kitle ideolojilerini doğuracak toplumsal, iktisadi ve siyasal gelişme düzeyine Türkiye henüz ulaşmamıştı. Türkiye'deki iktidarın dünya krizi karşısındaki tepkisinde faşizan unsurlar yok değildi; ama, ABD'deki New Deal kadar devletçilikten uzak bir reaksiyonda bile benzer unsurlar görülebilir. Dünya pazarının çökmesi karşısında yapılan çeşitli uyarlamaların hepsinde bu gibi benzerlikler vardı; bu benzerlikler esas olarak ekonomileri siyasi mekanizmalarla krizden çıkarma teşebbüsünden kaynaklanıyordu. Ama bu uyarlamalar, her ülkenin gelişme tarihine ve düzeyine bağlı olarak çok farklı siyasal sistemlere eklemlenmişti. 1930'lardaki buhranda Türkiye'nin başına gelenler kapitalizme henüz geçmekte olan bir toplumun hikayesiydi. Faşizan unsurlar, kapitalist birikimi hızlandırma amacına yönelik otoriter bir rejime eklemlenmişti. İlerideki bölümlerde, 1970'ler Türkiye'sinde ortaya çıkan, kitleleri harekete geçiren gerçek bir kitle ideolojisine sahip bir faşist hareketi inceleyeceğiz. Bu hareket, Türkiye'deki ülke içi gelişmelerin, iki savaş arası İtalya'nın yaşadıklarına birçok bakımdan benzediği bir dönemde ortaya çıktı. Fakat 1970'lerde dünya ekonomisi ve uluslararası siyasal durum 1930'lara hiç benzemiyordu ve dolayısıyla böyle bir hareketin başarıya ulaşmasına hiç müsait değildi.

* * *

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması devletçiliğin başarı hikâyesinin sona ereceğini haber verdi. 1932 ile 1939 arasında imalat sanayisi üretimi iki katına çıkmıştı; bu üretim hacminin dörtte bir kadarı devlet teşebbüslerine aitti. 1939'da, ulaşılan bu en yüksek düzeyden sonra, 1945'e kadar üretim hızla düştü. 1945 rakamı, 1932 üretim düzeyinden sadece yüzde 20 oranında yüksekti.[42] Tarımsal üretim de 1939 düzeyinin yüzde 40'ına kadar azalmıştı. Örneğin buğday üretimi yıllık ortalama 7 milyon tondan 4 milyon tona inmişti. Savaş yıllarında, Türkiye, özellikle Almanya'nın ticarî hâkimiyeti altında, dış pazarlardan aldığından daha fazlasını satmak pahasına ihracat fazlası

42 Bulutay, Tezel, Yıldırım, *Millî Gelir*, tablo 8.2.C.

vererek rezervlerini artırdı. Böylece, zaten azalmış olan yerli üretimin daha da az bir bölümü ülke içinde tüketilebiliyordu. Pastanın küçülmesi, tipik bir savaş dönemi enflasyonuna yol açtı (1939 ile 1945 arasında yüzde 350) ve bu şehirlilerin gelirlerini aşındırdığı gibi bürokratların maaşlarının bile azalması sonucunu doğurdu. Devlet gelirleri çeşitli olağanüstü vergilerle artarken, harcamaların çoğu seferberlik amacıyla kullanıldı. Tarım sektöründe buğday üreticilerinin durumu, 1936'dan sonra fiyatların artmasıyla bir parça düzelmişti. Savaştan önceki birkaç yıl boyunca, devlet yeni kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi yoluyla daha fazla buğday almaya başlamış, fiyat artışlarının sağladığı yararın bir bölümünü çiftçilere aktarmıştı. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte hükümet, tarıma birçok bakımdan zarar veren bir askerî seferberlik politikası benimsedi. Her şeyden önce, bir milyona yakın yetişkin erkeğin askere alınması iş gücünün azalması demekti ve bunların çoğunluğu köylüydü. Çift hayvanlarına askerî amaçlarla el kondu ve tarımsal girdiler piyasadan kalktı. Aynı zamanda açıkça sömürücü bir fiyat politikası izlendi. Çiftçilerin ürünlerine ödenen fiyatlar hemen hemen sabit kalırken, bütün diğer fiyatlar enflasyonist gidişe ayak uydurdu. Tarım politikasında, özellikle buğday üreticilerini hedef alan bu ani değişiklik, küçük köylülerin iktidardaki partiden uzaklaşmasında rol oynayan önemli etmenlerden biriydi.[43] Hükümet bu politikasını, her çiftçinin tespit edilen miktarda tahılı teslim etmesini sağlamak için ürün üzerine yüzde 10 oranında yeni bir vergi koyarak ve eski üretim düzeylerine göre köylere kolektif sorumluluk yükleyerek uygulamaya çalıştı. Devletin satın aldığı tahıl miktarı arttıysa da, devlet kontrolüne tepki olarak daha gerçekçi fiyatlara dayalı paralel bir pazar da ortaya çıktı. Bu sonuçların her ikisi, yani köylülüğün iktidardaki partiden uzaklaşması ve karaborsanın oluşması, önemli siyasi etkileri beraberinde getirdi.

Millî Korunma Kanunu adıyla bilinen ve bürokrasiye olağanüstü bir savaş ekonomisi yürütme imkânını veren mevzuat

43 F. Birtek ve Ç. Keyder, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri, 1923-1950", *Birikim*, sayı 22.

paketi, devleti iktisadi konularda tam bir serbestlik içinde hareket etmesini sağlayacak araçlarla donattı.[44] Bu kanuna göre, hükümet özel sanayi kuruluşları için üretim hedefleri tespit etmeye yetkiliydi; yatırım planlarını onaylamama hakkı vardı; fabrikalara ve madenlere el koyabilir, bütün piyasalardaki fiyatları kontrol edebilir ve bazı malların ticaretini millîleştirebilirdi. Bu kanun, ayrıca zorla çalıştırılabileceği ve işçilerin işlerinden ayrılamayağı gibi hükümler de taşıyordu; tatil günleri ve sabit çalışma saatleri gibi bütün işçi hakları da yürürlükten kaldırılmıştı. Burjuvazi tabii ki bunları kabul etmeye hazırdı ve hiç şikayet etmedi.

Savaş yılları boyunca gerek burjuvazi gerekse bürokrasinin büyük bölümü Mihver Devletlerine daha bir sempatiyle baktılar. Türkiye savaşa girmediyse de, bu tarafsızlık Alman yayılmasının güneydoğu kanadını emniyete alma sonucunu getirdi ve Nazi ordularının Sovyetler Birliği'ne daha rahat saldırmasına imkân verdi. Özellikle Mihver Devletlerine karşı savaş ilan edileceğine ilişkin sözler tutulmadığından ve Türk basınının Nazi zaferlerini alkışlamasına izin verildiğinden, Müttefikler, Türkiye'yi davalarının gizli bir düşmanı sayıyorlardı. Bu şartlar altında, Türk bürokrasisinin kurduğu savaş ekonomisi hâkim ideolojik atmosfere tamamen uygundu. Almanya bağlantısının daha dolaysız bir etkisi de dış ticarette Almanya'ya bağımlılığın artmasıydı. 1933'ten sonra Nazilerin iktisadi planları uluslararası pazarın yerine takas ve kliringe dayalı ikili anlaşmaları koyma amacına yönelmişti. Türk bürokratları daha 1931'de benzer tedbirler almış olduklarından, iki sistem, zaten çökmüş olan uluslararası pazarın dışında hareket etme çabasında birleşti.[45] Savaştan hemen önce, Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın payı yüzde 40 - yüzde 50 arasındaydı. Savaş sırasında da aynı düzey az çok devam ettiyse de, bu alış veriş Türkiye'de gitgide daha az yarar sağlar oldu. Bu eşitsiz ilişki Türk hükümetini, iç tüketim düzeyleri düşerken strate-

44 Yetkin, *Tek Parti Yönetimi*, s. 186-90.

45 A. Fleury, "La pénétration Economique de l'Allemagne en Turquie et en Iran aprËs la premiËre guerre mondiale", *Relations Internationales*, 1, 1975.

jik madenler ve buğday satmaya mecbur bıraktı.[46] Bunların karşılığında, elzem olan ithal malları yerine savaş malzemeleri ve Almanya'nın sanayi üretimi fazlası satın alındı. Bu takas sonucunda Türkiye'nin almaya mecbur edildiği Avusturya malı çakmaklar 1950'lerde hâlâ satılırdı. Bu ilişki ekonomiye bir bütün olarak pek yararlı değildi ama, ticaret özel kişilerin elinde olduğundan, belli tüccarların devletin askerî levazım ihalelerini kazanmalarına ve ihracatın bir bölümünden vurgun vurmalarına yaradı.

Hemen aşağıda tartışacağımız gibi, tüccarların savaş döneminde sağladığı birikim önemli boyutlara ulaştı ve burjuvazi ile bürokrasi arasındaki ittifakın çözülmesinde önemli bir etmen oldu. Karaborsadaki vurgunlara ve tüccarların yaptığı spekülasyona karşı sesler yükseldi. Maaşları artık fiyatların gerisinde kalan bürokratlar ile vurgun imkânları pek fazla olmayan sanayiciler rahatsızlıklarını dile getiriyorlardı. Rejimin bu vurgunları önleyecek araçlara sahip olmadığı da ortaya çıkmıştı. Şehirlerde ekmek ve diğer ihtiyaç maddelerinin karneye bağlanması fazla işe yaramayan ve ağır aksak işleyen bir uygulamaydı. Hâli vakti yerinde olanların alışveriş edebileceği paralel piyasalar ortaya çıktı. Gazeteler büyük kazançlar sağlayan faaliyetlere ilişkin haberlerle doluydu. Genel kıtlık ve yoksulluk atmosferi içinde, birilerinin büyük vurgunlar yaptığının bilinmesi kısa zamanda hükümet aleyhtarlığına dönüştü ve suçlu aramaya başlandı. Bu arayış hükümeti bir kez daha İstanbul'daki gayrimüslim ticaret burjuvazisine cephe almaya yöneltti. Cumhuriyet dönemi boyunca eski başkent, arzu edilmeyen kolonyal bağlantılarla ve komprador burjuvaziyle bir tutulmuştu. Ankara'nın temsil ettiği yeni zihniyet millî kalkınmanın özü sayılır olmuştu. Bu ideolojik çerçevede, ticaret sermayesinin kolonyal İstanbul'u ile sanayinin millî Ankara'sını karşı karşıya koymak zor değildi. Gerçekten de, sayıları epeyce azalmasına rağmen İstanbul'daki Hıristiyan ve Yahudi burjuvazi, özellikle dış ticaret alanında faal olmaya devam etmiş

46 Alan S. Milward, War, *Economy and Society 1939-1945*, California 1979, s. 322.

ve –bütün tüccarlar gibi– savaş döneminin kıtlıkları sayesinde kazançlarını daha da artırmıştı. Bu nedenle, azınlık aleyhtarı duyguları kışkırtmak ve bunları iktisadi adalet talepleriyle birleştirmek kolay bir çözüm olarak gözüktü. 1930'larda İstanbul'da önemli sanayi yatırımları yapılmıştı ve büyük ölçekli yatırımları gerçekleştirenler arasında Rum, Yahudi ve dönme müteşebbisler de vardı. Dönmeler, imparatorluk döneminde Selanik'te edindikleri tecrübelerini 1924'teki nüfus mübadelesinin malî kazançlarıyla birleştirerek dokuma sanayisinde önemli bir yer edinmişlerdi. Siyasetteki liberal görüşleri, İttihat ve Terakki kadrolarıyla yakınlıkları ve sanayideki ustalıkları nedeniyle, önce muhafazakâr ve İslâmî görüşler taşıyanların, İkinci Dünya Savaşı sırasında ise ırkçıların hiddetine hedef olmuşlardı. Aslında, bu küçük topluluk, siyasal ürkekliğine rağmen, burjuvazinin en az devletçi olan kanadıydı. Savaş dönemine hâkim olan şoven atmosfer içinde, gayrimüslim ve dönme sanayiciler, vurgunculuğa karşı çıkarıldığı söylenen bir kanunun hedefi oluverdiler.

Varlık Vergisi Kanunu'nu hükümet 1942'de Meclis'e sundu; Meclis mahallî komisyonları her vergi mükellefinin sorumluluğunu tek tek değerlendirmek suretiyle vergi oranını tespit etmeye yetkili kılan bu kanunu tartışmadan kabul etti. Aslında, milletvekillerinin çoğunun bu verginin kapsamına girmesinin hiç de ihtimal dışı olmadığı düşünülürse, kanunu tartışmadan kabul eden Meclis üyelerinin mahallî komisyonların uygulayacağı usulden önceden haberdar olduklarını varsaymak gerekir. Varlık Vergisi'nin yüzde 70'i İstanbul'dan elde edildi. Toplanan verginin yüzde 65'ini gayrimüslimler ve yabancılar ödedi.[47] Gayrimüslimlerin tâbi oldukları vergi oranı Müslümanlara uygulanan oranın on katıydı; Dönmeler ise Müslümanların iki katına eşit oranda vergi ödediler. Bu vergiyi ödeyecek hazır parası olmayan Hıristiyan ve Musevi işadamları, işlerini ve mülklerini satmak zorunda kaldılar. Bu işadamlarının çoğu savaştan hemen sonra Türkiye'den ayrıldı. Varlık Vergisi, Ankara Hükü-

47 E.C. Clark, "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, May, 1972, s. 205; ayrıca Yetkin, Tek Parti, s. 203-15.

metine ve devletçi burjuvaziye sağladığı kısa dönemli kazançlara (1943'te devlet gelirlerinde yaklaşık üçte bir oranında bir artış görülmüştü) ve şansı yaver gitmeyen İstanbullu tüccar ve sanayicilerin mülklerini devralan Müslüman işadamlarına sunduğu kazanç imkânlarına rağmen, savaş sonrasında iş hayatındaki güveni ciddi biçimde zedeledi. Olağanüstü şartların sona ermesinden sonra, bu hasarın ciddiyeti anlaşıldı; muhalif politikacılar ile bürokratlar Varlık Vergisi uygulamasını lanetlemek için birbirleriyle yarıştılar.[48] Sanayiciler bürokrasinin yaptıklarına karşı çıkmamış, kapitalist birikimin en temel şartlarını ihlal eden bir tecavüze izin verilmişti. Savaş atmosferi içinde temel ilkeler gölgelenmişti. Böylece devletçiliğin eski ittifakında onarılmaz bir delik açılmış oldu. Sanayi burjuvazisi de rahatsızlığını, ortaya çıkan ilk fırsatta dile getirdi.

* * *

Savaşın son yıllarında bürokrasi ile burjuvazinin birbirinden uzaklaştığını gösteren başka olaylar da görüldü. Bürokratların radikal bir kanadı, savaş sonrasında ortaya çıkacak düzen içinde Türkiye'nin bağımsız bir yeri olacağı inancına dayanan hayaller kurmaya koyulmuştu. Devletçi ideolojinin sol bir yorumunu yaparak savaş sonrası için bürokrasinin kontrolünde bir yeniden inşa dönemi planlıyorlardı.[49] Ama, ne ülke içindeki sınıf dengeleri ne de yanlış teşhis ettikleri dünya konjonktürü bu gibi özerk çözüm teşebbüslerine müsaitti. Bu bürokratik teşebbüs burjuvazinin 1945 öncesi siyasi ittifakı sona erdirmenin gerekli olduğuna iyice inanmasına ve Türkiye'nin dünya sistemi içindeki yerini açıkça ilan etmesine yol açtı. Bürokrasinin büyük çoğunluğu modernist-Batıcı özlemler içindeydi, bu yüzden de paketin ikinci yarısı üzerinde fazla tartışma olmadı. Birleşmiş Milletler Örgütü'nü kurmak üzere San Fransisco toplantısının yapılacağını öğrenen Türk bürokratları

48 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951. Yazar, İstanbul defterdarıydı.

49 İ. Tekeli, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları", S. İlkin (der.) *Türkiye İktisat Tarihi Araştırmaları, II, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel Sayı.

biraz geç kalmakla birlikte, Şubat 1945'te Mihver Devletlerine karşı savaş ilan etmişlerdi; bir önceki yıl ise Bretton Woods'da dünya düzeni üzerindeki tercihlerini açıklamışlardı. Savaştan hemen sonra, soğuk savaşın ilanı için gerekli nedenler keşfedilirken, Sovyetler'in Türkiye'den toprak talep etmeleri bürokrasinin imdadına yetişti. Bu talep ABD hükümetinin Türkiye'ye iktisadi ve askerî yardım yapmaya karar vermesine katkıda bulundu. Tam o sırada, Türkiye'nin örtülü Almanya yanlısı tutumu, Varlık Vergisi ve tek parti rejimi konularında endişelerini dile getiren bazı Amerikan eleştirileriyle bağlantılı olarak, hükümet Meclis'te bir muhalefet partisine ihtiyaç olduğunu ve 1946'da seçimlerin yapılacağını ilan etti.

İktidardaki bürokratların gerek burjuvazinin gücünü, gerekse iş çevrelerinin önceki dönemin devletçi politikalarıyla aralarına koydukları mesafeyi küçümsedikleri anlaşılıyor. Umulan, yeni dünya koşullarına uyacak politikaların pazarlık yoluyla geliştirilmesinde bürokrasiyle işbirliği yapacak sadık bir muhalefetti. Ekonomiye bir parça özerklik kazandırılsa ve devletçiliğin idarî aygıtlarının bir kısmından vazgeçilse bile siyasi rejimin esas itibariyle aynı kalması bekleniyordu. 1946 seçimleri bürokrasi için soğuk bir duş oldu: Muhalefet partisi kısa bir örgütlenme döneminden sonra şaşırtıcı bir güce erişmişti. Seçimlerde hile yapıldığına dair yaygın iddialar arasında CHP yeniden iktidara geldi, muhalefet partisi de Meclis'te küçük bir azınlık elde etti. 1946 ile 1950 seçimleri arasında, hükümet esas olarak tavizkâr ve yatıştırıcı bir politika izledi. Kamuoyundaki bütün eleştirilere yeni politikalar ve yeni tayinlerle cevap verildi; savaş sonrası iktisadi programlar Amerikalı uzmanlara hazırlatıldı. Din alanında, eski militan laik anlayışın saflığını bozan tavizler verildi. Ama, muhalefete bırakılan mevziler, geriye dönüşe imkân tanımayan bir toplumsal alan yaratmıştı. Ekonominin en uygun biçimde nasıl yönetileceği üzerinde seçkinlerin kendi aralarında vardıkları mutabakat, anti-otoriter akımı durdurmak için artık yeterli olamazdı. Bu bozgunu siyasi bir çözümün takip etmesi kaçınılmazdı.

ALTINCI BÖLÜM

Popülizm ve Demokrasi

1950 seçimleri Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. O zamana kadar siyaset seçkinlerin işiydi; iktidar ya da bürokrasi içinde devredilir ya da sayıları yüzyüze pazarlığa elverecek kadar az olan burjuvalarla paylaşılırdı. Bürokratik siyasi yapı içinde siyaset ayrı bir meslek değildi. Meclisler idarenin bir uzantısıydı. Ancak, 1946'da çokpartili bir meclis oluşturma kararından sonra, genel oy hakkı ve seçmene dönük siyaset biraraya gelerek iktidardaki ittifakın bölünmesine yol açtı. Meclis gerçek bir tartışma toplumuna dönüştü ve iktidardaki parti muhalefeti engellemeye teşebbüs ettiğinde, muhalefet kendinde "millete gitme" hakkını gördü. 1946-1950 döneminin lügatçesinde, "millete gitmek" yeni tür siyasi faaliyeti dile getiren bir formül oldu. Bu formülü kullananlar Meclis'in temsilî meşruiyetini üstü örtülü bir biçimde inkâr ediyor ve halkın iradesini sadece kendilerinin temsil ettiğini söylüyorlardı. Böylece, popülist bir söylemi politikaya getirmiş oldular.

Muhalefet platformunun iki temel direğinden biri devlet müdahalesi karşısında pazarı savunan iktisadi özgürlük, diğeri siyasi baskı ve merkezin ideolojik tecavüzü karşısında mahallî gelenekleri savunan din özgürlüğüydü. Din ile pazarın burjuva muhalefetinin iki ana boyutunu oluşturması şaşırtıcı değil-

dir; bürokratik sistemlerde benzer ideolojik araçlarla donanmış hareketlerin ortaya çıktığı sık sık görülmüştür. 1950 Türkiye'sinde de bu burjuva platformu kitleleri peşinden sürüklemeyi başardı. Bu genel ilkelerin özel olarak nasıl ifadelendiğini ve Türkiye'nin toplumsal yapısında başarıya ulaşma koşullarını aşağıda saptamaya çalışacağız.

Pazarın birdenbire keşfedilmesinin başlıca nedeni burjuvazinin ekonomi üzerindeki bürokratik kontrolden hayal kırıklığına uğramasıydı. Burjuvazi, siyasi güdümlü birikim yoluyla yeterli güç topladıktan ve savaş dönemi vurgunlarıyla saflarını güçlendirdikten sonra, kendisini ideoloji düzeyinde bürokrasiden ayırt edebilecek güçte buldu. Ulusal dayanışmayı her şeyin üstünde tutan korporatist birlikçilik karşısında piyasa liberalizminin düsturlarına sarıldı. Burjuvazinin platformu, kontrol altındaki fiyatlardan, ürüne el koyan jandarmadan, devlet tekellerinden ve başlıca kaygısı vergi toplamak olan devletten kurtulmayı vaat ediyordu. Doğrudan söylenmese bile, siyasi otorite çevresinde kurulan ayrıcalık yapısı da kırılacaktı. Bir başka deyişle, pazar, iktisadi fırsatların peşinden koşulabileceği bir alanı beraberinde getirecekti. Özerk ekonomi vaadi, bürokratik kontrol olmadan serbestçe rekabet eden üreticiler imajını içeriyordu. Zaten, kapitalist üretim ilişkileri içinde yaşadığı söylenebilecek nüfus sadece küçük bir azınlıktı. 1950'de 20 milyon olan nüfusun yüzde 80'i köylüydü ve bunların büyük çoğunluğu küçük üreticiydi. Şehirlerdeki perakende ticarette ve hizmetlerde en yaygın istihdam biçimi kendi adına serbest çalışmaydı. Sanayi sektöründe bile işçilerin yüzde 37'si ya kendi işlerinde ya da aile işletmelerinde çalışıyorlardı. İşverenler için çalışan ücretlilerin sayısı 400.000 kadardı.[1] Bu rakamlar, nüfusun ezici çoğunluğunun "basit pazar toplumu" ideallerine bağlanması kolayca beklenebilecek küçük üreticilerden oluştuğunu gösterir.[2] Yani, Türk siyasi arit-

1 Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi, 1923-1950*, Ankara 1982, s. 255.

2 Terminoloji C.B. Macpherson'a aittir: The *Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford 1962.

metiğinde, pazar idealine denk düşen nesnel unsurlar vardı, bu yüzden de serbest piyasa ideali sırf kapitalist üretim ilişkilerinin mistifikasyonunu sağlayan bir ideolojik örtü olmakla kalmadı.

Öznel olarak da, bu küçük üreticiler çoğunluğu geleneksel toplumsal dengelerden bir çıkış yolu olarak pazar özgürlüğünü kabul etmeye hazırdı. Yani, tercihleri bürokratik müdahaleye karşı duyulan bir tepkiden ibaret değildi; iktisadi kalkınmadan ve kişisel zenginleşmeden yararlanmaya başlamışlardı ve bu gelişmenin hızı özellikle 1945'ten sonra artmıştı. 1941-45 ile 1950 arasında kişi başına gelir yüzde 15 oranında, tarım gelirleri ise yüzde 30 oranında yükselmişti.[3] Bu gelişme büyük ölçüde savaşın sona ermesinden kaynaklanıyordu: Savaşın sona ermesiyle birlikte bir milyon kişi terhis edilmiş ve hükümet politikalarından en zararlı olanlarından bazıları yürürlükten kaldırılmıştı. Ayrıca, ABD'nin ekonominin yeniden inşasında üstleneceği varsayılan rol, halka bir iyimserlik havası aktarılmasını sağlamıştı. Dünya sistemindeki yeni hâkim rolleri içinde Amerikan sermayesi ve ABD hükümeti, Avrupa için bir kalkınma programı geliştirmişti ve Türkiye de 1947 yılında bu program kapsamına alınmıştı. Bu şekilde "hür dünya"nın bir parçası olan Türkiye'ye, askerî bağımlılık ve iktisadi liberalleşme karşılığında hibe ve yardım yapılabilirdi. 1946 ile 1950 arasında Türkiye'ye giren Amerikan fonları GSMH'nin aşağı yukarı yüzde 3'üne eşitti; bu fonlar ithalatın savaş dönemindeki ortalama düzeye göre yüzde 270 artmasına katkıda bulundu.[4] En önemli göreli artış tarım makinelerinde görüldü; tarım makineleri ithalatının toplam ithalat içindeki payı yüzde 1'den yüzde 8'e yükseldi. Bu, Amerikalı uzmanların tavsiye ettiği yeni ekonomik modele uygundu. Türkiye ekonomisi korunmadan yaşamak zorundaydı ve dünya pazarı içinde uzmanlaşmalıydı; bu gündem, yatırımların verimsiz fabrikalara değil, tarıma ve tarıma dayalı sanayi-

3 Tezel, *Cumhuriyet Döneminin*, s. 99.

4 *A.g.e.*, s. 173, 205.

ye yapılacağı demekti. Amerikalı bir uzmanın hazırladığı bir raporda, devlet teşebbüslerinde tek tük rastlanan "20. yüzyıl sanayi teknolojisi"nin örnekleri ile "Hititler zamanından kalma" tarım teknikleri arasındaki uçurum ortaya konuyordu.[5] Verimsiz sanayi yatırımları yerine hükümetin kamu kaynaklarını karayollarına ve diğer altyapı projelerine tahsis etmesi öneriliyordu. İktisadî kalkınmanın yararlarının halka yayılması isteniyorsa, önem verilmesi gereken bir başka sektör tarım makineleri ve işlenmiş gıda imalatı sektörü olmalıydı. Amerikalı uzmanlar, ortalama bireyin refahının sanayileşme çabalarından hiç etkilenmemiş olduğunu ve bu gibi önceliklerin bu dengeyi yeniden kurabileceğini ileri sürüyorlardı.[6]

Türkiye'deki duruma konan bu teşhis, devletçilik dönemindeki sanayileşme çabasının maliyetinin kitlelere yüklenirken, yararlarının seçkinlere mal olduğunun farkında olan milyonlarca küçük üreticinin, özellikle de köylülerin özlemleriyle de çakışıyordu. Yeni reçetenin beklenebilecek bir sonucu, ekonominin desantralizasyonu ve birikim odaklarının ülke içine serpiştirilmesiydi. Böyle bir desantralizasyon, savaş sırasındaki enflasyonun sağladığı itici güçten yararlanmış olan, pazara daha çok açılmış bölgelerdeki kasaba tüccarları ile büyük çiftçilerin özlemlerine denk düşüyordu. Amerikan yardımı (pazar sorunları içinde olan ABD ekonomisinin ihraç ettiği) yol yapım makineleri ve 15.000 traktörde somutlaşınca, retoriğin maddi boyutu görünür oldu: Ulaşım pazara girişi kolaylaştırdı, traktör kullanarak yeni topraklar tarıma açıldı ve üretim arttı. Demek ki Amerikan reçeteleri ile burjuvazinin bürokrasiye karşı eleştirisi ve ekonominin yeniden inşasının ürettiği elle tutulur sonuçların pekiştirdiği küçük üreticilerin özlemleri birbiriyle çakışıyordu. Bu çeşitli akımları birarada tutan şey, maddi yararları dağıtacak mekanizmanın pazar olduğunu temel alan ideolojiydi. Yeni sistem darboğaza girene kadar yapılan vaatler gerçekleşecek gibi gözüküyordu.

5 M.W. Thornburg vd., *Turkey, an Economic Appraisal*, New York 1949, s. 91.

6 *A.g.e.*, s. 141-2.

* * *

1946-1950 dönemi muhalefetinin bir odağı pazar ise öbürü de dindi. Laisizmin Kemalist versiyonu uzun süreden beri her türlü eleştirinin dışında tutulduğundan ve dinin kitleleri harekete geçirme potansiyelinin farkında olan bürokrasi, laikliği müsamahasızca savunduğundan, bu konu patlamaya iyice hazırdı. Önceki bölümlerde tartışıldığı gibi, 1920'lerdeki reformcu akım, özerk cemaat geleneklerinin kökünü kazımayı amaçlamış, cemaat içi bağlantıları sağlayan bu ilkeler yerine merkezden yayılan (ve yayımlanan) davranış biçimleri koymayı denemişti. 1930'larda, toplumsal doku üzerindeki yıkıcı etkileri ortaya çıkan liberal ekonominin krize girmesi üzerine, milliyetçi bilinç yaratma çabaları daha da yoğunlaşmıştı. Ama, milliyetçilik, kitleleri harekete geçirmekte kullanılan bir platform olmadı; bir kontrol aracı olarak işlev gören, seçkinlere ait bir ideoloji olarak kaldı. Zımnen kabul edilen model, bir üst kadronun, esas itibariyle isteksiz kitlelere modernizmi yukarıdan dayatmasını öngörüyordu. Bu tehditkâr dayatmanın bir tepki doğurması kaçınılmazdı. Ayrıca merkez, şehir ve kasaba küçük burjuvazisini ve köylülüğü, derin tarihî kökleri olan yaşam-dünyaları dışına çıkarabilecek iktisadi ve toplumsal dinamiği hiçbir zaman üretemedi. İdeolojik baskı arttıkça köylüler ve küçük burjuvazi daha da azimle geleneklerine sarıldı. Bürokrasi ise bu davranışa irtica etiketini yakıştırdı.

19. yüzyıldan beri bütün reformcuların sarıldıkları amaç Batı normlarına uygun modern bir toplumun yaratılmasıydı. Toplumsal bağlamda bu proje, dar gruplara yönelik bağlılıkların kökünün kazınarak, bunun yerine yalnız, ama rasyonel bireyleri birarada tutma işlevini görecek bir *gesellschaft*'ın oluşturulması demekti. Demek ki, hedef, kendi başına din değil, İslâmiyet'ten kaynaklandığı ve meşruluklarını İslâmiyet'in düsturlarında aldığı iddia edilen gelenekler, âdetler ve gündelik davranışı yöneten kurallardı.[7] Türkiye'deki biçimiyle İslâ-

7 Ş. Mardin, "Religion and Secularism in Turkey" dinin toplumsal işleviyle bürokrasinin laiklik ideali arasındaki çatışmayı açıklayan bir tezi içerir.

miyet sadece öbür dünyaya ilişkin bir din değildir; özerk bir dinî kurumsallaşma bulunmaması, dinin alanıyla devletin alanının farklı olmadığını gösterir. Müslümanlık esas olarak toplumsal bir evreni tanımlamayı, bu evrene anlam kazandırmayı amaçlar; müminlere göre, toplumsal-siyasi alanda yaşadıkları bütün ilişkilerin gerisinde İslâmi bir yapı ve anlam vardır. Osmanlı-Türk reformcularının, cemaate dayalı toplumsal hayata bir alternatif getirmek yerine, bu hayatı yıkmak gibi negatif bir amacı görev edinmeleri ilginçtir; bir başka deyişle, simgelere yönelik şiddeti, arzu edilir eylem biçimi olarak kabul etmek durumunda kalmışlardır. Geleneksel toplumun simgelerine karşı özellikle müsamahasız bir tavrın, somut ve kalıcı değişiklikler doğuracağı düşüncesinin belki de en ateşli biçimde izlendiği ülke Türkiye'ydi. Bu şiddet, cumhuriyetin ilk yıllarında en uç biçimine ulaştı. Din, merkezin siyasal ve ideolojik otoritesinin temeli olmaktan çıkarıldığı gibi, tarikatların yasaklanması, türbelerin kapatılması ve geleneksel giysilerin yasadışı ilan edilmesiyle, halk arasında yaşadığı biçimiyle İslâmiyet görünürdeki kurumsal temelini kaybetti. Kemalist hükümet, dinî hayatı merkezden kontrol etmek amacıyla bürokratik düzenlemelere girişti. Laikliğin genellikle kabul edilen anlamı dinî kurum ile devletin birbirinden ayrılması iken, bu Türkiye'de dinî hayatın bürokratlarca kontrol edilmesi anlamını kazandı.[8]

Din ile devlet arasındaki ilişkinin bu şekilde görülmesinin bir sonucu, politik otoriteye karşı çıkan herhangi bir muhalefet hareketinin, İslâmiyet'e toplumdaki eski yerini kazandırmak amacını taşıdığının iddia edilebilmesiydi. Köklü bir siyasi gelenek olmadığından, devletin reformizmi karşısındaki hoşnutsuzluk, halkın çoğunluğuna seslenen tek ortak dil olan dinî muhafazakârlığın lügatçesiyle ifade ediliyordu. Bu nedenle, 1925 Kürt İsyanı, 1930'da Güney'deki hükümet aleyhtarı olaylar, Serbest Fırka olayı ile 1930'larda Bursa'da ve Doğu'da meydana gelen ayaklanmalar resmî çevrelerce hep dinî yobaz-

8 B. Toprak, *Islam and Political Development*, s. 46-53.

lara ve irticaya atfedildi.[9] Merkeze karşı her türlü direnişe böylece uygun bir yafta bulundu. Bürokrasi, 1946-1950 döneminde muhalefet partisini de dinî gericilik kategorisine dahil etmeyi denedi. Gerçekten, din özgürlüğü, sadece Demokrat Parti'nin değil, birkaç başka küçük partinin de önemli bir sloganı olmuştu. CHP'li bürokratlar yeni din okulları açarak, ilköğrenime din dersleri koyarak ve türbelerin ziyaret edilmesi üzerindeki yasağı kaldırarak bu konuda uzlaşmaya yanaştılarsa da, dinî özgürlük platformu etkili olmaya devam etti ve halk iktidardaki partinin verdiği tavizleri görmezden geldi. Halkın iki partiyi değerlendirirken farklı kıstaslar seçmesi, din özgürlüğü konusunun aslında siyasi ve ideolojik hoşnutsuzluğu temsil eden mecazî bir role sahip olduğunu düşündürebilir.

Yukarıda muhalefetle ilgili olarak anlattıklarımda, kitleler ile seçkinler arasında bir mücadele çerçevesinde kullanılacak terimler seziliyorsa, bunun nedeni zamanın muhalefetinin açıkça popülist olmasıdır. Muhalefetin söylemine göre bürokrat-burjuva bloku, "halk" üzerinde siyasi hâkimiyet kurmuş, toplumu ezmiş ve iktisaden sömürmüştü. Muhalefet platformunun evrensel iktisadi ve dinî özgürlük ilkelerine başvurması popülist söylemi yansıtıyordu; bu özgürlüklerin içeriği bir sınıf eğilimini kolayca ele vermiyordu.[10] Kitleleri harekete geçiren grubun iktidar blokunun eski üyeleri olan ve artık olgunlaşan burjuvazi olduğuna hiç şüphe yok; popülist bir zaferden de muhtemelen en kârlı çıkacak olan yine bu kesimdi. Yine de, bürokrasinin mutlakçı otoritesine karşı evrensel ilkeler temelinde direniş, ayrı sınıf çıkarlarının farkına varmış olsun olmasın bütün toplumsal sınıfların bazı kesimlerini birleştirdi. Yasadışı Komünist Partisi bile 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'yi aktif biçimde destekledi. Latin Amerika'daki çeşitli popülist hareketler ve Türkiye'de daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan popülizmin ortak ilkesi, pazarın hâkimi-

9 *A.g.e.*, s. 69.

10 E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, 1977; ayrıca popülizm üzerine bazı teorik görüşler için bkz. N. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery*, Macmillan 1986, bölüm I.

yeti yerine iktisadi sonuçların siyaset aracılığıyla gerçekleştirilmesini amaçlayan anti-liberalizm olmuştu. Oysa, Türkiye'deki 1950 hareketi mutlakçı yönetime karşı bir liberal direniş biçimini aldı; toplumun büyük bir kesimi harekete geçerek burjuvaziyle ortak bir cephe kurmuştu. 1950 hareketinin öğeleri Türk siyaset hayatının önemli boyutları olarak kaldılar.

Bu popülist hareketin tarihsel özgüllüğünü göstermek için 1930'da, iktisadi krizin bütün etkilerinin en sert biçimde hissedildiği bir sırada yaşanan benzer, ama başarısız bir tecrübeyi hatırlamakta yarar var. 1930'da, kendisine karşı duyulan hoşnutsuzluğun farkında olan iktidardaki bürokratik kanat, gerçekten liberal bir muhalefete izin vererek halkın menfî duygularını kanalize etmeye karar vermişti. Bu proje uyarınca Mustafa Kemal'in liberal inançları bilinen yakın arkadaşı Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı teşkilatlandırmaya başladı. SCF'nin başlıca talepleri serbest teşebbüs, tekellerin kaldırılması ve ifade özgürlüğüydü. Serbest Fırka'nın kuruluşundan itibaren 12 gün içinde 130.000 kişi üye olmak için başvurdu.[11] Kuruluşundan henüz iki ay sonra girdiği belediye seçimleri kampanyasında düzenlediği toplantılara büyük kalabalıklar katıldı; bu popülarite bu düzeyde bir tezahüratı hiç görmemiş yönetici kadroları rahatsız etmiş olmalıdır. Mitinglerdeki kalabalıklar, 1950'deki popülizmi oluşturacak olan unsurlarla aynıydı: Küçük tüccarlar, şehir küçük burjuvazisi ve pazara yönelik çiftçiler. 1950 hareketi gibi Serbest Fırka da, hükümetin militan laisizmi karşısında duyulan hoşnutsuzluğun ifade edilmesine imkân vermişti. 1946'da, Demokrat Parti örgütlenmeye başladığında, Serbest Fırka'nın yerel düzeyde önde gelenlerinin çoğunu devraldı ve Serbest Fırka'nın hızla gelişmiş olduğu şehirlerde güç kazandı.[12] Ama 1930'da popülist hareketlilik bütün vaatlerine rağmen iktidar blokunu bölemezdi. 1950 hareketini başarıya götüren burju-

11 W.F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and its Aftermath*, Brill 1973, s. 71-80. Ayrıca bkz. Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*.

12 A. Leder, "Party Competition in Rural Turkey: Agent of Change or Defender of Traditional Rule", *Middle Eastern Studies*, Ocak 1979.

vazi 1930'da bürokratik ittifak içinde kalmayı seçti. Burjuvazinin kendi saflarında kalacağından ve kitle hareketliliğini yönlendirmeyi tercih etmeyeceğinden emin olan bürokrasi, Serbest Fırka'yı kuruluşundan üç ay sonra kapattı. Burjuvazinin tercihinin akılcı olduğuna şüphe yok. Kriz bütün ağırlığıyla sürerken ne demokrasi ne de liberalizm iktisadi kurtuluşa götürebilecek yollar olarak görünüyordu. Burjuvazinin güdücü gücü olmadan, popülist muhalefetin geri kalan unsurları bir hareket içinde bütünleşemezdi. 1950'de ise, tam tersine, daha olgunlaşmış olan burjuvazi iktisadi canlılık döneminin geleceğini tahmin ediyordu; üstelik, dünyadaki hegemonyacı güç de ekonomik büyümeyi taahhüt ediyordu. Liberalizmi zafere götüren güçler ezici üstünlüğe sahipti. Bu nedenledir ki 1946 ile 1950 arasında popülist hareket hemen ivme kazandı ve hem burjuvaziden hem de küçük üreticilerden gittikçe artan sayıda insanı peşinden sürükleyebildi.

* * *

Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesi, hangi açıdan bakılırsa bakılsın Türkiye tarihinde esaslı bir dönüm noktasıdır. Halk ilk defa seçmen olarak kendi siyasal tercihini dile getirmiş ve yüzyılların devletçi geleneğine karşı oy kullanmıştı. Devleti baba olarak gören zihniyet, merkezden kontrol, yukarıdan aşağıya dayatılan reformculuk reddedilirken pazarın (ve kapitalizmin) önündeki engeller kaldırılsın istenmişti. Kuşkusuz, nüfusun büyük çoğunluğu dizginsiz bir pazar ekonomisinin neler getireceğinin henüz farkında değildi. Ama, pazarın ilk elde sağlayacağı elle tutulur yararların olduğu düşünülüyordu ve ne olursa olsun, bilinmeyen bir gelecek son yıllarda yaşananlara tercih ediliyordu. Bu popülist hareketlilik içinde en bilinçli taraf burjuvaziydi. Burjuvazi, yeni dönemde, bürokrasinin devletçi sistemi yukarıdan aşağıya doğru yaymaya yönelik hantal teşebbüslerinin biteceğini, onun yerine kendi siyasi ve ideolojik hâkimiyetinin geçeceğini biliyordu. Ayrıca, burjuvazinin nispeten kolay bir mücadeleye girdiği de unutulmamalıdır; çünkü dava dünya ölçeğinde savaşılmış ve (Türki-

ye'yi ilgilendirdiği kadarıyla) serbest teşebbüs ve pazar yanlıları tarafından kazanılmıştı. Yine de burjuvazinin kazandığı muharebe, bürokrasinin vesayeti altındaki bir kapitalizmden, pazar mekanizmasına çok daha sağlam biçimde dayanan bir kapitalizme geçildiğinin habercisiydi.

Bütün imparatorluk döneminde ve özellikle 19. yüzyılın reformcu akımları boyunca Türkiye'yi birbiri peşi sıra gelen çeşitli projelerle yöneten sınıf, bürokrasi olmuştu. Bütün diğer sınıfların üyeleri gibi, bürokratlar da homojen değillerdi, niyetlerini gerçekleştirme ve parasal ödüller elde etme açısından farklı konumdaydılar. Ama, toplumsal yapı içindeki yerlerinde ve toplumun diğer kesimleriyle ilişkilerinde bir süreklilik olagelmişti. Bürokrasi, toplumsal yapının dönüşümünü kontrol etmeye giriştiğinde, kendi seçtiği ve geliştirdiği bir burjuvaziyle ittifak kurmuştu. Bu ittifak bürokratların uysal devlet yöneticileri rolüne indirgenmesi, burjuvazinin ise ekonomiyi kontrol etmesi anlamına gelmemişti. Tam tersine, burjuvazinin, ancak bürokrasiyle kurduğu ittifakın kurallarına riayet ettiği sürece, ekonominin bazı bölümlerine hâkim olmasına izin verilmişti. Ayrıca, bürokrasi, sadece devlet gelirlerinin harcanması yoluyla değil, aynı zamanda üretim araçlarını doğrudan doğruya kontrol ederek, ekonominin önemli bir bölümü üzerinde denetim kurmuştu. Bütün bunlara rağmen, üretim araçlarında tam bir devlet mülkiyeti olmaksızın, özel sektörde hızlı birikimi ve bunun sonucunda ortaya çıkacak farklılaşmayı önlemeye imkân yoktu. Bürokrasinin aşamayacağı bir sınır varsa o da özel mülkiyetin kutsallığıydı. Artık eski Osmanlı bürokratları gibi, özel mülkiyete ve sermayeye el koymaları mümkün değildi. Bu sınır bürokratik projenin çelişkilerini açıkça ortaya koyar: Toplum, bürokratların istediği şekilde dönüştürülebildiği takdirde, birikim ve servet şahıslarda toplanacak, bürokrasinin böyle bir toplum içinde eski statüsünü korumasına imkân olmayacaktı. Yani, iki sınıfın oluşturduğu ortak cephe, eninde sonunda bölünmeye mahkûmdu.

Bu bölünme çeşitli biçimler alabilirdi; örneğin Çin'de olduğu gibi bürokrasinin köylüleri harekete geçirdiği sosyalist bir

devrim alternatiflerden biriydi. Ama, Türkiye'nin dünya sistemi içindeki konumunun ortaya çıkaracağı sorunlar bir yana, devlet memurları kişisel olarak burjuvazinin kârlı teşebbüslerinin doğrudan doğruya içindeydiler. Kapitalist olmayan bir çözümün taraftarlarının, bürokrat sınıfının geri kalan kısmını kendi yanlarına çekmesi uzak bir ihtimaldi. Üstelik, en azından yüzde 80'i bağımsız küçük üreticilerden oluşan bir köylülüğün fazla bir devrimci potansiyeli olamaz. Bu bağlamda, 1945-46'da çıkarılan ilginç bir "toprak reformu" kanunundan söz etmek istiyorum.[13] İktidardaki partinin bürokrat kanadı, burjuvaziyle başı derde girdiği ilk zamanlarda bir toprak dağıtımı projesine karar vermişti. Oysa, iş gücü kıtlığının sürekli bir sorun olması nedeniyle daha önce toprak dağıtımı için halktan hiçbir talep gelmemişti. Aşağıda ele alacağım gibi, tarımda bir ölçüde ortakçılık vardıysa da bu durum, toprak elde etmenin imkânsızlığından çok, çift hayvanlarına sahip olmamaktan kaynaklanıyordu. Yine de Cumhurbaşkanı İnönü, devlet topraklarının topraksız ve yoksul köylülere dağıtılmasını öngören bir toprak reformu projesinin 1945'te Meclis'e sunulmasını ve kabul edilmesini sağladı. Bunun sonucunda, Meclis'te ortaya çıkan mücadele CHP'nin bürokrat ve burjuva hizipleri arasında patlak vermek üzere olan çatışmada bir dönüm noktası oldu. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sırasında, 1946 ile 1950 arasında, toprak dağıtımı projesi ürkek bir biçimde yürütülerek 33.000 aileye devlete ait topraklar verildi; oysa önderleri bu projeye başta karşı çıkmış olan Demokrat Parti yönetiminde, 1950 ile 1960 arasında, 312.000 aile toprak sahibi oldu. (Üstelik aile başına verilen toprak yüzde 20 fazlaydı.)[14] Toprak dağıtımının çoğu durumda devlet toprağı üzerindeki fiilî iddiaların onaylanmasından ibaret olduğu ve

13 Bu kanunun çıkarılmasının nedenlerine ilişkin klasik görüş için bkz. Ö.L. Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun "Ana Meseleleri", Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980; bu konudaki revizyonist görüş için bkz. Ç. Keyder ve Ş. Pamuk, '1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler', *Yapıt*, Aralık-Ocak 1984-85.

14 D. Taraklı, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları*, Ankara 1978, s. 112.

bu iddiaların maddî üretim araçları, yani öküz ve traktör sahipliğine göre değişikliği ortadadır. Dolayısıyla, başka sorunlar patlak vermek üzereyken ve bu kanundan yararlanması muhtemel köylüler hiçbir talepte bulunmamışken, CHP'nin bürokrat kanadının toprak reformu kanununu çıkarma ihtiyacını neden hissettiği sorusunun cevaplandırılması gerekir. Cevap, herhalde toplumsal bir devrimin amaçlanmış olmasında değil, bürokrasinin, burjuvazinin gittikçe güçlenen muhalefetine karşı yoksul köylülerle yeni bir ittifak kurma isteğinde yatıyor. Bürokrasi, gerçek bir seçim yapılması kararının etkisiyle geç de olsa kendisine bir seçmen tabanı aramaya başlamıştı. Devletçi politikalardan ve seferberlikten en çok zarar gören kesimin yoksul köylülük olduğu söylenebilirdi. O halde, kendi başlarına toprak reformu talep etmemiş olsalar bile yoksul köylülerin gönlü alınacak kesim olarak seçilmesi mantıklı olabilirdi. Ne var ki toprak reformu teşebbüsünde mevcut dengeleri korumak için her türlü dikkat ve ihtimam gösterildi; burjuvaziyle köprüleri atamayan bürokrasi, amacına ulaşamadan geri çekildi. İktidar bloku içindeki bütün burjuva unsurlar iktidar partisinden zaten uzaklaşmış olsaydı, tek başına kalan bürokrasi toprak reformunu belki daha büyük cesaretle yürütebilirdi.

Sorulması gereken soru böyle bir reformun, bir seçmen tabanı ve yeni bir ittifak yaratmaya yetecek sayıda köylüye hitap edip edemeyeceğidir. Meksika'da benzer bir bürokratik-siyasi yapının toprak reformu yoluyla devrimci partinin durumunu sağlamlaştırdığı doğrudur. Ama, en başta Anadolu'da toprak sahibi bir oligarşi olmadığından ve de Anadolu'daki bol toprakların çoğu bağımsız küçük üreticilere ait olduğundan, bürokrasi muhalefetle karşılaşmamış olsa bile Meksika tecrübesi Türkiye'de tekrarlanamazdı.[15] Yoksul köylülerin desteğini kazanmak belki mümkün olabilirdi; fakat 1950'lerde orta ve zen-

15 Krş. Özbudun, 'A Comparison of Turkey and Mexico', S. Huntington ve R.M. Moore (der). *The Politics of One Party Systems*, Princeton 1969; bu makalenin yazarı Türkiye'de bürokratlar partisinin (CHP'nin) yenilgisine yol açan şeyin toprak reformunun yapılmaması olduğunu savunmaktadır.

gin köylüler kadar olmasa bile, yoksul köylülerin de serbest piyasanın değerlendireceği fırsatları tercih ettiği ortaya çıktı.

Bürokrasinin yeni bir ittifak kuramaması sadece seçimlerde bozguna uğrayacağının değil, aynı zamanda Türk ekonomi politiğinin sonraki aşamasında burjuvaziye tâbi olacağının habercisiydi. Bürokratlar, kendi projelerini savunacak toplumsal bir sınıf olma statüsünü kaybederek, özerklik düzeyi birikim sürecinin niteliğine ve burjuvazi içi dengelere bağlı devlet yöneticileri haline geldiler. Devlet geleneğinin zengin mirasına rağmen, 1950'den sonra siyasal iktidar burjuvazinin elinde kaldı. Bu tarihten itibaren, devlet idarecilerinin göreli özerkliği, hâkim burjuva fraksiyonunun zayıflığına ya da burjuvazi içindeki çatışmaya bakılarak veya Türkiye'nin dünya sistemiyle konjonktürel ilişkilerine başvurularak açıklanabilir. Dolayısıyla 1950 sonrasında, devlet-burjuvazi ilişkisi kaptalist toplumlara özgü, daha alışılmış bir yol izleyecek ve genel kategorilere uygun düşecekti.

* * *

Demokrat Parti iktidarının ilk dört yılında köklü iktisadi ve siyasi dönüşümler görüldü. Meclis hem daha gençti hem de daha taşralıydı. Milletvekilleri, güçlerini seçmenlerini temsil edebilmelerinden alan, mahallî tabanı olan siyasetçilerdi. Seçmenlerin çoğu, taşra merkezleriyle yakın ilişki içindeki köylerde yaşadığından, DP önderlerinin dikkatlerini tarımsal çalışmaya çevirmeleri anlaşılır bir şeydi. Ayrıca, Amerikan yardımı gittikçe artan miktarlarda gelmeye devam ediyor ve beraberinde pazara dayalı dünya işbölümünün meziyetlerini göklere çıkaran özel talimatları da getiriyordu. Türkiye'nin bu pazardaki yeri tarım ürünleri ihraç etmek olmalıydı. Yardımı uygulayan Amerikalı memurlar ve DP'li siyasetçiler, kırsal gelişmeyi tarım ürünlerinin pazara getirilmesini kolaylaştıracak bir yol şebekesiyle desteklemeyi amaçlıyorlardı. Devlet altyapı yatırımları yaparken, motorlu taşıtlar bütün ülke pazarını bütünleştirecekti. Sanayi, kırsal kesimde gelirlerin ve talebin artması sonucu düzenli bir şekilde gelişecekti.

İktisadî kaynakları dağıtacak başlıca mekanizmanın pazar olduğu kabul edildiğinde, bu paketin yeni bir boyutu yoktur. Tarımda bağımsız üreticilerin yaygınlığı gözönünde tutulursa, önerilen senaryonun neden cazip olduğu anlaşılır. Oligarşik büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu bir duruma nazaran, Türkiye bağlamında böyle bir senaryonun kabul edilebilir bir şey olduğu yadsınamaz. Nitekim, DP iktidarının ilk yıllarında bütün vaat ve beklentilerin gerçekleştiği görüldü. Sonra, dış kısıtlar ve dünya fiyatlarındaki olumsuz hareketler nedeniyle işler değişmeye başladı. En azından uluslararası uzmanlaşmayla ilgili olduğu kadarıyla, serbest piyasa idealinden uzaklaşıldı. Bunun yerine DP, tipik popülist tarzda, yani enflasyon yoluyla, krizi ertelemeye yönelik bir iktisadi politikayı benimsedi. 1950'lerin ikinci yarısına gelindiğinde, dış kısıtların etkisi iyice hissedilir olmuştu; şehir burjuvazisinin, tarımı kayıran politikadan hoşnutsuzluğu gittikçe artmaktaydı. Sonunda, burjuvazinin talepleri yeni bir korumacılık ve ithal ikameciliğinin ilk uygulamalarıyla karşılandı.

Bu noktada, Anadolu'daki tarımsal yapıyı yeniden ele almak istiyorum. 2. Bölüm'de, 19. yüzyıldaki yeniden merkezîleşmenin, taşradaki büyük toprak sahiplerinin "feodalleşme" eğilimlerinin önünü almakta başarılı olduğundan söz etmiştim. Bazı bölgelerde büyük toprak sahipliğinin önemi devam ettiyse de, siyasi-hukukî çerçeve ve boş toprakların mevcudiyeti köylülüğün bağımsızlığını sürdürebilmesini sağladı. 1930 Dünya Buhranı sırasında (belki daha önceki genel krizlere benzer bir şekilde) parasal gelirlerin düşmesi nedeniyle, yoksul köylüler topraklarını ve iş araçlarını satmak zorunda kalıp ortakçı-kiracılık yaygınlaştığında, bu bağımsızlık tehlikeye düştü. Ama, ortaya çıkan bağımlılık, fiyatlar tarım lehine değişmeye başlayınca tersine çevrilecek geçici bir gelişmeydi. Tarım ürünleri fiyatlarının yükselmesi, ucuz kredi imkânlarının artması ve büyük çapta yeni toprak açılmasını mümkün kılan traktörlerin hızla ülkeye girmesiyle, savaş ertesinde ve 1950'lerde ortakçılığın tarım içindeki önemi azaldı.

Toprak sahibi bir aristokrasinin –ya da çevre ülkelere daha

uygun düşen bir terimi kullanırsak, bir tarım oligarşisinin– olmaması; toplumsal kuruluşun önemli bir özelliğiydi; bu özellik bürokrat-burjuva blokuna, toprak sahiplerinin muhalefetiyle karşılaşmadan bir sanayileşme politikası uygulama imkânını verdi. Küçük mülkiyetin yaygınlığı 1946-1950 arasındaki muhalefet hareketinin başarısında belirleyici bir rol oynamıştı; sonraki yirmi yıl içinde de tarımsal yapı, Türk toplumunun dönüşümünde kilit bir önem taşımaya devam etti. Tarımsal yapının ve köylülüğün mahiyeti gözönünde tutulmadıkça, tarımsal ekonominin özgül evrimi, şehre göçün nitelikleri, işçilerin özgün gelişmesi ve sanayi ürünleri için iç pazarın kurulma şekli gibi belirleyici toplumsal dönüşümler anlaşılamaz.

Toprağın nüfusa göre bol olması, incelediğimiz tarımsal yapının tarihsel evrimini belirleyen temel unsurdu. Anadolu toprağı genel olarak yorgundu ve yer yer sulanabilir alanlar olmakla birlikte fazla verimli değildi. (Bu özellik, bazı uzmanların Anadolu tarımını "vaha tipi" olarak nitelemesine yol açmıştır.) Alınan mahsul ortalama olarak yüksek değildi ve yağışlara sıkısıkıya bağlıydı. Teknoloji yüzyıllar boyu değişmediğinden, ortalama bir aile ancak 50-60 dönüm civarında bir toprağı ekip biçebiliyordu. Öte yandan, toprak boldu, yani, tarıma açılacak marjinal topraklar ile ekilip biçilmekte olan topraklar arasında fazla bir kalite farkı yoktu. Dolayısıyla, eski yerleşim yerlerini bırakıp yeni tarım toprağı açarak işe başlamak her zaman mümkündü. Osmanlı döneminde toplumsal huzursuzluklardan kaçan köylülerin ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da yeni topraklara yerleşen birkaç milyon muhacirin yaptığı da zaten buydu.[16]

19. yüzyılın son çeyreğinde tarımsal üretim kısmen nüfus artışına, kısmen de yeni piyasa olanaklarına bağlı olarak arttı. Ama bu eğilim, art arda gelen savaşlardan ve azınlıkların kitleler halinde ülkeden ayrılmalarından sonra tersine döndü. 1920'lerde kısa ömürlü bir düzelmeden sonra, 1930'ların orta-

16 Bu konunun kapsamlı bir incelemesi ve toprak bolluğunun sonuçları için bkz. Ç. Keyder. "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde.

larına kadar tarımsal üretim yeniden geriledi. 1936'dan sonra üretim hacmi ve ekilen alanlar nüfusla (ve bu yıllarda şehirleşme olmadığından tarımdaki iş gücüyle) hemen hemen aynı oranda arttıysa da, pazara açılma oranı düşük kaldı ve tarımda esas olarak geçimlik üretim hâkim oldu. 1929-1945 döneminde, tarımdaki durgunluğun gerek iç pazarla gerekse dünya pazarıyla bütünleşme düzeyinin gerilemesi sonucunu verdiği ve bu dönemde köylerin kendi içlerine kapandığı söylenebilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra tarımda önemli dönüşümler görülmeye başlandı. Savaş sırasında, yakıt ve yedek parça kıtlığı nedeniyle tarım teknolojisi gerilemişti. 1946'da, çalışır durumdaki traktörlerin sayısı 1000'in biraz üzerindeyken, tarımda 2,5 milyon çift hayvan kullanılıyordu. 1955'e gelindiğinde ise, Amerikan yardımı yoluyla traktör sayısı 43.000'e yükselmiş, hayvan sayısı aynı kalmıştı. Bu ek enerji kaynağı başlangıçta ekilen alanları genişletmekte kullanıldı. 1946 ile 1955 arasında, toplam ekili alanlar 9,5 milyon hektardan 14.2 milyon hektara genişleyerek yüzde 50 oranında bir artış gösterirken, aynı dönemde nüfus sadece yüzde 20 arttı.[17] Yeni traktörlerin kullanılması yoluyla gerçekleştirilen toprak ıslah süreci, toprak dağılımındaki eşitsizliği arttırmadı; yani bu, sadece az sayıda büyük toprak sahibinin topraklarını daha da genişletmesi sonucunu veren bir süreç değildi. Her şeyden önce, traktörler pazarda satılmakla kalmamıştı; çoğu durumda traktör krediyle alınıyordu. 1952'de yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, çiftçi ailelerin yüzde 93'ü traktörlerini krediyle almışlardı ve bu krediler ödenen toplam fiyatın yüzde 60'ını karşılamıştı.[18] Fonların tahsisinde kredi itibarı kadar siyasi iltimas mekanizmaları da önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca, bankaların ve yeni kurulan kooperatiflerin resmî kanallarla verdikleri ucuz kredileri almak kolaylaşmıştı. İkinci olarak, yeni toprakların tarıma açılması politik gücü olan traktör sahiplerince tek taraflı olarak yürütülmüyordu. Çoğu du-

17 .DİE'nin çeşitli yıllara ait *İstatistik Yıllıkları*.

18 *Türkiye'de Ziraî Makinalaşma*, Ankara 1954, s. 119-20. Bu Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nce yapılmış bir araştırmadır.

rumda, köy halkı da karar verme sürecine katılıyor ve yeni toprakların tarıma açılması köylülerin çoğunun dolaylı olarak yararlandığı bir olaylar zincirine yol açıyordu.

Nispeten yoksul köylerde, 1930'ların bunalımını, topraklarını ve hayvanlarını satmadan atlatabilen "orta köylüler"in sayısı az olduğundan toprak dağılımı eşitsizdi. Bu köylerde, köylülerin önemli bir kısmı, tefecilik ve/veya ortakçılık bağlarıyla zengin bir toprak sahibine veya ağaya bağlıydı ve iktisadi konjonktür değişince köy zenginleri traktör satın aldılar ve ortakçılar yerine yeni teknoloji kullanmaya başladılar. Ortakçılar, kiracı statülerini kaybetmeleri üzerine ya kendilerince ya da köy idaresinin otoritesi altında harekete geçerek, daha önce köyün ortak malı olan toprakları (mera veya ormanlar) tarıma açtılar. Böylece, devlete ait marjinal toprakların bir bölümü fiilen eski ortakçıların eline geçti. Yukarıda belirttiğimiz gibi kredi imkânlarının genişlemesi sonucu, köylüler kendilerine ait tarlalar açarken, fon kıtlığı gibi bir kısıtlamayla pek karşılaşmadılar. Üstelik, devlet toprağını işgal etmenin yarattığı belirsizlik de kısa bir süre sonra fiilen elde tutulan topraklara tapu verilmesiyle sona erdi. 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na göre kurulan "Toprak Dağıtım Komisyonları" köy köy dolaşarak tarıma yeni açılan bu devlet topraklarının, mülkü en az köylülere aktarılmasını resmîleştirdi.[19]

Yeni toprakların tarıma açılmasının ikinci bir biçimi, toprak dağılımının daha eşit olduğu ve "orta köylü" oranının daha yüksek olduğu zengince köylerde görüldü. Bu "orta köylüler"den, siyasi ilişkileri sağlam olanlar veya sadece teşebbüs ruhuna sahip olanlar banka kredisiyle traktör alabildiler. En yaygın yöntem, iki veya daha fazla köylü ailesinin biraraya gelerek bu yatırımı yapması, sonra da devlete ait toprağı tarıma açmak için köy idaresine baskı yapmaya başlamasıydı. Bu durumda da işgal edilen devlet toprağının mülkiyeti tapu verilerek sonunda resmîleştirildi; ama bu köylerde topraklarını el-

19 Bu sürecin nasıl işlediği için bkz. Taraklı, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*. Bu program çerçevesinde 400.000'i aşkın aileye 3 milyon hektarın üzerinde toprak dağıtıldı, DİE, *Ziraî İstatistik Özetleri* 1940-1960, Ankara 1965.

den çıkarmış ortakçı (yani topraksız köylü) sayısı nispeten az olduğundan, köy halkının büyük bir bölümü bu yeni topraklardan pay alabildi. Bazı basitleştirici çözümlerde iddia edilenin tersine, eski aşiret yapısını yansıtan Güneydoğu'daki köyler hariç, traktör alabilen zengin köylülerin köyün ortak topraklarını tek başlarına ele geçirdikleri doğru değildir. Üstelik, Güneydoğu'ya traktörlerin girmesi daha soraki dönemde gerçekleşmiştir. Ülkenin geri kalan kısmında, siyasi dengeler ve 1950 sonrasına hâkim olan özgürlük havası, köy merasının tarıma açılması için bütün köyün onayını gerektiriyordu.

Gerek yoksul gerekse zengin köylerde görülen hâkim eğilim köylü mülkiyetinin genişlemesiydi. Sahiplerinin ekip biçtiği işletmelerin sayısı 1950'de 2.3 milyonken, 1952'de 2.5 milyona, 1961'de 3.1 milyona ulaştı.[20] Bu, 1950-60 döneminde küçük üretim birimlerinin sayısının yaklaşık yüzde 30 oranında arttığını gösterir. Topraksız köylü ailelerinin oranı 1950'de yüzde 16 iken 1960'ta yüzde 10'a düştü.[21] Aynı dönemde köylerde ikincil işler de artmış olduğundan, bu yüzde 10'luk oran ortakçılığa veya ücretli işçiliğe tam olarak tekabül etmez. Üretimin genişlemesiyle birlikte ticarî faaliyet de yaygınlaşmıştı. Eskiden esas olarak geçimlik üretim yapan, ancak yaya olarak gidilebilecek en yakın kasabadaki pazardan alışveriş yapan köylere artık motorlu taşıtlar ve bakkallar girmişti. Bakkal dükkânı ve motorlu taşıt sahipleri toprak sahibi zengin köylülerdi; ama, bu faaliyetler giderek ikincil işler de yarattı.

1950'lerdeki gelişmeler, tarımsal yapıya hâkim olan küçük üretici özelliğini sağlamlaştırmıştı. Osmanlı-Türk tarihinde, "tarım sorunu", yani toprak mülkiyetindeki eşitsiz yapının doğurduğu problemler hiçbir zaman önemli bir konu olmamıştı. Şayet tarım sorununun çözümü burjuva-demokratik gelişmenin bir göstergesi sayılırsa, Türkiye en baştan beri ayrıcalıklı bir konumdaydı ve 1950'lerdeki evrim sırasında bu yönde ye-

20 *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*, Ankara, 1956 ve *1963 Genel Tarım Sayımları Örnekleme Sonuçları*, Ankara 1965.

21 Dönemin nüfus sayımlarına göre 5,7 olan ortalama hane halkı büyüklüğü esas alınarak hesaplanmıştır.

ni kazançlar sağlandı. Güneydoğu bölgesi hariç, pre-kapitalist uygulamalar önemsiz boyutlardaydı. Köylüler, küçük meta üreticileri olarak pazarla bütünleştikçe, tarım sektöründe kapitalizme geçişin koşulları da büyük ölçüde ortadan kalktı. Türkiye'de demokratik biçimlerin nisbî başarısında, kapitalistleşmiş bir tarım sektörünün mevcut olmamasının önemli bir payı vardı. Çoğu durumda, parti siyasetleri geniş bir seçmen kitlesi teşkil eden köylülerin oylarını kazanacak şekilde biçimlendirildiği gibi, ideolojik platformlarda da bağımsız bir köylülüğün varlığı, siyasi rekabetin boyutlarını ve giderek popülist bir karakter kazanmasını güçlü bir biçimde belirledi.

* * *

1950'lerin ilk yıllarında, Kore Savaşı'nın yarattığı olumlu fiyat konjonktürü tarımdaki genişlemeyi destekleyen önemli bir faktördü. Ticaret hadleri tarım lehine yükselerek 1953'te en yüksek düzeyine ulaşmıştı; yani, çiftçiler daha çok ürettikleri gibi, üretimleri karşılığında daha çok şey satın alabileceklerdi.[22] BM'nin tarım üretimi endeksi, savaş öncesi rekolte 100 olarak kabul edildiğinde 1953/54 rekoltesinin 183 olduğunu gösterir. Bu yüzde 83'lük artış tablodaki tüm ülkeler içinde görülen en yüksek artıştı.[23] (1950-51 endeksi 129'du). Tarım üretimindeki hızlı artış genel bir iktisadi büyümeye yol açtı; 1950 ile 1953 arasında kişi başına gelir yüzde 28 yükseldi. Pazar modelinin başka bir vaadi de gerçekleşmiş, tarım üretimindeki artış sonucu aynı dönemde ihracat da yüzde 50 büyümüştü. İhracat gelirleri dış yardımla birleştirilerek traktör, yol yapım makineleri ve motorlu taşıtların alımında kullanıldı (1948 ile 1953 arasında binek arabalarının sayısı 8.000'den 28.000'e, ticarî taşıtların sayısı ise 14.000'den 34.000'e çıktı). Bu ise ticarî fırsatların ve pazar özendiricilerinin yayılmasını sağladı.[24] Tüketim malları ithalatın sadece % 20'sini oluşturuyordu-yani ele geçen fırsatın bir lüks tüketim furyasında heba

22 Oktay Varlıer, *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri*, Ankara 1971.

23 United Nations, *Statistical Yearbook 1955*, s. 81.

24 United Nations, *Statistical Yearbook 1960*, s. 337.

edildiği söylenemez. Tam tersine, hükümet politikaları kalkınmacı bir sapma göstermekteydi; uluslararası pazarlar ve yardım kuruluşlarının müsbet tutumundan yararlanan hükümet, bulduğu her türlü yatırım malını ithal etmeye koyuldu. 1953'te her şey iyi gidiyor gibiydi; liberal ekonomi modelinin, modernleştirici sonuçlarıyla birlikte, çok yakında bütün vaadlerini gerçekleştireceği sanılıyordu.

Ama işler birdenbire değişti; sanki hava şartları ile dünya fiyatları Türkiye'nin yeni kazandığı ivmeyi kesmek için birlik olmuşlardı. 1954'te, tarımsal üretim ve ihracat yüzde 15, kişi başına gelir yüzde 11 azaldı.[25] Bu azalma ille de temel bir değişikliğin habercisi olmayabilirdi, ama Türkiye'de korumacılık ve içe dönük ekonomi henüz belleklerden silinmemişti. Menderes, kurtarıcı sayılan bir halk kahramanıydı ve erken başarının coşkusu onu popülist siyasetçilere özgü bir davranışa itmişti. Her ne pahasına olursa olsun iktisadi büyümeyi devam ettirmek istiyordu. Uluslararası pazar liberal modele ilişkin şüpheleri doğrulayarak, kısa bir süre içinde hayal kırıklığı yaratınca, hükümet de soğuk savaş politikasının müsait pazarında taviz verip daha çok dış yardım almaya çalıştı. 1945'ten beri Türkiye, Sovyetler Birliği sınırında Batı'nın sadık bir ileri karakolu görevini istekle üstlenmişti. Menderes hükümeti DP'nin bağlılığını daha büyük bir gösterişle kanıtlamak için, önce Kore'ye asker yolladı, NATO'ya katılmakta ısrar etti, sonunda da ABD'ye askerî üsler verdi. ABD'nin siyasal ve askerî yayılmacılığı Türkiye'nin işbirliği isteğiyle birleşince, Amerikan nüfuzu hızla arttı. Sokaklarda görülmeye başlanan Amerikan askerlerini taklit etmek moda oldu. Amerikan elçiliğine ve yardım kuruluş yetkililerine neredeyse genel vali statüsü verildi. Devletler arası yardım pazarından pay almak için taviz verme politikası bir süre için başarılı olduysa da, ihracattaki kötü gidişi telafi etmeye yetmedi. İthalat 1952-53 ile 1956-57 arasında yüzde 30 azaldı; dışardan (yani yardım ve krediyle) finanse edilen net ticareti gösteren ithalat

25 M. Singer, *The Economic Advance of Turkey, 1938-1960*, Ankara, 1977, s. 193-5. Bu kitap özellikle 1950'lere ilişkin iktisadi veriler için çok yararlıdır.

fazlası 165 milyon dolardan 78 milyon dolara düştü.[26] Bir başka deyişle net yeniden borçlanmayı ifade eden ek döviz miktarı Türkiye'nin taleplerine ayak uyduramadı ve transfer edilen bu dövizin gittikçe daha büyük bir bölümünün borç ödemekte kullanılması gerektiğinden, hibe, kredi ve yardımın işe yarayan kısmı gittikçe küçüldü.

Menderes, kelimenin tam anlamıyla popülist bir siyasetçiydi. Gerek o, gerekse partinin çoğunluğu kalkınmanın büyüsüne öylesine kapılmışlardı ki, iktisadi genişleme politikasından vazgeçmeyi düşünemezlerdi. İlk akla gelen tedbir, tarım kredilerinin, fiyat destekleme programlarının ve kamu yatırımlarının hızla arttırılmasını içeren enflasyonist finansmandı. Menderes, Brasilia şehri gibi devasa bir projeye girişmedi; ama, maliyetlerine bakmaksızın ardı arkası gelmeyen bayındırlık projeleri başlatması Kubitchek gibi onun da muhasebenin olağan kısıtlarını pek kaale almadığını düşündürür.[27] Bu projeler, para basılması yoluyla Merkez Bankası'nca finanse edildi ve sonuçta fiyatlar 1955 ile 1959 arasında iki katına çıktı. O dönem için bu yüksek bir orandı. Enflasyon, yavaşlayan büyüme hızını telafi etmek için kullanılan bir gözboyama aracıydı, ama sanayi sektörünün hızlı bir birikim sağlaması sonucunu da verdi.

1954'te, önceki liberal dış ticaret rejiminden vazgeçildi ve devletçi kontrol tedbirlerinden bazıları yeniden benimsendi.[28] İthalat üzerindeki kısıtlamalar sanayicilere iç pazar için üretim yapmalarını sağlayacak yeterli teşviki sağladı. Enflasyon ve korumacılık kısa dönemde sanayi kârlarını arttırmaya yarayan bir politika bileşimi oluşturdu. İlk yıllarda, tarımın peşi sıra gelen düzenli gelişme sanayileşmenin ilk aşamasının geleneksel mamûlleri için talep yaratmıştı: Çimento ve pamuklu dokuma üretimi 1951 ile 1955 arasında iki kata çıkmıştı.

---

26 *A.g.e.*, s. 392.

27 Latin Amerika'daki benzer tecrübelerle karşılaştırmak için D. Collier (der.) *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton, 1979) içinde, A.O. Hirschman'ın makalesine bakın.

28 A.O. Krueger, *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey*, New York, 1974, bölüm II.

1955'ten sonra ithalatın kısıtlanması ve azalan ithalat içinde tüketim mallarının payının yüzde 10'a düşmesiyle, şehirlerdeki sanayi fiilî bir himayeden yararlanmaya başladı. Böylece, yurtiçinde üretilen bütün sanayi malları yüksek kârlarla satılabilir oldu. Bu teşviklerle sanayi sektörü tarımdan daha hızlı büyümeye başladı ve sonuçta sanayinin millî gelir içindeki payı yüzde 10'luk bir ortalamadan yüzde 14'e yükselirken tarımın payı yüzde 49'dan yüzde 43'e düştü.[29]

1950'lerin sonuna gelindiğinde, enflasyonist büyümenin maliyeti ortaya çıkmaya başlamıştı. En kazançlı çıkan kesim olan büyük sanayi burjuvazisi bile, gelişigüzel himaye ve kredi politikalarından memnun değildi. Dış cephede, hem ABD hükümeti, hem de OECD'nin Türk masası enflasyonist finansmandan ve her yıl yapılan yardım taleplerinden şikâyetçiydi. Sonuçta, yardımın devam ettirilmesi karşılığında hükümete, 1970'lerin IMF paketlerinin öncüsü sayılabilecek bir istikrar programı kabul ettirildi.[30] Uluslararası kuruluşların kalkınmakta olan bir ülkeden daha fazla planlamaya başvurmasını istediği pek görülmez; ama Dünya Bankası ve OECD uzmanları, kamu harcamalarına ve döviz tahsislerine bir parça mantık katabilmek için Menderes'i bir planlama komisyonu kurmaya zorladılar. 1950'lerin sonunda ABD'nin Türkiye'yi liberal pazar modelinin dışında tutması, bu ülkenin diğer Güney Avrupa ülkelerine göre özgüllüğünü kabul ettiği anlamına gelir. Çünkü planlama destekli korumacılık ithal ikamesi politikasından başka bir sonuç veremezdi. Menderes, devletçiliğe özgü saydığı planlamaya her zaman karşı çıkmış olduğu için, 1959'da bir planlama komisyonu, üstüörtülü bir şekilde kuruldu.[31] Ne var ki 1960'taki askerî darbe ithal ikamesinin ilk dönemine son verdi ve Devlet Planlama Teşkilatı ve saygın teknokratlarıyla birlikte eksiksiz bir sanayileşme politikasını açıkça başlattı.

---

29 Singer, *Economic Advance*, s. 194-5.

30 Krueger, *Foreign Trade Regimes*, bölüm IV.

31 Bkz. E. Günçe, "Early Planning Experiences in Turkey", S. İlkin ve E. İnanç (der.), Planning in Turkey (Ankara, 1967) içinde.

* * *

1950-60 arasındaki on yıl, Türk toplumuna, istatistiklerden anlaşılması kolay olmayan bir coğrafî ve toplumsal hareketlilik zihniyeti kazandırmıştı. Aile işletmelerinin sayısının artmasına rağmen, tarımdaki makineleşme sonucu eski ortakçılardan bir kısmı şehirlere göç etmek zorunda kalmış ve daha da önemlisi, şehirlerde yeni gelişen iktisadi canlılık daha kazançlı istihdam imkânları vaat eder olmuştu. Bu nedenle, şehirlere göç edenlerin arasında topraksızların yanı sıra, aileleri köydeki tarlalarını sürmeye devam eden genç erkekler de vardı. Traktörlere siparişle iş yaptırmak çok yaygın olduğundan, özellikle toprak genişlemesinin sınırlarına ulaşıldıktan sonra, birçok aile traktör kiralayıp hane halkında çalışanların bir bölümünü şehirlere gönderebilirdi. Şehre gelen ilk göçmen dalgası içinde yer alanların çoğu şehirlerde geçici iş bulan eski mevsimlik işçilerdi. Özel konut yapımında ve bayındırlık işlerinde görülen inşaat patlaması (1951-53 döneminde inşaat sektörü yılda yüzde 23 oranında büyümüştü),[32] göçün eski yapısını tersine çevirdi; yeni göçmenler artık şehirde yaşıyorlar ve sadece hasat zamanı köye gidiyorlardı. 1954'ten sonra, önce hizmet sektörü, sonra sanayi önemli istihdam kaynakları oldular. Önce küçük sanayi istihdam yarattı; 1950'lerin ikinci yarısında büyücek fabrikalar ortaya çıkmaya başladı ve 10'dan fazla işçi istihdam eden fabrikalarda çalışanların sayısı 163.000'den 324.000'e yükseldi.[33]

Çevre ülkelerin çoğunda olduğu gibi bu büyük nüfus hareketi, köyün dışarıya açılmasını yansıtan gecekonduları da beraberinde getirdi. Sonuçta toplumsal dengeler altüst oldu. Artık, iktisadi ve kültürel üstünlüğüyle yönetici sınıfa ait olan ve Avrupa metropolleriyle özel ilişki içinde bulunan geleneksel şehir yoktu. Bu durum, Levantenler ile büyük burjuvazinin mekânı ve imparatorluk başkenti olarak 19. yüzyıl sonuna öz-

32 Singer, *Economic Advance*, s. 242 A.

33 *A.g.e.*, s. 295.

gü kozmopolitliğin bir örneğini oluşturan İstanbul için özellikle geçerliydi. Eski köylülerin önce ezile büzüle sonra hiç çekinmeden şehrin kıyısına bucağına yerleşmesi yeni iktisadi ahlâkı yansıtıyordu: Şehrin varoşları ile merkezi arasındaki mesafe genellikle pek uzak olmadığından, eski dönemin toplumsal ayrımları her şeyi kucaklayan pazara teslim olmak üzereydi. Yeni iktisadi etik, bu göçmenleri şehre getiren nedenin ta kendisiydi. İstanbul'un taşının toprağının altın olduğuna inanılıyordu; gerçekten de, 1950'lerin ve 1960'ların büyük bölümünde göçmenlerin iktisadi durumu sürekli iyileşiyordu. Merkezin uzağında olsa bile şehir hayatının kasvetli Anadolu köylerine tercih edilmesi tabii görülüyordu. İlk gecekondu mahalleleri köy yaşam tarzına göre kuruldu. Aynı köyden gelenler yanyana yerleşip genellikle devlet arazisi üzerine derme-çatma kulübeler kurdular. Ama kısa sürede evlerin kalitesi düzeldi. İlk göçmen dalgasıyla gelenler şehirde kazandıklarını yeni evler yapmakta harcadılar, yeni gelenler ise aynı amaçla tarım gelirlerinden biriktirdiklerini beraberlerinde getirdiler. Ayrıca her seçim öncesinde, politikacılar yeni yeni büyümekte olan bu semtlere şehrin bazı konforlarını ve belediye hizmetlerini getirmeyi vaad ettiler ve bu vaadler bir ölçüde gerçekleşti. Bir süre sonra arsaların tapuları verildi ve eski kulübeler sağlam ve sürekli evler haline geldi.

Bu ilk yıllarda, şehirlerdeki yeni proletarya siyasal davranışlarına ilişkin safça beklentileri boşa çıkardı. Sola meyletmek yerine, sağ popülizmi, yani DP'yi ve devamı olan partileri tercih ettiler. Bu tercihin birbirini tamamlayan iki boyutu olduğu söylenebilir. Birincisi, bürokrat-entelektüellerin çoğunun köy hayatını idealize edip gecekonduya acıyarak bakmalarına rağmen göç, hayat standartlarında önemli bir ilerleme sağlamıştı. İkincisi, iktisadi bütünleşmeye rağmen, şehrin kültürel hayatı –kuşatma altında olsa bile– kapılarda bekleyen kalabalıklara kapalı kalmıştı. Bu kapalılık, örneğin 1930'larda olduğu gibi, köylülerin Avrupaî elbiseler giymeden Ankara'nın ana caddelerine çıkmasına izin verilmemesi gibi resmî boyutlara ulaşmamıştı; yine de, 1960'lara kadar, şehir, elit mirasını yeni ge-

lenleri ürkütmeye yetecek kadar korudu. Gecekondulular bu duruma, ayrı durarak ve varoşlarda kendi köy kültürlerini yeniden üreterek cevap verdiler. Bu ayrım, seçkinler ile kitleler arasındaki 1950 hareketini tanımlayan karşıtlığın, en azından ilk dönemdeki sosyal çelişkide rol oynamaya devam edeceği demekti. Hayat koşullarındaki göreli iyileşmeyi görmeleri artık kolay olmayan ikinci kuşakla birlikte, sınıf modeline daha uygun politik davranış yaygınlaştı. O zamana kadar, şehrin kültürü ile gecekondu kültürü iyice karışmıştı. Sonuçta ortaya çıkan türdeşleşme, eski düalist sorunsalın bırakılarak sınıf temeline dayanan perspektiflerin benimsenmesini sağlayan güçlü bir etmen oldu.[34]

1950 ile 1960 arasında en büyük dört şehrin nüfusu yüzde 75 arttı ve şehir nüfusunun (nüfusu 10.000'in üzerinde olan yerler) toplam içindeki oranı yüzde 19'dan yüzde 26'ya çıktı. Bu (doğal nüfus artışı bir yana bırakılırsa), 1.5 milyon göçmenin kentsel alanlara, 600.000 göçmenin ise en büyük dört şehre gelmiş olması demekti.[35] Yani 1950'lerde her on köylüden biri şehre göç etmişti. Bu mekânsal hareketlilik, fizikî mesafeleri ortadan kaldıran ve merkez ile çevrenin kültürünü hoyratça karşı karşıya getiren ülke içi bütünleşmenin gerçek başlangıcıydı. Bu kitlesel göçün yavaşlamaya başladığı 1970'lerin sonuna gelindiğinde, Menderes'in kurduğu karayolu ağı kültürel duvarları yıkmış ve seçkinlerin geleneksel ayrıcalık iddialarının çoğunu silip süpürmüştü.

1950'lerde yaşanan hareketlilik girişimciler için de tamamen yeni bir boyut taşıyordu. Bugünkü Türkiye'nin en nüfuzlu sanayicilerinin çoğunun iş hayatına atıldıkları ya da asıl birikimlerini sağladıkları dönem 1950'lerdir. Önde gelen sanayi kuruluşları içinde pek azının tarihi 1950 öncesi döneme uzanır. Yerli sanayi burjuvazisinin gerçek gelişmesine imkân veren

34 Gecekondu sosyolojisi üzerine zengin bir literatür vardır. Türkiye örneği için bkz. Kemal H. Karpat, *Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge 1976; ve K. Kartal, *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentlileşme*, Ankara 1983. Kartal'ın kitabında kapsamlı bir kaynakça vardır.

35 Nüfus sayımlarından hesaplanmıştır.

1950'lerin olanaklarıydı. Bugünkü sanayi burjuvazisi içinde yer alanların bazıları köyden şehre göçenlerin izini takip etmiş, yani tarımdaki dönüşüm sayesinde birikim yapabilmişlerdi. Bu yolun örnekleri en çok Çukurova bölgesinde görülebilir. Yerleşimlerin çoğunun 19. yüzyılda kurulduğu verimli topraklara sahip Çukurova'da Amerikan İç Savaşı sırasında pamuk tarımı hızla gelişmişti. Bölge, zengin Ermenilerin ticarî tarım amacıyla toprak satın almalarıyla beraber 20. yüzyıl başlarında yeniden önem kazandı. Ermenilerin tehcirinden sonra toprak yerel veya Anadolu'nun diğer yörelerinden gelen girişimcilerin elinde toplandı. Tarıma traktör girdiğinde pamuk yetiştirilen topraklarda ortakçı kiracılık yaygın durumdaydı. El koydukları topraklara cumhuriyetin ilk yıllarında resmen sahip olan büyük toprak sahipleri ile ekonomi dışı baskı yoluyla ortakçıları yerlerinden edip topraklarını çitleyenler için makineleşme eşi bulunmaz bir fırsattı.[36] Çitleme diğer bölgelerde yaygın biçimde görülen bir olay değildi. Bir araştırmaya göre bu şekilde yerlerinden edilenler köy nüfusunun sadece yüzde 4'üydü ve bunların ancak beşte biri köylerini terketmişti (Köyde kalanların çoğu tarıma açacak toprak bulabilmişlerdi.). Ama Çukurova'yı da içine alan bölgede nüfusun yüzde 12.4'ü toprağından çıkarılacaktı. Çukurova'nın kendisinde ise bu oran belki de daha yüksekti.[37] Pamuk tarımında sadece mevsimlik işçiye ihtiyaç duyulduğundan, çitleme hemen bol kazançlar sağladı ve 1950'lerde bir tek hasatla servetler kazanıldı. Bölgenin merkezi olan Adana'nın nüfusu 1950'lerde iki kat arttı. Bu dönemde Adanalılar hızla zenginleşen şehirlere özgü davranış biçimleri gösteriyorlardı. Dönemin hikâyelerinde Vahşi Batı'ya yapılan benzetmeler çok yaygındı ve kişi başına Cadillac sayısının çoğu Amerikan şehrinden daha yüksek olduğu belki de doğruydu. Bu büyük toprak sahipleri arasında daha başarılı olanları pamukçuluktan çırçır fabrikalarına, iplik

36 J. Hinderlinck ve M. Kıray, *Social Stratification as an Obstacle to Development. A Study of Four Turkish Villages*, New York 1970. Bu kitapta incelenen dört köyün hepsi Çukurova'dadır, ancak aralarında yapısal farklar vardır.

37 *Zirai Makinalaşma*, s. 129.

sanayisine, tekstil işine atladılar. 1970'lerde, Türkiye sanayisi en şaşaalı günlerini yaşarken, birbirleriyle çekişen beş veya altı büyük "holding"den en az ikisine sahip olan müteşebbislerin izlediği yol bu olmuştu.

Çukurova benzersiz bir örnektir. Türkiye'nin başka hiçbir bölgesinde, tarımsal artık bu boyutta ilkel birikim sağlayacak ve ticarete böyle fırsatlar verecek ölçüde yoğunlaşmış değildi. Diğer büyük sanayiler ve malî kurumlar, çoğunlukla devletçi dönemde birikimini gerçekleştiren şehir sermayesi tarafından kurulmuştu. Devletçi politika uygulamasının, devletle bağlantıları olan müteahhitlere ve müteşebbislere olağanüstü kazançlar sağladığından söz etmiştik. Savaş zamanındaki kıtlıklar, tüccarlara karaborsa vurgunları yoluyla fâhiş kârlar elde etme imkânı vermişti. Yukarıda ele aldığımız Varlık Vergisi de gayrimüslimleri ticarî işletmelerini Müslümanlara satmak zorunda bıraktığından, birikime katkıda bulunan bir başka etmen olmuştu.[38]

1950-60 dönemindeki sınaî yatırım projelerinin çoğunu, bu amaçla Amerikan yardım kuruluşlarının ve Dünya Bankası'nın himayesi altında kurulan bir banka, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası finanse etti. Türk sanayisinin, bu bankanın genel perspektifi ve yönetimi çerçevesinde, dünya iş bölümünde kendisine uygun düşen konuma doğru yöneleceği kabul edilmişti. Bu dönemde kurulup da TSKB'den kredi ve pek değerli dolar fonları almamış olan büyük firmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Sanayiye verilen banka kredisinin uluslararasılaşması, Türk sermayesinin uluslararasılaşmasını sağlayan mekanizma oldu. Sınaî yatırımlar bir yandan İstanbul'da yoğunlaşırken, eski ticarî birikime sahip İzmir ile zenginliğin yeni keşfedildiği Adana, yeni büyüme odakları olmaya başladı. Anadolu'nun batısındaki küçük şehirler de, ticari şebekelerin genişlemesi ve küçük sanayilerin büyümesiyle bu iktisadi kalkınma atmosferine katıldı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki iktisadi canlılık döneminde, dünyanın her yerindeki kapitalist ekonomilerde tarımsal

38 E.C. Clark, 'Varlık Vergisi Re-considered'.

servetlerin büyüdüğü, fiziksel hareketliliğin büyük ölçüde arttığı ve hızlı birikim fırsatlarının ortaya çıktığı görülmüştü. Çevre ülkelerin çoğunda olduğu gibi Türkiye'de de bu değişikliğin boyutları toplumsal bilinci iyice zorladı. Daha önce gerek resmî gerekse popüler ideolojide, istikrar ve düzenin toplumun temel taşları olarak görülüyor olması, bunun önemli bir nedenidir. Birkaç yıl içinde bu geleneksel değerlerin yerini kalkınmacılık ve dizginlenmemiş pazar özgürlüğü aldı. Ekonomik fırsatçılık kural haline gelip zenginleşme amaç olunca, halkın istediği özgürlüklere bir "Vahşi Batı" zihniyeti hâkim olmaya başladı. Devlet, pre-kapitalist kalıbın hızla dışına çıkan toplumu kontrol edecek yeni araçlar geliştiremediği gibi, toplumun da hiçbir özerk örgütlenme geleneği yoktu. Kamu alanı pek az gelişmiş olduğundan kişiselin dışındaki her saha politik alanla özdeşleştiriliyor ve de bu yüzden devletin yetki kapsamına girdiği düşünülüyordu. Devletin, iktisadi özgürlük yaratma adına eskiden denetlediği alanın bir kısmından geri çekilmesi bir boşluk yaratmıştı; bu boşluk ise sivil toplum kurumlarıyla değil, bireysel yayılmacılığın aşırılıklarıyla dolduruldu. Daha sonraları, sivil toplumun gelişmesiyle değil, devlet mekanizmasının kontrol kapsamının, politik istikrarı korumak adına genişlemesiyle bu duruma çare bulundu. Kamu hayatı ise devletin henüz duvarlar dikmediği yerlerde, iktisadi özgürlüklerini kullanmak isteyen bireyler arasında bir yarış şeklinde gelişti. Bu yarışın kendi kurallarını geliştirmesine daha fırsat olmadan 1960 müdahalesi kamu alanını yeniden tanımlayarak her şeyi yeniden başlattı.

YEDİNCİ BÖLÜM

İthal İkameci Sanayileşmenin Ekonomi Politiği

1960 darbesi kısa ömürlü oldu. Askerler bir buçuk yıl içinde yeni bir anayasayı referandumla kabul ettirdiler ve seçimlere giderek iktidarı sivillere devrettiler. Parlamenter demokrasinin kurulmasından sonraki bu ilk askerî müdahalenin Türk tarih yazımındaki değerlendirilişi, popülizm ile bürokratik reformizm arasındaki mücadeleyi yakın tarihin ana ekseni olarak gören hâkim perspektifi yansıtır. Ya 1960 müdahalesi ve paternalist anayasası göklere çıkarılır ya da bu darbe, gözden düşmüş devlet sınıfının siyasi yapıdaki eski yerini kazanma teşebbüsü olarak görülür. 1950'den sonra, ferdî teşebbüs ve pazar ödüllerine dayanan bir toplum modeli geleneksel tarihî dengeleri iyice zorlamıştı. Bu gelişme, bürokrasinin ve askerlerin Menderes rejiminden duyduğu hoşnutsuzlukla ortaya çıkan bir restorasyonculuğa yol açmıştı. 1950-60 arasında ekonomi, piyasa mantığı çerçevesinde gelişmiş ve çıkarlar evrimleşerek ekonominin temel biçiminin ters çevrilmesini güçleştirmişti. Fizikî ve toplumsal hareketlilik, hem burjuvazinin hem de köylülüğün iktisadi gelişmesi, toplumsal statüsünü kaybetmiş olan sivil ve askerî bürokrasinin hoşnutsuzluğunu önemsiz kılacak toplumsal güçler oluşturuyordu. Bunlara rağmen, küçük üreticilere dayalı bir pazar toplumundan, kapitalist bir toplu-

ma geçişin daha gerçekleşmediğini, kapitalist eksen etrafında önemli bir sınıf farklılaşmasının henüz oluşmadığını söyleyebiliriz. 1960'a varıldığında kapitalizme özgü sınıf çatışması, toplumsal dinamiğin bütünlüğü içinde hâlâ ikincil önemdeydi.

Küçük üreticiliğin sayıca hâkimiyetine rağmen, burjuvazinin bir kesimi, parlamenter rejim doğrultusundaki tercihlerini güçlü bir biçimde dile getirebilecek bir statüye erişmişti. Bu tercihin bir nedeni, bürokratik bir siyasi yapıyla karşılaştırıldığında, seçim politikasına duyarlı ve parasal nüfuza açık çok partili sistem içinde devlet dairelerine erişmenin daha kolay olmasıydı. 1950'lerin ikinci yarısında, İstanbul burjuvazisinin sanayi fraksiyonu, Menderes'in iktisadi politikasındaki popülist eğilimin gittikçe artmasından duyduğu sıkıntı ve sabırsızlığı ifade etmişti. Bu kesim, muhalefetteki CHP'nin devletçiliğine ve DP'nin küçük burjuva ideolojisine bir alternatif oluşturan üçüncü bir partinin (Hürriyet Partisi) kurulmasında önemli bir rol oynamıştı. Liberal aydınlar ve ilerici burjuvazi tarafından desteklenen bu yeni partinin temsil ettiği kentsel ittifakın platformu, partinin kısa ömrüyle karşılaştırılamayacak ölçüde etkili oldu. Meclis'te DP'den kopup Hürriyet Partisi'ni oluşturan grup kısa bir süre sonra CHP'ye katıldı. Bu katılım, CHP'nin yorgun saflarına taze kuvvet aşıladı. Partiye katılan genç, teknokrat zihniyetli ve iyi eğitimli kesim, muhalefet platformunun niteliğini değiştirdi. 1950'lerin ikinci yarısında CHP muğlak bir planlı kalkınma nosyonu edinmeye başlamış ve bu yeni tanım DP'yi daha da fazla popülizme itmişti. DP, kentsel-sınaî-teknokratik hoşnutsuzluk karşısında taviz vermek yerine, yeni talepleri CHP'nin bürokratik eğiliminden kaynaklanıyormuş gibi yorumladı. Bu yorum ve DP'nin daha da militanlaşan popülizmi, sanayici ve aydınları giderek muhalefete itti.

Seçmen düzeyinde, iktidar partisinin oyları 1954 ile 1957 arasında bir miktar azalmıştı. Ama oylardaki bu azalma şehirlilerin DP'den uzaklaşmasından çok, tarımda gelirlerin düşmesinden kaynaklanan kısa vadeli hoşnutsuzluğa bağlıydı. Ayrıca, meclisteki kavgalar ülkeyi karşıt kamplara bölmüş, DP'li ve

CHP'li partizanlar arasındaki düşmanlık şiddetlenmişti. Köylerde parti politikası yaygınlaşınca her türlü çatışma seçim mücadelesi lügatçesiyle tanımlanır olmuş, eski düşmanlıklar yeni renklere bürünmüştü. Kahveler ayrılmış ve siyaset, oy verme davranışının daha maddî temellerinin geçici bir süreyle askıya alınmasına yol açan bir özerklik kazanmıştı. Yine de DP köylerden, özellikle daha ticarîleşmiş kıyı bölgelerinden gelen oyların en büyük kısmını almaya devam etti.[1]

1960'lardaki dönüşümün perspektifinden geriye bakıldığında temel bölünmenin, bir yanda şehirlerdeki ve köylerdeki küçük burjuvazi, küçük sermaye ve ticaret burjuvazisi ile öte yanda sanayi burjuvazisi arasında olduğu söylenebilir. Bu bölünmenin ideolojik düzeydeki yansıması, tarihi 17. yüzyıla dayanan küçük burjuva pazar ideolojisi ile 1945 sonrasının sınaî kalkınma dönemine daha uygun bir burjuva ideolojisi arasındaki çatışma olarak ortaya çıktı. Bir başka deyişle, sanayi burjuvazisinin uluslararası bağlantılarıyla birlikte gelişmesi birikim sürecinin artık devlet tarafından düzenlenmesini gerektiriyordu. Bu, son yıllarında iyice politize olmuş DP yönetiminin yerine getiremeyeceği bir görevdi. Bu açıdan bakıldığında, 1960 darbesi ve beraberinde getirdiği sonuçların restorasyoncu değil, dönüşümcü olduğu görülür. Diğer kapitalist ülkelerde devlet-ekonomi ilişkilerindeki dönüşümler gibi –örneğin Fransa'da planlamanın başlaması– 1960 darbesi de iktisadi politikaları formüle edip uygulayabilecek yeni bir idarî mekanizma kurdu. Bu politikadan doğrudan doğruya yararlanacak iki grup, sanayiciler ve örgütlü işçiler olacaktı. Ama, bir çevre ülkesi olan Türkiye'deki gelişmeler ile merkezdeki benzer dönüşümler arasında iki temel fark vardı; birincisi, politikadaki dönüşümlerin devletler arası ilişkilerin özel bağlamına yakından bağlı olması, ikincisi bu politikalardan yararlanacak başlıca iki grubun toplum içindeki göreli ağırlığının nispeten düşük olmasıydı.

Yeni birikim modelinin başlaması bürokrasiyi özel olarak ayrıcalıklı bir konuma getirmedi. Bürokratların maaşları önce-

1 C. Eroğul, *Demokrat Parti, Tarih ve İdeolojisi*, Ankara 1970.

ki döneme göre arttı ve modelin niteliği icabı yüksek devlet memurları içindeki teknokrat tabakanın statüsünde belli bir yükselme görüldü. Ama bu gelişmelerin hiçbiri, bürokrasinin savaş öncesinde olduğu gibi yeniden bir sınıf konumu kazandığı ya da siyasi kertenin yeniden ayrıcalıklı bir statü elde edebileceği anlamını taşımıyordu. Devlet memurlarının ekonomiye müdahalesi ve toplumsal statüleri, hâkim birikim tarzının özel ihtiyaçlarına göre bürokrasiye burjuva sınıfı karşısında göreli özerklik tanıyan bir model çerçevesinde anlaşılabilir.

* * *

1960 darbesini yapanlar ve onların aydınlar ve bürokrasi içindeki danışmanları pek de farkında olmadan toplumsal politikası, siyasi dengeleri ve idarî mekanizmalarıyla birlikte yeni bir birikim modelinin temelini attılar. Sonraki yirmi yıl içinde bu birikim modeli köklü dönüşümler geçirmeden ve oldukça başarılı bir biçimde işledi. Sanayi burjuvazisinin kendi projesini başka toplumsal güçlerden muhalefet gelmeden veya onların desteğini almadan uyguladığını söyleyemiyoruz. Yeni ortaya çıkan toplumsal ve iktisadi düzenleme ağı ve genel politika yönelimi, tabii ki bir pazarlık sürecinin, özellikle dünya ekonomisindeki hâkim güçlerle yapılan bir pazarlığın soucuydu. Söz konusu birikim modeli başlangıçta dünyadaki hegemonyacı güç (ve onun finansman kuruluşları) tarafından da savunulmuş ve aktif bir biçimde desteklenmişti. Model, bir ölçüde aydınların özlemlerine ve daha da önemlisi, işçi sınıfının henüz formüle edilmemiş taleplerine de uygundu. Bir başka deyişle, sanayi burjuvazisinin, Türkiye'nin uluslararası hâmileri tarafından garanti edilen projesi, bürokrasinin belli bir tabakasının ve işçi sınıfının kısa ve orta vadeli çıkarlarına uygun düşüyordu. Bu kesişme, oldukça istikrarlı bir devlet biçiminin yerleşmesini, parlamenter rejimin devamını ve bunların sonucunda ekonominin düzenlenmesini mümkün kıldı. Bu birikim modelinin siyasi ve iktisadi boyutlarını araştırmadan önce, 1960 dönüşümünün nasıl bir tarihî bağlamda ortaya çıktığını açıklamaya çalışacağım.

Türkiye ekonomisinde savaş sonrasında uygulanan liberal dış ticaret rejiminin, dış ödemeler dengesinde karşılaşılan güçlükler nedeniyle kısa ömürlü olduğundan yukarıda söz edilmişti. İhracatın sırf tarım ürünlerine bağlı olmasının, yatırım ve tüketim mallarında artan ithalat talebini finanse etmeye yeterli bir temel oluşturmadığı anlaşılmıştı. Nitekim, 1950'lerin ortalarından sonra, ithal tüketim mallarının piyasadan çekilmesi, yerli sanayinin korunması sonucunu verdi ve bu himaye yerli müteşebbisleri sanayiye yatırım yapmaya teşvik etti. Türkiye'nin alacaklılarının zorlamasıyla bir istikrar planı kabul edildi ve bu plan çerçevesinde Türkiye'ye yeni borçlar verildi.[2] Siyasi otorite, 1954'ten beri, karmaşık bir kota ve gümrük sistemi yoluyla ithalatın mahiyetini ve kalitesini kontrol edecek ve dolayısıyla seçilmiş sanayicilere pazarda ayrıcalıklar tanımaya karar verebilecek bir konumda bulunuyordu. İstanbul'un yeni gelişen sanayicilerinin, 1950'lerin son yıllarında devlet işlerinin gelişigüzel biçimde ve zorbaca yönetilmesinden hoşnutsuz olanların korosuna katılmasının nedeni, siyasi otoritenin imtiyazının son derece artmış olmasıydı. Bürokratların ümitleri ile sanayi burjuvazisinin taleplerini biraraya getirebilecek gibi görünen 1960 darbesi, kıt kaynakların ve özellikle dövizin, hızlı kalkınma amacıyla rasyonel ve planlı biçimde tahsisini vaad ediyordu. OECD yoluyla yapılan dış baskı da benzer bir yönelimi amaçlamıştı. Menderes hükümetine iktisadi karar alma sürecini merkezîleştirmesi için baskı yapılarak ve dış ticarette liberasyondan uzaklaşılması onaylanarak, planlama, koordinasyon ve ithal ikamesine dayanan yeni bir politikanın başlatılmasına resmen izin verilmişti. Bu bakımdan, darbe, gerek dış baskılara, gerekse şehir kamuoyunun çeşitli tabakaları arasında artan memnuniyetsizliğe cevap veriyordu ve bütün bunlar sanayi burjuvazisinin projesinin desteklenmesini gündeme getiriyordu. Bu zımnî koalisyon içinde, restorasyoncu bürokratların ümitleri, yeni kurulan planlama teşkilatındaki devletçi bürokratların istifaya zorlanmasından

2 A.O. Krueger, *Foreign Trade Regimes: Turkey*, s. 21-22.

da anlaşılabileceği gibi, kısa sürede tuz buz edildi.[3] Bundan böyle devlete hâkim unsurun sanayi burjuvazisi olacağı belli olmuştu.

1960 darbesinin desteklediği dönüşümün önemli bir boyutu, sanayi burjuvazisinin projesini (ve hâkimiyetini) vaktinden evvel gerçekleştirmiş olmasıdır. Sanayi burjuvazisinin görece zayıf bir konumda olmasına rağmen, bu dönüşümü gerçekleştirebilmesi bürokratlar, aydınlar ve askerler tarafından zımnen desteklenmesi sayesinde olmuştu.[4] Nitekim, 1960'a gelindiğinde bürokratlar ve aydınlar kalkınmacı bir ideolojinin ateşli taraftarıydılar. Açıkça dile getirilen anti-popülist bir boyut içinde, bu ideoloji, ülkenin sanayileşmesine hizmet eden teknokratik bir elitin oynayacağı rolü göklere çıkarıyordu. İşçi sınıfı henüz keşfedilmemişti; hâkim düşünce akımı, "kapitalist olmayan" yol eğilimleriyle birlikte Paul Baran'dan mülhem bir bağımlılık analizine dayanıyordu. Bu düşünceye göre, iktidar yalnız kendi çıkarlarını gözeten kokuşmuş politikacılardan alınıp halka hizmet etmeyi amaçlayan milliyetçi plancılara verilmeliydi.[5] Sanayileşme, iktisadi özerklik ve sosyal adalet, kurulması istenen düzenin temel taşları olacaktı. Bu görüşün taraftarları, ideolojilerini 1930'ların özel bir yorumuyla meşrulaştırdılar. Bu yoruma göre, 1930'lardaki devletçiliğin gerçekliği sol kanat devletçilerin ve *Kadro* dergisinin savunduklarına uyuyordu.[6] Bir başka deyişle, devletçilik aslında

3 D. Avcıoğlu'na göre üç ihtilaf konusu vardı: Toprak reformu, özellikle tarımdan alınmak üzere daha fazla vergi ve KİT'lerin özerklik derecesi; Bkz. *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara 1968, s. 335-6. Plancılar, devlet gelirlerini arttırmak ve bürokrasinin kontrolündeki bir örgütlenme yoluyla kamu teşebbüslerine gayrisiyasi statü vermek istiyorlardı.

4 Bkz. W.F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961*, Washington DC, 1963.

5 Bu görüş 1950'lerde *Forum* dergisinde ve 1960'larda özellikle *Yön*'de savunulmuştu.

6 Türk siyasi söyleminde bu akım 1930'ların ilk yıllarında yayımlanmaya başlayan *Kadro* dergisiyle özdeşleştirilir. Kadro dergisi etrafındaki hareket "Üçüncü Dünyacı" ideolojilerin bir habercisiydi ve 1960'larda yeniden moda olan bütün görüşlerin şaşırtıcı ölçüde eksiksiz bir kataloğu gibiydi. Ş.S. Aydemir'in yazdığı *İnkılap ve Kadro* (Ankara, 1968) (ilk basım 1932) bu akımın başlıca teorik metniydi. Eleştirel bir perspektif için bkz. H. Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara 1983, bölüm 4.

kalkınmacılık ve milliyetçilik (daha doğrusu, bu versiyona göre anti-emperyalizm) demekti ve kapitalizmin serbestçe hüküm sürmesine izin vermemişti. Demokrasinin ise kendi gerçek çıkarlarından habersiz cahil kitleleri demagogların yönetiminden başka bir yere götürmeyeceği 1950'da anlaşılmıştı. Aydınlar, böyle bir analizden çıkarak, 1960 darbesini desteklediler ve yeni bir devletçi sanayileşme döneminin başlangıcı sayarak alkışladılar.

Bürokratik restorasyonculuğun hiç şansı olmadığı darbenin hemen ertesinde ortaya çıktı. Ayrıca yeni ideolojik savaşın tarafları da belliydi: Bir yanda "basit pazar" toplumunu referans noktası olarak alan katıksız pazar ideolojisinin savunucuları, öte yanda sınaî düzenleme yanlıları. Dönüşüm darbeyle gerçekleştiğinden ikinci taraf ilk raundu kazanmıştı; herhangi bir başka siyasi süreçte, pazar ideolojisinin taraftarları başarıya ulaşırdı. Darbe, dönüşümü gerçekleştirmekle kalmamış, aynı zamanda kamudaki tartışmayı bürokratik kontrol-pazar karşıtlığı eksenine saptırarak, sanayi burjuvazisinin şüphesiz yararlandığı bir şaşırtmaya da imkân vermişti. Darbe sonrası düzenlemeler devletin biçimini de (yeni birikim aşamasına uyacak şekilde) değiştirmişti. Bazı aşırılıklara ve "anayasayı ihlal etmek" niyetiyle suçlanan DP'li politikacıların yargılandıkları davaların gayri ciddiliğine rağmen, 1960 müdahalesi esas olarak yumuşaktı. Bir geçiş döneminden sonra, parlamenter rejim yeni kurumlarla ve yeni oluşan birikim modelini mümkün kılacak yeni bir anayasayla işlemeye başladı.

* * *

Burjuvaziyi ilgilendirdiği kadarıyla yeni birikim modelinin ayırt edici unsurları iki kategoride analiz edilebilir: Kıt iktisadi kaynakların –özellikle döviz ve kredinin– politik mekanizmalarla tahsisi ve hem toplumsal yumuşama sağlamak, hem de bir iç pazar yaratıp devam ettirmek amaçlarıyla gelirin yeniden bölüşüleceği vaadi. Bu yeni düzenleme küçük sermayenin ve küçük burjuvazinin işine gelmiyordu; devlet kontrolü, kâr arama oyununa ekonomi dışı etmenleri sokarak pazarın rolü-

nü azaltırken, bölüşümün kurumsallaştırılması azamî kazanç ve birikim arayışının itibarını zedeliyordu. Bu nedenle, küçük sermaye, geçmişte tekelci kapitalizme geçişin sancılarını yaşayan benzerlerinin gösterdiği tepkiyi gösterdi. Küçük burjuvazi, hedeflerine politika yoluyla erişmeye çalıştı ve çoğu zaman taleplerini ifade etmenin yolunu buldu. Ekonominin devletçe düzenlenmesinin yeni boyutları, küçük burjuvazinin ve küçük sermayenin ihtiyaçlarına uygun olmadığından, buna karşılık siyasi platformda mücadele mümkün olduğundan, yeni dönemde idarî ve siyasi alanlar arasında sürekli bir gerilim görüldü ve bu, devletin yürütme ve yasama organları arasındaki gerilimi de beraberinde getirdi. İktidardaki hükümetler, katı bir pazar ideolojisini paylaşan geniş bir seçmen tabanı tarafından desteklenmiş olmalarına rağmen, sadece yapısal belirleyiciler nedeniyle değil, aynı zamanda 1960 darbesinin getirdiği kurumlar nedeniyle de tekelci düzenleme paradigmasının kısıtları içinde hareket etmek zorunda kaldılar. Sanayi burjuvazisinin ideolojik hâkimiyet kuramamasına rağmen, devlete hâkim olmasından kaynaklanan bu gerilim, 1960-1980 dönemindeki bütün ideolojik ve siyasi mücadelelerin temelinde yeraldı. Burjuvazi açısından, kıt kaynakların idarî mekanizma yoluyla tahsisi ile iç pazar yaratmak ve devam ettirmek amacıyla gelir bölüşümü, iktisadi stratejiyi oluşturan iki unsurdu. Bu stratejinin kabul edilmesini belirleyen güçleri ve işleyişini anlatmaya geçmeden önce 1960 darbesinin getirdiği kurumsal yenilikleri kısaca ele alacağız.

Devlet Planlama Teşkilatı üzerindeki tartışmaların sertliği gözönünde tutulursa, askerî darbenin neredeyse asıl amacının seçme teknokratlardan oluşan bu yeni kurumun kurulması olduğu söylenebilir. DPT, ekonomiyle ilgili çeşitli bakanlıkların yanı sıra varlığını sürdürecek, ancak anayasadaki ayrıcalıklı konumu nedeniyle fiilen bu bakanlıkların üzerinde bir yere oturacaktı. Gerçekten de, DPT Müsteşarı, sanayiyle ilgili bir başbakan yardımcısının işlevini görüyordu. Ama çok beklenen ve üzerinde uzun uzun düşünülen beş yıllık planlar, istenen yatırım düzeylerine ilişkin kaba hesaplamaları ve istatistikleri

derleyen tarihî belgelerden fazla bir şey değildi. Planların, kamu sektörü için emredici, özel sektör için yol gösterici olacağı kabul ediliyordu.[7] Bir başka deyişle, planlar, yatırım kararlarını merkezî olarak koordine etme teşebbüsleriydi. Yine de, DPT'nin faaliyetlerinin en önemli yönü sübvansiyonlu kredilerin ve (aşağıda ele alınacağı gibi Türk Lirası'nın resmî değerinin şişirilmiş olması nedeniyle sübvansiyonlu olan) kıt dövizin tahsisi için onayının gerekli olmasıydı. Böylece, siyasi tahsis süreçlerine ve dolayısıyla piyasada pazarlık yerine en üst idarî düzeyde pazarlığa, ayrıcalıklı bir yer bulan bir durum yaratılmıştı.[8] Bu şekilde, kıt kaynakların ve bu kaynakları kullananların elde edeceği rantın, en üst idarî düzeye erişme imkânı bulunan sanayi burjuvazisine gitmesi sağlandı.

Birikim tarzının yeni kurumsallaşmasının ikinci boyutu yeni anayasayla işçi örgütlerine ve diğer örgütlere tanınan (Türkiye için) benzeri görülmemiş statüydü. Yeni anayasanın yanı sıra sendikalaşma ve toplu pazarlıkla ilgili olarak sonradan çıkarılan kanunlar, işçilerin Batı demokrasilerinde yüzyıllarca süren mücadeleler sonucu elde ettikleri grev ve toplu sözleşme haklarını kullanarak ücret taleplerinde bulunmalarına imkân verdi. Türk işçi hareketinin erken başarısı, bir yandan sosyal demokrasinin dünyadaki tarihî gelişmesi çerçevesinde, öte yandan yukarıdan aşağıya bürokratik reformculuğun mirasıyla anlaşılabilir. Burjuvazi devlet mekanizmasını tam olarak kontrolü altında bulundurmuş olsaydı, düşünülemeyecek olan bu erken gelişme, bu iki unsurun biraraya gelmiş olmasıyla açıklanabilir. Burada vurguladığımız, bürokratik reformculuk ile sanayi burjuvazisinin yükselmesinin birbirine denk düşmesi ve böylece kapitalist gelişmenin yeni aşamasının başlatılmasının mümkün olmasıdır. Nitekim, bürokratik reformculuk ve dünya çapındaki sosyal demokrasi, sanayi kapitalizmi modeli-

7 Türk planlama tecrübesine ilişkin çok yararlı bir derleme için bkz. O. Türel (der.) *Two Decades of Planned Development in Turkey, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel sayısı; özellikle Küçük'ün, Prokhovsky'nin, Şaylan'ın, Bulutay'ın ve Eralp'ın makaleleri.

8 G. Şaylan, "Planlama ve Bürokrasi", *a.g.e.*

nin erken başarısının nedenleri oldu ve bu model çeşitli toplumsal taleplere cevap veren bir fırsat oluşturdu. Sanayi burjuvazisinin kendi başına gerçekleştiremeyeceği dönüşüm de böylece başarıldı.

Yeni iktisadi düzenleme modelinin arkasındaki çıkarların bu şekilde ortaya konuluşunun işçi sınıfını, politika tespitinde katkısı olmayan, pasif bir statüye indirgediğini ilave etmeliyiz. 1960 geçişi sırasında ve bunun ertesinde, örgütlü işçiler, ücret artış talepleri yoluyla ya da siyasi bir güç olarak aktif değillerdi. İşçi sınıfının –hem iktisadi hem de siyasi bir güç olarak– tarihî açıdan az gelişmiş olması nedeniyledir ki, burjuvazi ile bürokrasi arasındaki etkileşime ağırlık veren bir yorum yapmayı seçtik. Kapitalist üretim tarzına özgü sınıf mücadelesi, henüz toplumsal dönüşümün motoru olmamıştı. Sağlanan sendikalaşma, toplu sözleşme ve grev hakkı ve sosyal güvenlik alanının genişlemesi, yeni birikim modelinin ihtiyaçları uyarınca işçilere verilmişti. Bu kurumsal yenilikler potansiyel statülerini güçlendirdiği ölçüde, bürokratlar toplumsal reformun sözcüleri olarak hareket ettiler. Burjuvazi gündemdeki bazı maddelerden çok hoşnut olmasa dahi, genel olarak, dönüşüme katılmaya istekliydi.

Yine de, burjuvazi açısından, darbeyi takip eden kurumsallaştırmanın bazı aşırı yanları vardı. Örneğin, yeni anayasayla pazarlık etme ve talepte bulunma ayrıcalığını elde eden sadece örgütlü işçi sınıfı değildi. 1961 Anayasası, 1950'lerde bütün idarî yetkilerin parlamento tarafından gasp edilmesine bir tepki olarak ortaya çıktığından, en düşük örgütlenme düzeyindeki toplumsal grupların bile siyasi otoriteye muhalefetini mümkün kılan bir kontrol ve dengeler sistemi getirmişti. Devlet memurlarının son derece güçlü olan Danıştay'a başvurma hakları vardı. Anayasa Mahkemesi parlamentonun çıkardığı kanunları sık sık iptal ediyordu ve en küçük siyasi parti bile bu mahkemeye başvurarak çeşitli devlet süreçlerinin işleyişini engelleyebiliyordu. Özetle, idarî etkililik pahasına bir pazarlık ve veto sistemi kurulmuştu. İki meclisli yasama organında, her biri farklı seçmen tabanına dayanan birkaç hizipten oluşan

çok sayıda parti bulunduğundan, siyasi prosedür de bu dengeler sistemini yansıtıyordu. Böylece, sanayideki grevlere benzer eylemlerle idarî mekanizmayı bloke edebilecek olan küçük burjuvazi, köylülük ve sayıları gittikçe artan devlet memurları da toplumsal pazarlıkta yer edinme imkânını bulmuşlardı.

Toplumun politizasyonu açısından böyle bir sistemin beraberinde getireceği sonuçlar bellidir: İdarî işlevlerin toplumsal parselasyona açık tutulmasıyla devlet mekanizması, aşırı büyüme ve gitgide zayıflama eğilimine girer. Bu sürecin beraberinde getirdiği politizasyon teknokrasinin işlerliğine zarar verir. Bu nedenle, yeni yapı, kuruluşundan beri potansiyel bir işleyiş bozukluğu içeriyordu ve bu işleyiş bozukluğu, iktisadi güçlüklerle karşılaşıldığında hemen ortaya çıkacaktı. Öte yandan, iç pazarın kurulması açısından bakıldığında, sanayi işçilerinin yanı sıra diğer toplumsal gruplar da, daha dolaylı ve daha geç sonuç alacak bir biçimde de olsa, pazarlık hakkı elde etmişlerdi. Bunun sonucunda, özgül bir gelir bölüşümü yapısı gelişti ve kurumsallaştı.

* * *

Yukarıda kısaca özetlediğimiz iki boyut, yani belli iktisadi tahsis mekanizmalarının politizasyonu ve gelirin yeniden dağılımı yoluyla bir iç pazarın kurulması, Türkiye'nin 1960-1980 dönemindeki ekonomi politiğini tanımlayan özelliklerdir. Bu iki boyutun birikim tarzının, devlet tarafından düzenlenmesine işaret ettiğinden daha önce söz etmiştik. Bu birikim tarzının, sanayi burjuvazisinin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, önceki on yıl içinde yıldızı sönen devlet memurlarının ve aydınların taleplerine de cevap verdiğini ileri sürmüştük. Bu genelleme düzeyinde, savaş sonrasındaki Keynescilik ile incelediğimiz düzenleme arasındaki benzerlik ortadadır. Savaş sonrası Keynescilik'te de, ekonominin devlet güdümüne girmesi, bürokratların önem kazanması ve iç pazarın oluşturulup yeniden üretimi amacıyla gelirin yeniden bölüşümü, birikim tarzının en belirgin özellikleriydi. Merkez ülkelerdeki Keynesci düzenleme ile çevre ülkedeki benzeri arasındaki fark, (ekonomide

düzenlemelere tâbi olan sanayi sektörünün ağırlığının çok daha az olmasının yanı sıra) incelediğimiz ekonominin dış ilişkilerinde bulunabilir. Bir başka deyişle, çevre ülkedeki sanayi sektörünün ayırt edici özelliği uluslararası rekabetten tamamen korunmuş olmasıdır. Nitekim, çevre ülke bağlamında benzer iktisadi düzenlemeleri adlandırmak için İthal İkameci Sanayileşme (İİS) formülü kullanılmıştır. Bilindiği gibi, İİS'nin tanımlayıcı özelliği, daha önce ithal edilen malları imal eden yerli sanayinin gümrük duvarları arkasında korunmasıdır.[9]

İthal İkameci Sanayileşme, 19. yüzyıl kökenli Listçi "millî ekonomi" modeline benzemez. Listçi modelde arzulanan kapalı bir ülke içinde milî burjuvazinin gelişmesini sağlamaktır. Oysa İİS, mevcut bütün girişim imkânlarını millî burjuvaziye ayırmaktan çok, ülkede bir sanayi sektörü oluşturmak amacıyla sanayi faaliyetine himaye sağlamak anlamına gelir. Yerli burjuvazi 19. yüzyıl Alman veya İtalyan burjuvazilerine göre çok daha zayıftır. Bu yüzden amaç dünya pazarında rekabete hazırlanmak değildir. Uluslararası sermayeyle rekabetin söz konusu olmaması yalnızca içerideki sanayi sektörünün geliştirilmesi anlamına gelir. Bir başka deyişle, İİS sanayiye doğrudan yabancı sermaye yatırımı yapılmasına karşı çıkmaz; yabancı sermayenin de yerli sermayeyle aynı himayeden yararlanmasını önlemez. İİS politikası, yerli ekonominin dünya pazarıyla bütünleşme derecesinin mutlak olarak azaltılması anlamına da gelmez. Sanayileşme önceden belirlenmiş yollarda ilerlediğinden ve "sıkı sıkıya aşamalı"[10] bir süreç olduğundan, teknoloji ve üretim mallarının yanı sıra, çoğu zaman hammadde ve ara mallarının da ithalini gerektirir. İİS politikasıyla sanayileşme başladıktan sonra, sanayi üretiminin potansiyel hacmi, sanayi sektörüne girdi olan ithalatın hacmine bağlı hale gelir. Veya başka bir deyişle sanayinin dışardan alınan ara mal ve diğer girdilere gereksinimi olduğu için, ithalat talebi

9 İthal ikamesi üzerine klasikleşmiş tanımlayıcı makale A. O. Hirschman'ındır: 'The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America', *Quartery Journal of Economics*, Şubat 1968.

10 *A.g.e.*

gitgide yeni sanayinin üretim hacmine bağlı hale gelecektir. Demek ki, uygulamada İİS yabancı sermayeye açıklık bakımından ve de ticaret hacmi üzerindeki etkisi yoluyla, dünyayla iktisadi bütünleşmeyi önlemez ve azaltmaz. Aksine, merkez ülkelerde sanayi sektörlerinin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yapısal dönüşümünden hareket edilerek, standart teknolojili bazı sanayilerin İİS stratejisi izleyen ülkelere kaymasının, uluslararası sermaye açısından arzu edilir olduğu ileri sürülebilir. Özellikle, İİS stratejisi izleyen ülkelerin iç pazarları yabancı sermayeye kapalı olmadığından, üretimin bu şekilde yer değiştirmesi uluslararası sermaye açısından global olarak rasyonel bir stratejiye tekabül etmiş olabilir.

Yabancı sermayeye açık, ithalatı tüketim mallarından sanayi mallarına kaymış ve dolayısıyla iç pazarları gittikçe daha karmaşıklaşan mallara hazır olan birtakım ülkelerin ortaya çıkması, dünya ekonomisinin işleyişine ve evrimine bir engel oluşturmuyordu. Uluslararası sermaye de zaten aksini iddia etmiyordu. Yalnız çevre ülkelerde İİS'nin bir isyan ve anti-emperyalist bir kazanç ifade ettiği saplantısı görülüyordu. Ekonominin bürokratlar tarafından denetlenmesini kendi içinde bir başarı sayan "planlı" sanayileşmenin safdil taraftarları dışında hiç kimse İİS stratejisini dünya iktisadi düzenine karşı bir isyan saymadı.

İthal ikamesi stratejisini, mukayeseli üstünlük kuramına dayanan (ve 1950'lerde Türkiye'de izlenen) daha geleneksel stratejiden, yani ihracatın öncülüğünde büyümeden, ayırt etmek kolaydır. İİS politikalarının izlendiği ülke ekonomilerinde pazar büyüktü, yani iç talep önemliydi. Bu ülkeler savaştan önce bir ölçüde sanayileşmişlerdi. 1930'lardaki buhran sırasında, bu ülkelerin hepsinde, devletin merkezî bir rol oynadığı sanayileşme ve altyapı geliştirme çabaları başlamış, böylece bu ülkeler savaş sonrası büyüme ortamında ekonomilerini hızla bütünleştirme ve mevcut temel üzerinde sanayilerini geliştirme imkânı bulmuşlardı. Türkiye ekonomisinde 1930'lardaki gelişmeyi yukarıda anlatmıştık: O dönemde gerek devletin gerekse özel sektörün kurduğu imalat sanayisi, İİS döneminde sanayi-

nin hem teknolojik desteğini, hem de müteşebbis tabanını oluşturdu. Ülkenin tek çelik fabrikası, verimsiz olmakla birlikte, tüketim malları imalatçıları için vazgeçilmez bir girdiyi sağladı; demiryolları, yavaş ve pahalı olmakla birlikte, iç pazarı önemli ölçüde genişletti; ilk tecrübelerini devlet fabrikalarında edinen mühendisler ve yöneticiler, özel sektöre eğitilmiş bir kadro sağladı. Ayrıca 1950'lerin başında yaygın bir tarımsal genişleme temelinde gerçekleşen ihracat öncülüğündeki büyüme, Türkiye'de İİS stratejisinin başarıyla izlenmesi için gereken ön-şartları yaratmış, özel ellerde küçümsenmeyecek bir sermaye birikimi sağlamıştı. Özellikle tarım sektörünün dönüşümü nedeniyle yeterince büyük bir pazar, bir altyapı ve yeni sanayi yatırımlarına temel olacak bir teknoloji tabanı oluşmuştu. Yani İİS'nin uygulanması için gerekli bütün önşartları Türkiye'de bulmak imkânı vardı.

* * *

Artık yeni birikim modelinin işleyişini ele alabiliriz. Bu modelin ortaya çıkışını, uluslararası belirleyiciler ve iç sınıf dengeleri temelinde incelemiştik. Bu iki öğe, yani iç sınıf dengeleri ve dış dünyayla ilişkilerin yapısı, kapitalist gelişmenin bu özel türünün işleyişinin tâbi olduğu kısıtları da oluşturur. Bu kısıtları önce ekonomi düzeyinde, yani kapitalist birikim sürecinin sürekliliği açısından ele alacağız. Sonraki bölümde, siyasi ve ideolojik öğelerin analizine geçeceğiz.

Türk sanayisinin genişletilmiş yeniden üretim süreci, sadece eskiden ithal edilen malların yerli üretimle ikame edilmesi olarak değil, aynı zamanda modern bir kapitalist sektörün ürünlerinin küçük imalatçıların ürünleri yerine geçmesi olarak görülebilir. Modern sektör, 1950'lerin son yıllarında küçük bir tabandan başlayarak, imalat sektörünün ortalama yüzde 10 civarında olan büyüme hızının çok üzerinde bir hızla genişlemeye başladı. Bu genişleme sırasında modern sanayi örgütlü iş gücünün en büyük bölümünü istihdam etmeye başladığı gibi, kendi hâkimiyeti çevresinde, küçük üreticilerden ve hizmet sektöründe çalışanlardan oluşan bir nüfus yarattı.

Modern sanayinin büyümesi eskiden mevcut üretim biçimlerinin yıkımını da beraberinde getiren bir süreçti. Bu genişleme süreci öncelikle üretim araçlarının, sonra da ürünün paraya çevrilme araçlarının, yani pazarların sağlanmasını gerektiriyordu. Çoğu ülkede olduğu gibi Türkiye'de de savaş sonrası dönemde nüfus yapısında dramatik bir gelişme görülmüştü: 1950'de 20 milyon olan nüfus, 1980'de 48 milyona çıktı. Bu yüzden 1950'lerde tarımda yaşanan dönüşüm olmasaydı bile, sanayi burjuvazisinin şehirdeki taleplerini karşılayacak yedek bir işgücü ordusu oluşurdu. Köylülüğün bir bölümünün şehirlere göç etmesi sonucu, modern sanayinin kullanabileceği potansiyel iş gücü daha da büyük boyutlara ulaştı. Dönemin başlangıcında nüfus yılda yüzde 3 civarında arttı; 1970'e gelindiğinde nüfus artış hızı yüzde 2.5'e, 1980'de ise yüzde 2.2'ye düştü. Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı 1960'da yüzde 30 iken, 1970'de yüzde 37'ye ve 1980'de yüzde 45'e çıktı. Şehre yeni gelenlerin sadece küçük bir bölümü doğrudan doğruya modern sanayi sektöründe iş buldu. Çoğu hizmet sektöründe, küçük sanayide ve küçük ticaret işlerinde örgütlenmemiş, dağınık bir istihdam yapısı içinde çalıştı. Dolayısıyla, modern sanayi sektörünün, örneğin Batı Avrupa ekonomilerinin çoğunun 1960'larda karşılaştığı, iş gücü kıtlığı sorunlarından kaçınmasını mümkün kılan yeterli iş gücü vardı.

Ortada teknoloji sorunu da yoktu. Sanayi sektörü, ileri kapitalist ülkelerden olduğu gibi ithal edilmiş bir tüketim kalıbına uygun olarak geliştiğinden, ülke içinde üretilmesi gereken şeyler, uluslararası sermayenin yaydığı ve ihraç ettiği, tasarımları ve üretim süreçleri denenmiş standart mallardı. Aşağıda açıklayacağımız nedenlerle, Türkiye'ye "teknoloji transferi", bu teknolojileri kullanan yabancı sermayenin ithali yolundan çok, patent ve marka anlaşmaları yoluyla gerçekleşti. Yine de üretim süreci açısından sonuç farklı değildi; kullanılan teknolojiler, yabancı sermayenin ağırlığı daha fazla olmuş olsaydı, kullanılacak olan teknolojilerle aynıydı. Standart teknolojilerin ve standart malların adaptasyonunun beraberinde getireceği sonuç, sadece şablonların değil, aynı zamanda üretim malla-

rının ve bazen hammaddelerin de ithalini gerektiren bir üretim kalıbıdır. Türkiye'de, bu gerekliliğin ulaştığı aşırı boyutlar, binek arabalarının, fuel oil santrallarının, plastik ambalajın ve ithal girdi kullanan aletlerin ağır bastığı bir tüketim kalıbıyla birlikte apaçık görülür oldu. Petrol fiyatlarının artmasından bile önce, üretim malları, ara mallar ve hammaddeler Türkiye'nin ithalatı içinde ezici bir ağırlığa (yüzde 95-97) sahipti. Bu oran hem ithal ikamesinde ne ölçüde başarıya ulaşıldığını, hem de sanayi sektörünün döviz teminine aşırı bağımlılığını gösterir.[11]

Demek ki, üretimi sürdürebilmek için ilk koşul döviz sağlanmasıydı. Döviz problemi halledildiği takdirde, birikimin başarıyla devam etmesinin ikinci şartı pazarın yaratılmasıydı. Dünya pazarında rekabet şansı olmayan işletmelerin yüksek oranlarda kâr sağlamasına imkân veren himaye politikası sonucu, sınaî üretim tamamen iç pazara yönelikti. Etken bir üretim için gerekli ölçeklerin olmadığı, işletmeciliğin yetersiz kaldığı ve yerli olarak üretilen girdilerin pahalı olduğu bir durumda, korunan bir iç pazarın mevcudiyeti sınaî yatırımın devam etmesi için gerekliydi. İç pazar yüksek bir kâr oranı sağladığından, sanayi ölçeği, işletme, teknoloji ve kalite, geçerli dünya standartlarıyla karşılaştırılabilecek düzeyde olsaydı bile, sanayicileri dünya pazarlarında şanslarını denemeye ikna etmek kolay olmazdı. Sanayi sektöründeki yabancı sermaye ve çok uluslu şirketler yaygın olsaydı, ihracat pazarlarına açılma fırsatı daha fazla olabilirdi. Ama Türkiye'de ne yabancı sermayenin ağırlığı fazlaydı ne de iktisadi politika ihracat lehineydi. Tercih iç pazar lehine yapıldıktan sonra, pazarın sadece genişlemesi değil, belli bir ölçüde derinleşmesi de gerekecekti. Sınaî üretimin bileşimi sürekli değiştiğine, yani ekonomi tekstilden dayanıklı tüketim mallarına ve otomotiv ürünlerine kaydığına göre, yeni imalat kollarına pazar oluşturacak yeterli gelire sahip tüketiciler bulmak veya yaratmak gerekiyordu. Birikim modelinin bu yönü, devletin üstlendiği iktisadi düzenlemenin temel boyutunu or-

11 Aksi belirtilmedikçe, bu bölümde kullanılan bütün rakamlar çeşitli yılların *İstatistik Yıllıkları*'ndan alınmıştır.

taya çıkarır. Kapitalist sistemin mantığı, tek tek kapitalistlerin kârlarını maksimize etmelerini ya da tersten söylemek gerekirse, başka maliyetlerin yanı sıra, ücretleri asgarîye indirmelerini gerektirir. Ama, bir bütün olarak kapitalist sınıf için, ücretler pazardaki talebi oluşturur ve dolayısıyla üretim hacmiyle uyumlu bir boyutta olmalıdır. Yani, her kapitalist kendi ödediği ücretleri düşürse, ekonominin tümü için bir pazar problemi (eksik talep) baş gösterir. Burada, devletin üstlendiği rol önem kazanır; tekil kapitalistlerden belli ölçüde özerk olan bir siyasi otorite, özel çıkarlara önem vermeden, geliri, global ölçekte kapitalist birikimin mantığına hizmet edecek şekilde bölüştürme işlevini yerine getirmelidir. Devletin bu özerkliği sanayicilerin tercih ettiği birikim modelinin ihtiyaçlarından kaynaklanan araçsal bir özerkliktir.[12] Yani, bu tür bir özerkliğin sınırları, açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla bürokrasinin hâkim burjuva fraksiyonunun tercih ettiği birikim modeline karşı çıkma ihtimali yoktur. Ayrıca da, dünya şartları veya ülke içindeki şartlar, bu birikim modelinin terkedilerek yerine devletin benzer bir rol oynamadığı bir modelin benimsenmesini gerektirdiğinde; bürokratların göreli özerkliği sona erecektir.

1960'larda ve 1970'lerin büyük bölümü boyunca, devlet söz konusu gelir bölüştürücü mekanizmaların garantörü işlevini gördü. Bu bölüştürücü mantıktan doğrudan doğruya yararlanan toplumsal grupların itirazına açık bırakılan dar manevra alanı, pazarın üretim ihtiyaçlarına şaşırtıcı bir hızla ayak uydurmasına imkân verdi. Birikim modelinin sorunlarla karşılaştığı her durumda, devletin özerkliği hissedilir bir biçimde yerini devletin sadece bir araç olarak işlev görmesine bıraktı. Ekonominin tıkandığı 1971'de ve 1977 sonrası dönemde, maaşlarda, ücretlerde ve tarımsal fiyatlarda, nerdeyse hiç gecikmesiz bir düşüş görüldü. Bu iki örnek olayda da, devlet politikası, bölüştürücü mantığın terkedilmesi yönünde hızla değişmiş ve bürokratik yönetim özerk reformculuk iddiasına ters

12 Kullanımı bir parça farklı olmakla birlikte terminoloji Nora Hamilton'dan ödünç alınmıştır: "State Autonomy and Dependent Capitalism in Latin America", *British Journal of Sociology*, Eylül 1981.

düşmüştü. Bu beklemesiz uyarlanma, birikim modelinin ayırt edici özellikleri olan sınaî birikim ile pazar arasındaki karşılıklı tamamlayıcı ilişkiye, devletin kullandığı düzenleme mekanizmalarının etkinliğine ve politika oluşturma sürecinde sanayi burjuvazisinin hâkimiyetine işaret eder.

* * *

Sanayi sektörü dışında kalan toplumsal gruplar içinde, pazarlık için en güçlü yapısal konuma sahip olanı köylülüktü. 1960 Anayasası seçim sistemini nisbî temsil yoluyla seçmen davranışlarına daha duyarlı bir hale getirmişti. Partiler, il düzeyinde aldıkları oy nisbetinde milletvekili çıkarıyordu. Şehir nüfusu gittikçe İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa gibi merkezlerde toplandığından, çoğu ilde köy nüfusu, 1960'da üçte-iki olan ülke ortalamasının epeyce üzerindeydi. Her milletvekili, doğrudan doğruya partisinin hükümetteki icraatıyla bir tutuluyordu ve bu icraat da sadece iktisadi açıdan değerlendiriliyordu. Bu nedenlerle köylüler etkili bir baskı grubu oluşturuyorlardı.

1950'lerde tarımda görülen ticarîleşme ve birikim, sonraki yirmi-otuz yıl içinde iç pazarın gelişmesinin niteliğini belirleyen etmenlerdi. Tarımsal yapının iç pazarın gelişmesi üzerine hem dolaysız hem de dolaylı bir etkisi vardı. Dolaysız etkisi, devletin tarımsal mülk veya gelir üzerine vergi koymaktan kaçınması sonucunu verdi. Az sayıda büyük toprak sahibinin hâkimiyeti altındaki bir tarımsal yapıda, sanayi burjuvazisi bu toprak sahiplerinin servetini kendi birikim ihtiyaçları için transfer etme zorunluluğunu hissedebilirdi. Oysa, seçmen politikasının ve pazar genişlemesinin mantığı nedeniyle bu taktik Türkiye'de uygulanamazdı. Tarımsal üretimden alınan âşâr 1925'de kaldırılmış, âşârın yerine çeşitli arazi vergileri koyma teşebbüsleri, fiyat artışları sonucu nominal vergilerin aşınması nedeniyle ciddi bir sonuca ulaşamamıştı. 1950'lerin sonunda ve 1960'larda, tarımın vergilendirilmesi, solcu aydınların sloganlarından biriydi. Kendilerini Saint-Simoncu bir sanayileşme projesiyle özdeşleştiren ve tarımsal yapının yanlış bir analizinden yola çıkan aydınlar, tarımın vergilendirilmesinin sa-

nayi için gerekli olan birikimi sağlayacağına inanıyorlardı. Şehirli-sanayici tarafgirliği açıkça ortada olan bu teşhis esas olarak Sovyet tecrübesinin teknokratik bir yorumundan kaynaklanıyordu. 1950'lerin dönüşümlerinden sonra bile, kırsal bölgelerin toprak ağalarının hâkimiyetinde bulunduğu varsayılıyordu. Böylece aydınlar, tarımda kutuplaşmış bir mülkiyet yapısı keşfederek, sanayileşmeciliklerine popülizm katma imkânını buldular. Toprak ağalarının vergilendirilmesi yahut mülksüzleştirilmesi, hem artık ürünün sânayiye aktarılmasını sağlayacak, hem de küçük köylülüğü boyunduruktan kurtaracaktı. Ne var ki, politikacılar ve sanayiciler bu teşhisin doğru olmadığını biliyorlardı. O yüzden de reçeteyi hiçbir zaman çekici bulmadılar: Seçmene dayalı politikanın zorunlukları ve tarımsal yapıda küçük köylülüğün hâkimiyetinin bilinmesi, toplumdaki hâkim güçleri, sınaî birikim sağlamaya yönelik bu kaba reçeteyi benimsemekten alıkoydu.[13]

Toprak mülkiyeti ilişkilerinde bağımsız köylü mülkiyetinin ezici bir ağırlığa sahip olması, aynı zamanda, kırsal kesime gidecek iktisadi ödüllerin çok sayıda üretim/tüketim birimi arasında paylaşılacağı demekti. Bu durum, Menderes hükümetinin başlattığı fiyat destekleme sisteminin sürdürülmesine yol açtı. 1961-1980 döneminde iktidara gelen farklı siyasi eğilimlerdeki hükümetler, tarım girdilerine sübvansiyon sağlayarak

13 Tarımsal yapı açısından diğerlerine benzemeyen bir bölge vardı ve bu bölgenin istisnaî durumu Anadolu'nun karmaşık nüfus yapısına bağlanıyordu. Daha önce bahsettiğimiz gibi Güneydoğu'da, göçebe aşiret hayatı yerini yerleşik mülkiyet yapısına bırakmıştı; kira toplayan toprak sahiplerine dönüşmüş olan eski aşiret reislerinin siyasi ve dinî dayatmalarıyla bu mülkiyet yapısı eski toplumsal eşitsizlikleri devam ettiriyordu. Bu yapı en yaygın biçimde Güneydoğu'da görüldüğünden mevcut toplumsal ilişkiler merkezî devlete hazır bir toplumsal kontrol mekanizması sağlamıştı. Çeşitli siyasi partiler aşiret reisleriyle ittifaklar yaptılar ve bu ittifaklarda, devlet aygıtının zorlayıcı gücünün mahallî hâkimiyet mekanizmalarına katkıda bulunması karşılığında aşiret reislerinin merkeze bağlılığı satın alındı. Bir başka deyişle, tarımsal yapıya müdahale edilmemesinin Güneydoğu açısından anlamı toprak ağalığının onaylanması demekti; bu ise, küçük köylüleri vergiye tabi kılmaktaki isteksizliğin tam tersi bir sonuç verdi. Bu konuda Nur Yalman'ın pre-kapitalist toprak sahipliğinin çeşitli çözülüş tarzlarını betimlediği son derece ilginç makalesine bkz. "On Land Disputes in Eastern Turkey", G.L. Tikku (der.), *Islam and its Cultural Divergence*, Ann Arbor 1977.

ve birçok ürünün destekleme fiyatlarını sunî olarak arttırarak bu güçlü lobinin, köylülerin, isteklerine cevap verdiler.[14] Sübvansiyon yapısı seçim öncesi yıllarda daha da açık bir biçimde ortaya çıkıyor ve köylülerin gelirinin artmasına katkıda bulunuyordu. Bazı yıllarda sübvansiyonun göreli ağırlığı çok yüksek oranlara ulaştı; örneğin 1977'de, köylülere sağlanan desteğin değeri o yılın toplam tarımsal üretim değerinin yüzde 22'sine eşitti.[15] Aynı zamanda, zirai mücadele ilaçları, gübre, tohumluk, traktör ve yakıt gibi çiftçilerin satın aldığı başlıca girdilere yüksek oranlarda sübvansiyon sağlanıyordu. Bu politikaların sonucunda, 1971 darbe yılı hariç, tarımın ticaret hadleri 1960'larda ve 1970'lerde sürekli olarak arttı. 1960 ile 1977 arasında ticaret hadlerinde tarımın lehine yükselme, seçilen göstergelere bağlı olarak yüzde 20 ile yüzde 45 arasındaydı.[16]

Bütün bu söylenenlerden çıkacak sonuç, kapitalist sektör açısından köylülüğün iç pazarın önemli bir katmanı durumuna geldiğidir. 1950'lerde köyler sanayi mallarına açılmaya başlamış ve böylece kendine yeterlikleri biraz daha azalmıştı. 1960'larda, dokuma, giyim ve gıda sektörlerinde köyler önemli bir pazar oluşturmaya başladılar. Zamanla, tarımdaki makineleşme da sanayiciler için önemli bir pazar yarattı. Türk sanayicileri, otomobilden önce traktör üretmeye başlamışlardı; öte yandan, küçük şehirlerde zanaat yöntemleriyle çeşitli makineler üretiliyordu. 1960'ların sonunda tarımda 100.000 traktör kullanılıyordu ve bu parka yılda 15.000 traktör ekleniyordu. 1975'te yıllık üretim 30.000'e çıkmış, traktör parkı ise 250.000'e yaklaşmıştı. Bu arada, köyler, özellikle radyo, teyp ve televizyon gibi dayanıklı tüketim malları için, önemli bir pazar haline gelmişti.

Tarımsal yapının dolaylı etkisini göstermek biraz daha güç.

---

14 İ. Bulmuş, "Türkiye'de Tarımsal Taban Fiyat Politikası ve Etkileri", O. Türel (der.) *Two Decades of Planned Development*.

15 K. Boratav, "Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Dönemi Üzerine Bazı Notlar", *Yapıt*, Ekim-Kasım 1983, s. 13. Boratav'ın belirttiği gibi, sadece destekleme fiyatının uygulandığı ürünler ele alındığında bu etki daha büyük olacaktır.

16 O. Varlıer, *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri*, Ankara, 1978.

Bu etki şöyle özetlenebilir: Köylerden şehirlere gelenler, topraksız ve yoksul olduklarından köylerini terketmek zorunda kalmamışlardı. Yani, şehre geldiklerinde, malsız-mülksüz, mahrumiyet içinde değillerdi. Ortalama göçmenin köyünde ya kiraya verdiği ya da ailesinden birilerine bir şeyler karşılığı bıraktığı toprağı vardı. Çoğu durumda, aynı köyden gelen akraba veya hemşerilerin kapattığı bir gecekondu semtinde ev yapmaya başlayacak kadar parası vardı.[17] Bu göçmenler köyleriyle bağlarını hiç koparmadılar: Yıllık izinlerinde köylerine gittiler, çocuklarını ailelerine bıraktılar, köyden erzakları düzenli olarak geldi. Göçmen, toprağını satmamışsa ya kira ya da üründen pay aldı. Bütün bunlar, göçmenin şehre adımını attığı andan itibaren tüketici pazarının bir parçası olması anlamına geldi. Göçmenler, gecekondularını inşaata başladıkları andan itibaren ve ellerine geçen ek gelirler sayesinde, topraksız köylülerin şehirleşmesiyle karşılaştırılamayacak ölçüde iç pazarın genişlemesine katkıda bulundular.

Daha genel düzeyde, karşılaştırmalı bir perspektif kullanarak (yani, Türkiye'nin gelişmişlik düzeyinde diğer ülkelerle –örneğin Brezilya, Meksika, Tayland– karşılaştırırsak) tarımsal yapının şehirlerdeki ücretleri yükselttiğini de öne sürebiliriz. Bu konuda 19. yüzyılda Kuzey Amerika'ya uygulanan bir tez vardır. Bu teze göre Batı'da toprak bol olduğundan göçmenleri Doğu'da ve sanayi işçisi olarak tutabilmek için ücretlerin yüksek olması gerekiyordu. Benzer şekilde, Anadolu'da da toprak/işgücü oranı yüksekti ve aile mülkiyeti yaygındı. Köylü göçmenin marjinal üretimi yüksek değildi ama aile gelirinden pay alarak köyünde kalma seçeneğine her zaman sahipti. Bu nedenle, ücretlerin –köyü terk etmek zorunda olmayan– köylüyü şehirdeki işlere çekecek kadar yüksek olması lazımdı.

* * *

Göçle ilgili olarak son söylediklerimiz, şehirlerde iç pazarın oluşturulmasına ilişkin devlet politikasının ele alınmasını ge-

17 Kartal, *Türkiye'de Kentlileşme*, s. 157-203.

rektiriyor. Bu dönemdeki Türk işçi sınıfının, aynı ölçüde az gelişmiş başka toplumlardaki işçilerden çok daha ileri ayrıcalıklar ve haklar elde ettiğini tekrar edelim. Bu ayrıcalıkların çoğu, hükümetlerin tepeden inme düzenledikleri kanunlarla verildi. Bunların en önemlisi, yani toplu pazarlık ve grev hakkı veren kanun, 1963'te çıkarıldı. 1963 ile 1971 arasında örgütlü sektörde gerçek ücretler her yıl yüzde 5 ile yüzde 7 arasında arttı. Ordunun duruma el koyduğu ve grevlerin yasaklanıp sendika liderlerinin hapsedildiği iki yılda gerçek ücretler yüzde 10 gerilediyse de, 1974'ten sonra artışlar yeniden başladı. 1975'teki yüzde 21'lik bir sıçramanın ardından, 1976'da yüzde 5'lik ve 1977-78'de de toplam yüzde 22'lik artışlar görüldü. Daha sonra, 1980'deki askerî müdahaleye kadar gerçek ücretler yerinde saydı.[18] 1964 ile 1978 arasında ortalama ücretler iki kat artmıştı. Ama bu ortalama önemli bir düaliteyi gizler: İthal ikame eden "modern" sektörde ücretler genellikle çok daha büyük oranlarda artıyordu. İşçilerin en güçlü biçimde örgütlendiği yüksek ücret alanları, dayanıklı tüketim malları ve otomotiv sanayileri gibi büyük ölçekli, modern teknoloji kullanan ve çoğunlukla yabancı sermayenin girdiği sektörler ile çelik ve kağıt gibi sermaye ve ara malları üreten devlet işletmeleriydi. Bir başka deyişle bu sektörler yeni birikim sürecinin mantığını yakalamışlardı: İşçi sınıfına, hem siyasi olarak hem de iç pazarın vazgeçilmez bir unsurunu oluşturup sistemle bütünleşmesini sağlayacak ölçüde örgütlenme ve talepte bulunma izni verilmişti. Sanayi burjuvazisinin ithal ikamesinin rantlarını toplayan kesimi, kârları tehlikeye düşmediği sürece bu pazarlığı devam ettirmeye istekliydi.

Burjuvazi içindeki ayrıma paralel olarak işçi sınıfı içinde de, ücretleri ve pazar oluşturma gücü kitlelerinkinden çok daha yüksek olan bir işçi aristokrasisi yaratılmıştı. Küçük sanayide

18 Boratav, "Türkiye'de Popülizm", s. 9, 17. Bu rakamlar, resmî ücret üzerindeki kurumsal 'tavan' nedeniyle aşağıya doğru eğilimli olan SSK rakamları yerine yıllık sanayi verileri kullanılarak elde edilmiştir. 1970'lerde, sendikaların toplu sözleşmelere koydurdukları ikramiyeler ve diğer ek ödemeler nedeniyle, ortalama işçinin eline geçen ücret, bordrosunda gözüken rakamdan yüzde 50 ilâ yüzde 100 daha yüksekti.

çalışan işçiler, sendikalaşmayla kazanılabilen haklardan genellikle yararlanamıyordu: Toplu pazarlık yoktu, grev hakkı yoktu ve bazı durumlarda işverenler sosyal sigorta mevzuatına uymamanın yolunu da buluyorlardı. Taşra şehirlerinde ve gecekondu bölgelerinde, çocuk emeğinin kullanılmasını gizleyen, kanunen onaylanmış çıraklık sistemi yaygındı. Bu ayrımın toplumsal ve siyasi sonuçlarını aşağıda ele alacağız; ama bu noktada, bahsettiğimiz örgütlü tabakanın işçi sınıfının olsa olsa üçte-birini oluşturduğunu ve söz konusu yüksek ücretlerin bu üçte-birle ilgili olduğunu söyleyelim. Tabii ki bu gibi bölünmüş emek pazarları dünyanın her yerinde görülür. Türkiye'deki işçi aristokrasisinin, başka ülkelerdeki işçi aristokrasilerine göre istisnaî ayrıcalıklardan yararlanmadığını varsayarak, Türk sanayisinde ortaya çıkan göreli ücret düzeylerinin, kişi başına GSMH'nin gerektirdiğinden epeyce daha yüksek olmasının yukarıda ileri sürülen tezleri desteklediğini belirtebiliriz. Örneğin 1977'de, günlük ortalama ücret Türkiye'de 11.14 dolar, Yunanistan'da 11.72 dolar, Fransa'da 20.48 dolar ve İngiltere'de 23.56 dolar'dı.[19] Bu ülkelerin kişi başına gelirleri ise sırasıyla Türkiye'deki gelir düzeyinin iki-buçuk, altı ve dört katıydı. Güney Kore'yle yapılacak bir karşılaştırma, benzer gelir düzeylerindeki iki ülkenin birbirinden temelden farklı kalkınma stratejilerini (ihracata/iç pazara yönelik stratejiler) ortaya koyan daha da ilginç sonuçlar verir. 1974'te, Türkiye'de sanayi sektöründeki ücretler Kore'deki ücretlerin üç katıydı. 1977'de bu ücretler arasındaki fark iki kata düştü ve 1979'da, Kore'deki çok hızlı ücret artışlarına rağmen, Türkiye'deki ücretler hâlâ yüzde 50 daha yüksekti.[20] Karşılaştırma vergi öncesi ücretler arasında yapıldığından ve Türk Lirası'nın yabancı paralar karşısındaki resmî kuru yüksek tutulduğundan, bu rakamlarla ilgili bazı sorunlar vardır. Fakat göreli ücretlerin bu denli yüksek olması yukarıdaki savların geçersiz olmadığını kanıtlıyor.

19 IBRD, *Turkey, Polices and Prospects for Growth*, mimeo (teksir), 1980, s. 184.
20 *A.g.e.*

Kişisel ücrete ek olarak, Türkiye'de toplumsal ücretin, yani işçi sınıfının ve küçük burjuvazinin toplu tüketimini desteklemeyi amaçlayan devlet harcamalarının, benzer orta gelirli ülkelere göre daha yüksek olduğunu belirtmek gerek. Özellikle, son derece yetersiz olmalarına rağmen, her düzeyde nerdeyse ücretsiz olarak sağlanan sağlık ve eğitim hizmetleri alanında Türkiye, orta gelirli diğer ülkelerden daha iyi bir durumdaydı. Sosyal güvenliğin emekli aylıkları biçiminde kurumsallaşması açısından ise kesinlikle çok daha ileriydi. 1980'de ücretlilerin sayısı 3.5 milyondan azken, 1.3 milyon kişi emekli aylığı alıyordu.

1960-1980 döneminde ekonominin hızlı bir toplumsal dönüşüm içinde olduğu hatırlanmalıdır. Bu nedenle, sosyal politika ve talep yaratılması düzeylerinde görülen önemli benzerliklere rağmen, ekonomi alışılmış sosyal demokrat kalıbın dışında bir yol izledi. Burada, dönüşüm boyutunu somut düzeyde yansıtan ve toplumun çok daha uzak olmayan geçmişinden kaynaklanan bir öğeden söz etmek istiyorum. Yukarıda anlatılan göç, şehirlerin mevcut yerleşme alanlarında konut edinemeyecek çok sayıda insanın şehirleşmesiyle sonuçlanmıştı. Hemen bulunan çözüm, mevcut yerleşme alanlarının çevresindeki çoğunlukla devlete ait topraklarda gecekondu yapımıydı. Şehir merkezlerinin bu kadar yakınında hâlâ devlete ait toprakların bulunması, Osmanlı toplumsal kuruluşunun özgüllüğünün yol açtığı bir sonuçtu: Hükümetlerin toprak işgalini bir oldu bitti olarak kabul edip çoğu zaman seçim öncesinde tapu dağıtarak bu durumu onaylamaları ise sanayileşme stratejisinin ayrılmaz bir parçası olan içerme (inclusion) politikasının bir sonucuydu. 1960'ların sonuna doğru, büyük şehirlerdeki konutların yarıya yakını resmen gecekondu olarak sınıflandırılmıştı. Gecekondu, genellikle, aşamalı olarak aile emeği esas olmak üzere inşa ediliyor, tamamlandığında kalıcı ve sağlam bir yapı görünümüne kavuşuyordu.

Gecekondu bölgesi eskidikçe hukukî durum da sağlamlaştı. Politikacılar devlet topraklarını işgal edenlere tapu vermeyi

vaat edip, çoğu zaman bu vaatlerini tutmak mecburiyetinde kaldılar. Belli bir gecekondu semtinde yaşayanların bir baskı grubu haline gelmesi zaman aldığından, yeni gecekondular her zaman yıkım tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Arsaya polis veya belediye tarafından el konulması sık rastlanan bir olay değildiyse de tapulanma, gecekondulukların belediye hizmetlerinden yararlanmasını sağlıyordu. Genellikle belediye hizmetleri ve altyapı yetersiz kalıyordu. Birkaç seçim geçtikten sonra bazı hizmetlerin gelmesi muhtemeldi; ama, bu arada küçük ölçekli özel teşebbüs, taşımadan tüp gaza kadar birçok hizmeti sağlayarak devletin yerini tutmayı beceriyordu. Oturmuş gecekondu semtleri birkaç yıl içinde küçük bahçeli sağlamca evlerden oluşan işçi sınıfı banliyölerine benzemeye başladı. Böylece gecekondunun tanımlayıcı özelliği kamu mallarının yokluğu olarak kaldı.[21] Gecekondunun zamanla gelişmesinde, köyden aktarılan ilk tasarrufun yanı sıra, göçmenlerin geldikleri köylerle ilişkiyi kesmemeleri sonucu gündelik yeniden üretimlerinin kolaylaşmasının da önemli bir rolü vardı. Ayrıca, gecekondu, ailenin kendi malı olduğundan kira harcaması yoktu ve bu para konutun geliştirilmesi ve genişletilmesi için kullanılabilirdi. Tapu alan gecekondu sahipleri değerli bir şehir mülkünü de elde etmiş oluyorlardı. Devlet arazisinin tarihî mirası nedeniyle gecekondu semtleri şehir merkezlerinden fazla uzak değildi ve bu mülklerin yararlandığı kentsel rant oldukça büyüktü. Gecekondu sahipleri evlerini satmasalar bile, evlerinin daha çok para ettiğinin bilinci, carî gelirlerinin daha büyük bölümünü tüketime ayırmalarına imkân veriyordu. Özet olarak, gecekondu, şehirleşme ve konut sorunlarına çözüm getiren önemli bir yenilik olduğu gibi, iç pazarın oluşumuna da katkıda bulundu. Varlığı, yeni şehir-

21 Bkz. T. Şenyapılı, *Gecekondu: 'Çevre' İşçilerin Mekanı*, Ankara 1981. Tabii ki bu gözlemin istisnaları vardır; örneğin L. Tekin'in mükemmel romanı *Berci Kristin Çöp Masalları* (İstanbul, 1985.) İthal ikamesi üzerine klasikleşmiş tanımlayıcı makale A. O. Hirschman'ındır: "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *Quartery Journal of Economics*, Şubat 1968.

lilerin önce inşaat malzemeleri müşterisi olarak sonra da, konut sorunlarını çözmüş olmaları nedeniyle, tüketim malları alıcısı olarak pazara katılmalarına imkân verdi. Gecekondu başka açılardan da, özellikle barındırdığı insanların ideolojik evrimi bakımından da, önem kazandı. Bu konuya sonraki bölümlerde değineceğiz.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Krizin Dinamiği

İthal ikameci sanayileşme, yerli sanayi sektörünün selektif korunmasına dayanır. Bu stratejiyi başarıyla uygulayan ülkelerde, sınaî gelişme, üretim sürecinin girdileri olarak teknoloji, sermaye malları ve ara mallarının ithalini gerektirmişti. Bu nedenle, ithal ikamesi aynı zamanda seçici bir koruma stratejisiydi: Sermaye malları ve girdiler ithal edilirken, ülke içinde gelişen sanayilerin ürünleri dış rekabetle karşılaşmıyordu. İthalat hacmi ile yerli sanayi üretim düzeyi arasında dolaysız bir ilişki olduğu için de, sanayileşme hızının tavanını sadece kapitalist ekonominin klasik kriz eğilimleri değil, aynı zamanda ithalat kapasitesi de belirliyordu. Bu bölümde, Türkiye'de ithal ikameci dönemde klasik kriz eğilimlerinin ortaya çıkmadığını ve bu yüzden de mevcut döviz miktarının, yani ithalat kapasitesinin, sanayileşme hızını belirlediğini ileri süreceğiz. Ayrıca, İİS stratejisini destekleyen toplumsal ittifakın da aynı döviz kısıtının yol açtığı krizler sonucu bozulduğunu göstereceğiz. Bir başka deyişle, ittifakın içindeki çatışma içsel çelişkinin keskinleşmesi nedeniyle ortaya çıkmadı; sistemin iktisadi krize girmesinin ardından toplumsal kriz geldi. Yahut da, toplumsal (sınıflar-arası) bütünleşme düzeyinde kurulan dengeleri zorlayan ve bozan şey, sistem bütünleşmesindeki sorunlar oldu.

Kapitalist bir ekonomideki klasik kriz eğilimleri iki temel sonuçtan birini verir: Düşük tüketim –pazardaki talep yetersizliği– veya azalan kâr oranı –üretici yatırımın yetersizliği–. İthal ikamesi politikaları bu sonuçların ikisini de önleme amacını taşır: Bu politikalarla, bir yandan sanayicilerin yeterli kâr elde etmesi sağlanmaya çalışılırken, öte yandan iç pazarın oluşturulması ve devam ettirilmesi amaçlanır. İç pazarın korunması, esas olarak girdilerini ithal etme şansı olan sanayicilerin yararınadır. Sanayiciler, ürünlerini iç pazarda satarken rekabetle karşılaşmadıklarından, yüksek tekel kârları elde edebilirler. Bu kârların boyutları gözönünde tutulursa, yeniden üretimin ve birikimin maddî şartları devam ettiği sürece, himayenin getirdiği ranttaki geçici düşüşler karşısında yatırım yapmayarak, yani "sermaye grevi" biçiminde bir tepki göstermelerinin ihtimal dışı olduğu anlaşılır. Bir başka deyişle, üretimin fizikî girdilerini elde edebildikleri ve işçi disiplininden yeterli ölçüde emin oldukları sürece, kârlılıktaki nisbî azalmalara katlanırlar. İşçilerin talepleri ücret düzeyleriyle sınırlı kaldığı sürece, iç pazar yaratmaya yönelik, yani ayrıcalıklı sanayi sektörlerinde yüksek ücretlerin oluşması sonucunu veren devlet politikasının başarıya ulaşabilmesinin nedeni budur. Sendikaların mücadelesi daha siyasi bir nitelik kazanıp emek süreci sorgulanmaya başladığında, sanayiciler bir dönüm noktasına gelirler: Artık yeniden-üretimin maddî şartları tehdit altındadır. İİS sanayicisi, ileri ülkelerdeki kapitalistlerin tersine, ithal teknolojiyle çalışmak zorunda olduğundan, artan işçi taleplerinin gerektirdiği teknik değişiklikleri yapamaz. Bu yüzden işçilerin üretim sürecine ilişkin talepleri karşısında daha da katı olmak zorundadır. Hirschman'ın İİS'yi "sıkısıkıya aşamalı" bir süreç olarak tanımladığını hatırlayarak, bu stratejinin teknoloji düzeyinde pek fazla seçeneğe veya değişikliğe müsait olmadığını ilave edebiliriz.[1] Bu nedenle, sermaye kârlılıktaki geçici düşmelere katlanabilirken, işçi disiplininin bozulmasına daha farklı tepki gösterecektir.

1 Hirschman, "Political Economy of Import-Substituting Industrialization".

Gelişmiş ülkelerde 1960'lardan sonraki Keynesci tecrübe, belli bir gelir dağılımı ve tüketim talebi yaratmayı amaçlayan güçlü bir devletin varlığının kâr oranının azalmasına yol açabileceğini ve bunun da kapitalistlerin tepki göstermesiyle sonuçlanabileceğini gösterdi. Bir başka deyişle, fazla başarılı bir talep yaratma mekanizması, kapitalistlerin kârlarının tehlikeye düştüğünü hissetmeye başladıkları zaman gözden düşer. Bu nedenle, kapitalist devlet, sermayeyi azalan kâr oranlarına karşı garantiye almaya teşebbüs eder. İthal ikamesinde pazar yaratmaya yönelik iki mekanizma, yani tarım sektörü lehine gelişen ticaret hadleri ve artan gerçek ücretler, yukarıda anlatılmıştı; şimdi ise sanayide tatminkâr düzeyde birikimi mümkün kılan toplumsal artık akışlarının tespit edilmesi gerekli.

Toplumsal artığın sanayicilerin hesabına aktarılmasını sağlayan mekanizmaları irdeleyerek işe başlayabiliriz. Himaye yoluyla sağlanan rantlar tabii ki başlıca aktarma kanalıydı. Hem dış rekabetin önlenmesi, hem de iç pazarda tekel veya oligopol yapılar oluşturulması nedeniyle, kâr marjları yüksek düzeyde kalabildi. Çeşitli güçlerin biraraya gelerek yabancı sermayeyi Türk sanayisinin dışında tutması sonucu, yerli burjuvazi daha üretken olma potansiyelini taşıyan yabancı sermayeyle (istemediğinde) rekabet etmek zorunda kalmadı. Yabancı sermayenin nispeten düşük düzeyde olmasının nedenleri üzerinde daha sonra duracağım. Bu noktada, yabancı sermayenin, burjuvazi ile bürokrasi arasında, açığa vurulmamış bir anlaşmanın kapsamındaki konulardan biri olduğu ve bu anlaşmanın dönem sonunda dış baskılar iyice yoğunlaşana kadar yürürlükte kaldığını belirtmekle yetineceğim. Temel mekanizmalardan ikincisi, sübvansiyon programlarıydı: Bu programlarla devlet, sanayi burjuvazisinin (bazıları devlet teşebbüslerinde üretilen) düşük fiyatlı girdilerden, tercihli fiyatlardan, düşük maliyetli kredilerden ve vergi iadelerinden dolaysız veya dolaylı olarak yararlanmasını mümkün kıldı. Bu sübvansiyonlardan biri, döviz kuru, nitel olarak farklı boyutlardaydı ve işleyişi sahte bir pazar görünümü arkasında gizlenmişti. Önemini ortaya koymak için bunu üçüncü bir mekanizma olarak ele alacağım.

Son olarak da, imalat sektörü içindeki düaliteyi modern sanayi ile düşük ücret ödeyen küçük teşebbüsler arasındaki eşitsiz mübadelenin kaynağı olarak inceleyeceğim.

* * *

Vergi iadesi, tercihli döviz kotaları ve düşük maliyetli kredi programlarının fazla yoruma ihtiyacı yok. Bu programlar çerçevesindeki ayrıcalıklar DPT veya başka siyasi mekanizmalar yoluyla tahsis ediliyordu ve bunlardan yararlanan sanayiciler ile genel himaye ve gümrük tarifesi politikasından yararlananlar aynıydı. Bu programlar, sanayi burjuvazisinin hegemonyasıyla birlikte başlatılmış olduklarından, sanayicilerin talepleri doğrultusunda gelişmişlerdi. Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT'ler), düşük maliyetli girdiler sağlamakla birlikte tamamen farklı mahiyetteydi. Bürokrasinin hâkim olduğu devletçi dönemden kalan bu kuruluşlar, siyasi sistemdeki değişikliklere ve bürokrasinin uğradığı statü kaybına rağmen, sanayi sektörü içindeki nicel önemlerini korumuşlardı. Devletin birikim ve üretim araçları üzerindeki kontrolünün güçlenmesine yol açabilecekleri için KİT'ler burjuvazi karşısında potansiyel bir tehlikeydi. Potansiyel olarak, bürokrasinin eline araçsaldan öteye bir özerklik sağlama imkânı veriyorlardı. Dolayısıyla, KİT'lerin bu potansiyel tehlike boyutuna rağmen sanayi burjuvazisine değer aktarma işlevini görmeye devam etmeleri, hâkimiyet yapısını ortaya koyması açısından önemlidir.

1940'ların sonunda DP liderleri devletçilik aleyhtarı bir kampanya yürütürlerken, en çok tartışılan konulardan biri devlet teşebbüslerinin özel sektöre devri olmuştu. Bu kuruluşların, özel sektörde kapitalizmin gelişmesini engelleyen ayrıcalıklı birikim odakları olduğu düşünülüyordu. Ama DP liderleri iktidara geldikten kısa bir süre sonra, genel iktisadi politika yönelimi içinde devlet teşebbüslerinin hangi amaçla kullanıldığının önemli olduğunu anladılar. KİT'ler, vaatlerin aksine satılmadı; varlıkları mutlak olarak genişlerken, özel birikimin mantığına tâbi kılındılar. 1950'lerin ilk yıllarında KİT'lerin toplam imalat içindeki payı yüzde 25 civarında oynamaktaydı.

Devlet teşebbüslerinin sanayi katma değeri içindeki payı 1954'te düştü ve daha sonra beşte bir ile altıda bir civarında istikrar kazandı.[2] 1960'tan sonra KİT'ler çeşitli vesilelerle siyasal gündeme geldiyse de, bu tartışmalar genellikle retorik düzeyinde kaldı. Burjuvazi, sadece bürokratik idareden memnuniyetsizliğini ifade etmek istediğinde, devlet teşebbüsleri konusunu gündeme getirdi ve bu durumda da tartışılan mevcudiyetleri, tasfiye edilmeleri ya da özel sektöre devredilmeleri değildi. Tartışmalar daha çok KİT'lerin kötü yönetilmeleri, istihdam politikaları, fiyatlandırma kıstasları ve devlet sübvansiyonlarının enflasyonist etkisi çevresinde döndü; yani bunların en iyi biçimde nasıl kullanılabilecekleri konuşuldu.

KİT'ler, bölgesel kalkınma yoluyla istihdam yaratmaktan, ülkenin kendine yeterliğine kadar uzanan birçok amaca hizmet etti.[3] Bu amaçlarının çoğunun sanayi burjuvazisine ters düşmediği söylenebilir. Özel sektörün kâr oranını korumak açısından ise KİT'ler iki bakımdan önemliydi: Büyük miktarlarda ilk sermaye yatırımı gerektiren ara malları üretiminin sağlanması ve düşük fiyatlı girdilerin üretimi. İlk devlet teşebbüsleri, milliyetçi kalkınma projelerinin revaçta olduğu dönemlerde, Sovyet uygulamasını hatırlatan sanayileşme planları çerçevesinde kurulmuştu. 1930'larda bu kuruluşların yatırımları demir-çelik, kağıt, sunî gübre ve sunî ipeğin yanı sıra, madencilik ve tekstilde yoğunlaşmıştı. Bu üretim birimleri, kuruldukları dönemin standartlarına göre büyüktü; hele özel sektör teşebbüslerinin o sıralardaki ölçeğiyle karşılaştırıldığında çok büyük ölçekliydiler. Yani, o dönemde özel sektörün biraraya getiremeyeceği boyutlarda sermayeyi harekete geçirmişlerdi. 1960'lara kadar, devlet teşebbüsleri ölçek bakımından rakipsiz kaldılar. İkinci olarak, devlet teşebbüsleri, şeker ve tekstil hariç, pazarın tüketime dönük alanlarına girmedi. Ge-

2 B. Wâlstedt, *State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy, The Turkish Case*, Johns Hopkins University Press 1980, s. 239.

3 Özellikle kamu teşebbüsünün bölgesel büyüme üzerindeki etkisine ilişkin görüşleri için bkz. M.D. Rivkin, *Area Development for National Growth, the Turkish Precedent*, New York 1965.

nellikle, özel sektörün kullanacağı girdileri ürettiler.[4] Girdi üreten fabrikaların varlığının bir sonucunun döviz tasarrufu olduğunu, böylece bu kıt iktisadi kaynağın özel birikim için kullanılabildiğini belirtmiştik. Daha da önemlisi, bu ara sanayiler, prestijleri yüksek olsa bile, 1960'lara gelindiğinde artık modern sanayinin ön planında yeralmıyordu. Yani, gerektirdikleri ilk yatırım büyük olduğu gibi, dünya ölçeğinde de düşük kâr oranlı iş kolları olmuşlar, cazibelerini yitirmişlerdi. Bu sektörlerdeki yatırımlar döviz tasarrufu, millî pazarın sağlamlaştırılması ve kesintisiz bir girdi akışının sağlanması için elzemdi ama, sadece büyük miktarda ilk harcama gerektireceklerinden değil, aynı zamanda düşük kâr oranları yüzünden bu yatırımları özel sektör üstlenemezdi. Dolayısıyla, devlet sektörünün düşük kâr oranlarıyla çalışması ve ortaya çıkaracağı dışsal ekonomilerden özel sektörün yararlanması yapısal bir zorunluluktu. Özel mülkiyet devam ettiği sürece pazar sisteminde kaçınılmaz olarak ortaya çıkan bu dışsal ekonomilere ek olarak, devlet teşebbüslerinin ürünlerinin fiyatı da özel sektör lehine tespit ediliyordu. Özel sektör lehine fiyat tespiti derken, devletin ürettiği girdilerin fiyatlarının, dünyadaki cari fiyatlardan daha düşük olduğunu kastetmiyorum; karşılaştırma, devletin koyduğu fiyatlar ile aynı girdiler özel sermaye tarafından üretilmiş olsaydı ortaya çıkacak fiyatlar arasında yapılmalıdır. Devlet teşebbüslerinin yıllık faaliyetlerini sürdürebilmek için sübvansiyona ihtiyaç duymaları, özellikle bu kuruluşların çoğunun tekel konumunda bulunduğu gözönünde tutulursa, fiyatlarını kâr maksimizasyonu esasına göre saptamadıklarına işaret eder. Öte yandan, istihdam yaratma politikası ve ödenen ücretlerin yüksek olması nedeniyle bu kuruluşların verimli işletmecilik anlayışının dışına çıktığı da doğrudur. Dolayısıyla, devlet teşebbüslerinin fiyatlandırma politikasının ne ölçüde sübvansiyon yarattığını tespit etmek ya da özel sektöre yapılan transferin hacmini ölçmek kolay değildir.

KİT'lerin faaliyetinin özel sektör yararına olması, sanayicile-

4 1934 Sanayi Planı'nda öngörülen devlet teşebbüslerinin listesi için bkz. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*.

rin girdilerini ithal etmeyi tercih etmeyecekleri anlamına gelmez. Sanayiciler, girdilerini KİT'lerden satın almak zorunda olduklarından, teslimattaki beceriksizliklere ve kalite tutarsızlıklarına katlanmaya mecburdurlar. Öte yandan, genel döviz kıtlığı varken, bütünüyle kota tahsislerine bağlı olmak gibi bir alternatif daha cazip olmayabilirdi. Her sanayici rakiplerinin de kendisiyle aynı girdi sorunlarıyla karşı karşıya olduğunu bildiği sürece, daha az şikayet eğiliminde olacaktı. Özellikle ne kalite ne de fiyatlar dünya pazarının yatırımlarına tâbi olduğundan, korunan ekonomi içinde olup bitenler klasik bir "sınırlı rasyonellik" durumunun özelliklerini taşımaktaydı: Değişkenlerin çoğu çevresel kısıtlar kümesinin bir parçası olarak kabul ediliyordu. Herkes bu kısıtlarla birlikte yaşadığından, tek tek kapitalistler için bu kısıtları değiştirmeye teşebbüs etmek rantabl değildi; bunun yerine, bu kısıtlar sabit çevrenin bir parçası olarak kabul edilerek, hesapların bu veriler çerçevesinde yapılması zorunluydu.

Hirschman'a göre ithal ikamesinin ilk kuşak sanayicileri geri bağlantıların (ara malı ve makine üreten teknolojilerin) ortaya çıkmasına karşı bir lobi oluştururlar. İlk kuşak sanayiciler ithal makine ve ara malı kullanarak tüketim mallarında uzmanlaştıklarından, rekabetçi dünya pazarının özellikleri olan güvenilir kalite, kesin teslim programları ve fiyat garantilerini sağlayan yurtdışındaki üreticilerle bağlantılarını sürdürmeyi tercih ederler. Aynı girdilerin müstakbel yerli üreticileri ise, dış pazarın rekabetinden korunmuş olacakları için, kalitesi ve teslim programı belirsiz malları yüksek fiyatlarla satabileceklerdir.[5] Türkiye örneğinde 'geri bağlantı' sanayilerinin bazıları devlet sektöründeydi. Böylece, Hirschman'ın belirttiği birinci ve ikinci kuşak sanayiciler arasındaki çatışmadan kaçınılabileceğinden, bu durum, devlet mekanizması üzerindeki hâkimiyetini önceden kurmuş olması şartıyla, sanayi burjuvazisinin yararınaydı. Devletin iktisadi faaliyetleri sanayi burjuvazisi için cazip olmayan alanlarla sınırlandırılabilir ve teknolojik

5 Hirschman, "Political Economy".

derinleşme daha pürüzsüz bir biçimde gerçekleştirilebilirdi. Diğer taraftan bu durum, sanayicilerin üretim nitelik ve koşullarını devlet teşebbüslerinin içerdiği belirsizliklere göre ayarlamaya mecbur olmaları demekti; bu ise, dünya pazarının kalite ve verimlilik normlarının özümsenmesini geciktirdi. Bir başka deyişle, daha dar kapsamlı bir ithal ikamesi programıyla Türkiye'deki iktisadi alan daha az kapsamlı olabilirdi. Devlet teşebbüsleri dünya pazarı muhasebesi dışında kalan zincirin nihaî üründen geri bağlantılara kadar uzamasını sağladı, bu yüzden de bir bütün olarak sanayi sektörünün rasyonalitesi dünya normlarından gitgide uzaklaştı.[6]

Ara mallar üreten devlet teşebbüslerinin yanı sıra, ithal ikamesinin ilk aşamasında özel sektörün üstleneceği beklenen tüketim mallarını –özellikle tekstil ürünleri– üreten devlet teşebbüsleri de vardı. Ama, oldukça belirgin bir ürün farklılaşması olduğundan, özel sektörle KİT'lerin çatışması için bir neden yoktu. 1930'larda Sümerbank temel ihtiyaçları karşılayan ucuz ve kaba pamukluları ve bürokratların "daire"de giydikleri –çeşitli gri ve kahverengi tonlarındaki– yünlüleri üretmeye başlamıştı. 1950'lerde, daha küçük ölçekli özel kuruluşlar, desenleri ve renkleri daha cazip sunî ve karışık dokumalar ithal etmeye başladılar. Bu ürünler tüketici talebinin üst basamaklarına yerleşince, devletin imal ettiği düşük kaliteli, ama son derece ucuz basmalar ve yünlüleri en düşük gelir düzeyindeki tüketiciler almaya başladı. Devletin ucuz kumaş üretmesinin hem köylülerin, hem de şehirlerdeki alt gelir gruplarının gerçek gelirlerini arttıran bir faktör olduğu, bu yüzden de sanayicilere ters gelmediği söylenebilir. Bürokrasinin üretim araçlarının kontrolüne dayanan özerkliği önlenebildiği sürece, KİT'ler, özel sektöre transfer sağlayan, pek de gizlenmemiş bir mekanizma işlevini gördü.

6 Burada ele alınan soru İİS'in çöküşünün kaçınılmaz mı olduğu, yoksa ekonomiyi himayeden mahrum bırakırken aynı zamanda kriz eğilimlerine karşı koyabilecek alternatiflerin mevcut mu olduğudur. Bu konulara ilişkin bir tartışma için bkz. K. Boratav "İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme", K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk, *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, İstanbul, 1984.

* * *

İktisadî artığın istenen şekilde dağıtılmasında devlet politikasının rolünü gösteren bir başka faktör, Türk Lirasının resmî değerinin şişirilmiş olmasıydı. 1970 devalüasyonu sonrasındaki birkaç yıl hariç Türk Lirasının resmî değeri piyasa değerinin çk üstündeydi; karaborsadaki döviz kurlarının, zaman zaman resmî kurların iki katının üzerine çıktığı oldu. Bu, kıt dövizin ithalatçılara pazar mekanizması yoluyla değil, bürokratik –yani siyasi– mekanizmayla tahsis edildiğini gösterir. Bütün ithalat resmî onaya bağlıydı ve ithalat içinde tüketim mallarının oranı dönem boyunca hiçbir zaman yüzde 5'i geçmediğinden (dönemin sonunda bu oran yüzde 2 civarındaydı) mevcut dövizin neredeyse tamamı için çeşitli devlet kademelerinde rekabet edenler sadece sanayicilerdi. TL'nin resmî değerinin şişirilmiş olması, iktisadi karar verme mekanizmasını politize ederek, bürokrasinin araçsal özerkliğini pekiştirdi. Böylece, siyasal nüfuzun parasal ödüle çevrilmesini sağlayan, her iki taraf için kârlı bir mübadele, ithal ikameci sanayileşmenin ekonomi politiği içinde vazgeçilmez bir mekanizma oldu. Resmî kurdan döviz elde etme şansı olan sanayiciler, ithal ettikleri girdileri iç pazarda paraya çevrilebilecek nihaî mallara dönüştürdükleri anda, büyük rantlar topluyorlardı. Rant elde edebilecek konumda bulunan diğer sanayicilerden gelebilecek rekabet hariç, hiçbir rekabetle karşı karşıya da değillerdi.

TL'nin değerinin şişirilmesi yerli sanayicilerin yüksek kârlar elde etmesini sağladığı gibi, bu yüksek getiriyi mümkün kılan artık transferlerinin de yönüne işaret eder. Aslında, en başta sorulan şu soruya geri dönmüş oluyoruz: "İşçi sınıfının ve köylülerin bazı kesimleri lehine gelir yeniden bölüştürülüyorsa, sanayicilerin elde ettikleri yüksek kâr oranlarının bedelini ödeyenler kimlerdir?" Ülke parasının değerinin şişirilmiş olması, toplumsal artığın tahsisini belirleyen faktörlerden sadece biri olmakla birlikte, ihraç ürünleri yetiştiren çiftçilerin dış ticarette zarara uğradıklarını gösterir. İthalatçılar, kullanma ayrıcalığını elde ettikleri dövizi piyasa kurunun altında satın ala-

bilirken, ihracatçılar, ürünlerini satarak kazandıkları döviz karşılığı (bu dövizi piyasa kuru üzerinden satmış olsalardı, elde edeceklerinden) daha az Türk Lirası alıyorlardı. 1970'lerin sonuna kadar tarım ürünleri ihracat içinde ezici bir ağırlığa sahipti. Türkiye'deki ithal ikamesinin özelliklerinden biri, iç pazar güçlü olduğu sürece sanayi sektörünün dış pazarlara yönelmemesiydi. İhracat geleneksel ürünlerden oluşuyordu: Örneğin 1968-71 ortalamasını alırsak, tarım ürünlerinin ihracat değeri içindeki payı yüzde 77'ydi. Başlıca ihraç malları tütün, pamuk, fındık, incir ve kuru üzüm gibi, üretimleri 19. yüzyılda Avrupa'dan gelen talebe paralel olarak gelişmiş olan ürünlerdi. Ancak 1970'lerin ikinci yarısından sonradır ki, sanayi ürünleri bir parça da olsa önem kazandı. Yine de mamûl malların ihracat içindeki payı küçüktü. 1975'de gıda sanayisi (veya işlenmiş tarım ürünleri) ihracat içinde yüzde 9 paya sahipti. Dokuma ürünlerinin de payı yüzde 9'du.[7] Demek ki TL'nin resmî değerinin yüksek olması, öncelikle ihracata yönelik ürünleri yetiştiren çiftçilerin aleyhineydi.

Döviz kuru politikası sanayideki kârların devam ettirilmesine katkıda bulunduğu gibi, idarî bir tahsis mekanizması gerektirdiği için, bürokratların pazar üzerindeki kontrolünü de arttırdı. Dolayısıyla, bu politika İİS düzenlemesinin temel dengelerini aynen yansıtmaktaydı: Bürokratların araçsal özerkliği güçlenirken, sanayiciler yararına bir transfer gerçekleşiyordu. Yukarıda sorulan soru, 1960-77 döneminin iktisadi düzenlemeleri sonucu zarara uğrayan bir toplumsal grup varsa, bunun hangi grup olduğuydu. Bazı Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi, tarım sektörünün tümü ve özellikle de büyük toprak sahipleri doğrudan ve açıkça cezalandırılmadı. İç ticaret hadleri tarımın lehine geliştiğinden, çiftçilerden yapılan bütün transfer, döviz kuru politikası yoluyla dolaylı olarak gerçekleştirildi.

Büyüme hızı yeterli olduğu sürece, başlıca toplumsal grupların durumlarının mutlak olarak bozulması gündeme gelmedi; ama, bazı grupların göreli olarak dezavantajlı bir konumda

7 Aksi belirtilenler hariç, rakamlar DİE'nin *İstatistik Yıllıkları*'ndan elde edilmiştir.

bulunması, başka gruplar için hızlı bir birikim potansiyeli sağladı. Sanayi burjuvazisi ile örgütlü işçi sınıfını iktisadi modelin tanımlayıcı unsurları olarak ele almıştık. Öncü sanayiciler, yani en büyük yüz küsur şirketin sahipleri ve menacerleri ile bunların istihdam ettiği işçiler bu modelin çekirdeğinde yeralıyorlardı. Zaten modelin başarısını belirleyen, bir sanayi burjuvazisinin ve örgütlü bir işçi sınıfının yaratılması olmuştu. En büyük sanayiciler ithal ikameci modelin parlak numuneleriydi. Ya tekelciydiler ya da oligopolist. Rekabet olmadığı sürece, himayenin sağladığı rantlar toplamaya devam edebilirler, dolayısıyla sendikaların yüksek ücret taleplerini kabul edebilirlerdi. Bu şirketlerin her biri genellikle binden fazla işçi çalıştırıyordu. Çalıştırdıkları işçiler güçlü sendikalar içinde örgütlenmişti. Bu şirketler, başta İstanbul ve civarında olmak üzere, Adana-Mersin ve İzmir bölgelerinde toplanmıştı. Bu üç bölge modern sanayinin büyüme odaklarıydı. Burada, diğer işçilere göre çok daha yüksek ücret alan bir işçi aristokrasisiyle karşı karşıya bulunan, coğrafî sınırları belli bir sanayiciler sınıfından bahsediyoruz. Devlete ait sanayi kuruluşlarında çalışan işçiler de bu aristokrasinin içinde yeralıyordu. 1971'de, sanayi sektöründe çalışanların toplam sayısı 1.3 milyonken, binden fazla işçi çalıştıran sanayi işyerlerinde 173.626 işçi vardı ve bunların yüzde 67'si devlet sektöründe çalışıyordu. Daha az işçi çalıştıran işyerlerinde, devlet sektörünün istihdam payı hızla düşüyordu.[8]

Kaderleri birinci gruba bağlı olan bir ikincil kademe kapitalist ve işçi grubu da vardı: Öncü sanayicilere girdi veya tamamlayıcı ürünler üreterek, öncü sanayicilerin başarısını paylaşan sanayi veya hizmet firmaları kurmuş olan kapitalistler, ve sanayi proletaryasının çekirdeğine ait kazançlardan, onlarla aynı coğrafi konumda bulundukları ve toplu sözleşme ayrıcalıklarına sahip oldukları için, yararlanan işçiler. Büyüme döneminde yarar sağlayan bu yakınlık ikinci gruptaki kapitalistleri ve işçileri kriz ve konjonktürel düşüşlere karşı pek koruya-

8 DİE, *Yıllık Sanayi Anketi, 1971*, Ankara 1976, s. 117, tablo 3C.

mazdı. Bu sanayiciler daha rekabetçi piyasalarda üretim yaptıklarından, iyi zamanlarda kâr hadlerini koruyan kartelimsi düzenlemelerin pazar daraldığında bir yana bırakılması zorunluydu. Sadece yüz işçi çalıştıran bir fabrikada çalışan işçiler, sendikalı olsalar bile, ne iş yerinde ne de piyasada ilk grupla karşılaştırılabilir bir güce sahiptiler. Sendikaları tarafından desteklenmelerine rağmen, ilk gruptaki işçi aristokrasisiyle aynı pazarlık imkânına sahip olmaları beklenemezdi. Ayrıca, yüksek ücretin ön şartı yüksek kârdı ve bu sanayicilerin yüksek kâr hadlerini koruyamamaları, yüksek ücret taleplerine karşı çıkmak zorunda olmaları demekti. 1971'de 50 ile 500 işçi arasında işçi çalıştıran 1278 işyerinde 186.000 işçi (toplamın yüzde 14'ü) vardı. Bunlar sözünü ettiğimiz ikinci kademeyi oluşturuyordu. 500 ile 1000 arasında işçi çalıştıran 130 firma ve bunların çalıştırdıkları 93.000 işçi (toplamın yüzde 7'si) birinci gruptaki işçi aristokrasisi (toplamın yüzde 13'ü) ile ikinci kademe arasında yer alan, konumları özgül faktörlerle belirlenen bir geçiş kategorisi olarak görülebilir.[9]

Modern sanayi hızla büyümesine rağmen, çok sayıda küçük işyeri varlığını sürdürdü, hatta gelişti. Kökenleri açısından, küçük sanayi içinde iki grup ayırt edilebilir: Varlığını 1960'lardaki iktisadi büyümeye borçlu olan birinci grup, yukarıda bahsedilen sanayi merkezlerinin çevresinde toplanmıştı. Bu gruptaki işyerlerinde yeni müteşebbisler ve yeni şehirleşen işçiler çalışıyordu. İkinci grupta Anadolu'daki küçük şehirlerde mahallî talebi karşılayan geleneksel sanayiler yeralıyordu. Kökenleri 1950'lerin ilk yıllarına, çoğu zaman da 1930'lara kadar uzanan bu sanayiler, kolay ithal ikamesi fırsatlarından yararlanan küçük kapitalistler tarafından kurulmuştu. Teknolojisi, pazarı ve ürettiği malların mahiyeti gözönünde tutulursa, bu grupta yer alan küçük sanayi kuruluşları, modern sektör büyüdükçe piyasadan silinmeye mahkûmdu. Ama varlığını şehir ekonomisinin hızla dönüşmesine borçlu olan birinci kategori, büyük sanayicilerin hedef aldığı şehir pazarlarını tamamlayıcı

9 *A.g.e.*

pazarlara girdi. Bu iki grup, kökenleri farklı olsa bile, toplumsal yapıdaki yerleri itibariyle önemli benzerlikler gösteriyordu. Her iki grupta da işçiler ağır bir şekilde sömürülüyordu. İşçiler genellikle sigortasızdı ve asgarî ücret mevzuatına uyulmuyordu. Çeşitli geleneksel uygulamalarla ve çıraklık kurumu yoluyla çocuk emeği yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Çalışma şartları ilkel, çalışma saatleri keyfiydi. İşçilerin işe alınması ve işten atılması sadece işverenin isteğine bağlıydı. Ücretler ise, örgütlü sektördeki ücretlere göre çok düşüktü. 10 veya daha az işçi çalıştıran özel işyerlerindeki ücretler, 100 veya daha fazla işçi çalıştıran şirketlerdeki ücretlerin yüzde 40'ı civarındaydı. Ya da birbirine bitişik iki kategoriyi karşılaştırmak gerekirse, 10 ile 50 işçi çalıştıran işyerlerindeki ortalama ücret 0-10 işçi kategorisindeki ortalamadan yüzde 50 yüksekti.[10] Üstelik, bu veriler küçük yaştaki işçileri ve sigortasız çırakları büyük ihtimalle kapsamadığına göre, ücretler arasındaki fark belki daha da büyüktü.

Küçük işyerlerini içeren grupta vahşi rekabet geçerliydi. Genellikle, bulundukları alt-sektöre göre şehir çevresinde belli bir yerde toplanmış olan bu dükkânlar fiyat kırarak birbiriyle rekabet ediyordu. Bu rekabet nedeniyle her an iflas edebilecekleri gibi, toplumsal bölüşüm açısından da, kâr hadleri düşüktü. Ayrıca modern sanayi sektörünün gelişimi her iki kategorinin de karşılaştığı başlıca tehditti. Modern sektör, ya doğrudan rekabet yoluyla ya da, yetkili tamir servisi örneğinde olduğu gibi, merkeze bağlı örgütlenme yoluyla küçük sermayeyi piyasa dışına atabilirdi. Başarılı olan bazı müteşebbisler yok değildi: Bursa'daki küçük bir makine atölyesinin sahibi otomotiv sanayisine parça üreten bir fabrika sahibi olmuş, işe küçük ölçekle başlayan bir başka müteşebbis Ankara'nın ilk mobilya toplu pazarlama firmasını kurmuştu. Fakat her başarı hikâyesine karşı birçok iflas hikâyesi de vardı; zar-zor ayakta kalmayı başaranların sayısı iflas edenlerden de fazlaydı. Bura-

10 A. Aksoy, "Wages, Relative Shares, and Unionization in Turkish Manufacturing", E. Özbudun ve A. Ulusan (der.) *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, New York, 1980, s. 436.

da önemli olan, küçük sanayide, işçilerin kesinlikle (nisbî olarak) kaybedenler arasında olmaları, kapitalistlerin kendilerinin ise, ayakta kalmayı becerdiklerinde bile, modern sektördeki kâr hadlerinin çok altında kalan kâr hadlerini kabul etmek zorunda kalmalarıdır. Yani küçük sermaye düşük ücret ödediği gibi, işçilerden çıkardığı değeri de pazar süreci ve fiyat mekanizması yoluyla kaybetmek zorundaydı. Böylece yaratılan toplumsal değer daha ayrıcalıklı sektörlere aktarılıyordu. Yine de, küçük sanayi işletmelerinin sayısı artıyordu. 1963'te 10'dan az işçi çalıştıran 158.000 işyeri vardı; 1970'te bu rakam 170.000'e çıkmıştı. Yeni işletmeler iflas edenlerin yerini alıp toplamı arttırmışlardı.[11] Değerin çekilip aktarıldığı havuz büyümeye devam ediyordu.

Küçük sanayi içinde ağırlık kasabalardan büyük şehirlere ve geleneksel sektörlerden sanayinin ve nüfusun yeni yapılarına cevap veren yeni faaliyetlere kayıyordu. Bu kayış, aşağıda ele alınacak toplumsal sonuçları da beraberinde getirdi. Modern sanayi sektörünün başarısını hazırlayan nedenlerden birinin küçük sanayide çalışan küçük ücretli işçilerin aşırı sömürülmesi olduğunun hatırlanması önem taşıyor. Küçük sanayi, ya modern sanayiyle doğrudan mübadele yoluyla ya da sanayi işçisinin satın aldığı ücret mallarını üreterek iktisadi sistemin yeniden üretim sürecine girdi. İşçilerden yüksek oranda artı değer çeken küçük sermayedarlar, bunu fiyat mekanizmasıyla büyük sermayedarlara terk ettiler.

* * *

Türkiye'deki sermaye birikiminin kaynaklarını araştırırken, önemi hemen fark edilen bir unsur, yabancı finansmanın boyutlarıdır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasından başlayarak, Türk devleti ve burjuvazisi ABD hükümetini, uluslar-

11 R. Margulies ve E. Yıldızoğlu, "Trade Unions and Turkey's Working Class", *MERIP Reports*, Şubat 1984. Bu makalede yazarlar küçük sanayi sektörü üzerine yararlı bir çalışmadan rakamlar vermektedir: R. Bademli, *Distorted and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in Underdeveloped Countries*, doktora tezi, MIT 1977.

üstü kurumları ve çeşitli finansman kuruluşlarını Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin arzu edilir bir şey olduğuna ve dışardan sübvansiyonla desteklenmesi gerektiğine inandırdı. Türkiye'nin NATO'nun güney kanadındaki coğrafî konumunun ve Sovyetler Birliği'yle ortak sınırının ikna çabalarının başarıya ulaşmasında önemli katkıda bulunduğuna şüphe yok. Ancak bir başka önemli husus, Türkiye'nin potansiyel olarak Avrupa'nın periferisi olması ve kalkınmasının yeni yeni oluşan Avrupa merkezinin etkisinin altına gireceğinin eklenmesiydi. Nitekim, 1970'lerde Türk işçileri kuzey Avrupa'daki iş gücü pazarlarına girip gönderdikleri dövizlerle ithalatı finanse etmeye başlayınca, bu faktörün önemi arttı. O zamana kadar, kredi ve hibeler yoluyla yapılan resmî transferler birincil öneme sahipti.

Dış finansmanın boyutu, bir ülkede tüketim ve yatırım için kullanılabilecek yurtiçi gelire ek olarak, o ülkeye sağlanan satın alma gücüyle ölçülür. 1947'den 1980'e kadar her yıl Türkiye'nin ithalatı ihracatından fazlaydı. Yani mevcut kaynaklar yurtiçi üretimden fazla oldu. Bu ise daha çok yatırım veya tüketim yapılmasını veya her ikisini birden mümkün kıldı. Ek bir kaynağın varlığı, birikim potansiyeline katkıda bulunarak, daha düşük bir sömürü oranına izin vermişti. Bu durum öylesine kronikleşti ki, bürokratlar ülkenin kendine yeterliğini amaçlamadıkları gibi, öngörülen yatırımların finansmanında kullanılacak yabancı fonları açıkça planlamaya başladılar. Dolayısıyla, yurtiçi tasarruf oranı sermaye birikimi hızını belirleyen makro-ekonomik bir tavan oluşturmadı. Yabancı fonların temin edilebilirliğinin iktisadi politikada bir ölçüde gevşekliğe neden olduğu ve sonuçta yurtiçi tasarrufların mevcut birikim hızının gerektirdiği ölçüde zorlanmadığı veya teşvik edilmediği söylenebilir. Ya da, dış finansman yatırılabilir fonları arttırdığından, iktisadi politikanın öncelikle tüketime ve iç pazarın oluşumuna yöneltilebildiği düşünülebilir. Böyle bir avantaj işleyebildiği (yani dış finansman yatırılabilir fonlar içinde önemli bir paya sahip olduğu) sürece, politika oluşturmak oldukça kolaylaşıyor ve pazar yaratılması ile sermaye birikimi

arasında (tüketim ile tasarruf arasında) yapılması gereken tercih ertelenebiliyordu. Birikim ile tüketim arasındaki tercih esas olarak bir bölüşüm sorunudur: Dış fonlar sermaye birikimine ne ölçüde katkıda bulunursa, kapitalist olmayan sınıfları (tüketimden) mahrum etme baskısı o ölçüde azalır. Böylece, kapitalist sektörde hızlı birikime rağmen, işçilerin ve küçük burjuvazinin gerçek gelirlerindeki artışlar devam ettirilebilir.

1950'lerde toplam kaynaklara her yıl yüzde 1 ile yüzde 4 arasında bir ilave yapılmıştı. 1960'larda bu dış finansman oranı millî gelirin yüzde 1.4'ü ile yüzde 4.3'ü arasında değişti. 1960'ların ortalarına kadar, Türkiye'nin yararlandığı ek kaynakların en büyük kısmı yabancı hükümetlerden veya uluslararası teşkilatlardan alınan yardımlar ve kredilerdi. Bunların içinde en büyük pay ABD hibeleri ve kredilerine aitti. Bu dönemdeki tipik bir yılı örnek olarak verelim: 1963'te mal ithalatı ihracattan 193 milyon dolar fazlaydı. Hizmetler kalemindeki açık 80 milyon dolardı ve hükümetin ödediği borç 47 milyon dolardı. Bu açıklar, ABD'nin ve başka ülkelerin sağladığı 71 milyon dolar hibe, ABD hükümetinden alınan 118 milyon dolar kredi, başka kaynaklardan alınan 48 milyon dolar borç ve 22 milyon dolar tutarındaki Amerikan askerî 'off-shore' harcamalarıyla karşılanmıştı.[12] Beş-altı yıl sonra çok önemli bir rol oynayacak olan işçi dövizleri henüz önemsizdi. Bu transferler karşılığında ödenen bedelin kalabalık bir ordunun beslenmesi ve büyük askerî harcamalar olduğu, bu zorunluluk olmasaydı devlet gelirlerinin sermaye birikimine daha doğrudan katkıda bulunacağı düşünülerek, ek dövizlerin Türkiye ekonomisine bedavaya gelmediği ileri sürülebilir. Fakat askerî teçhizat yurtdışından hibe yoluyla geldiğinden, ordunun idamesi için gereken harcamalar çoğunlukla TL ile yapılabiliyordu. İş gücü kıtlığı olmadığından, kalabalık bir ordu, ücretleri arttıran bir unsur da değildi. Asıl kıt faktörün döviz olduğu bir durumda, ordunun iktisadi maliyetinin yüksek olduğu pek doğru değildi.

Marshall Yardımı programının devam ettirilmesi, ABD hü-

12 Bu rakamlar ile dış ödeme hesaplarına ilişkin sonraki rakamlar için bkz. IMF, *Balance of Payments Yearbooks*.

kümeti açısından Avrupa'nın yeniden inşasından kalkınma için yardıma bir geçişti. Yukarıda açıklandığı gibi, 1950'lerin sonlarında Türkiye burjuvazisi korumacılık altında sanayileşmeyi tercih ederek, ülkeyi diğer Avrupa ülkelerinden ve özellikle Güney Avrupa ülkelerinin izlediği yoldan farklı bir yöne soktu.[13] Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz'de dış ticaretin önemi artarken, Türkiye'nin ticaret hacmi GSMH'ye göre bir artış göstermedi. Örneğin, İtalya'nın ithalatı 1950 ile 1955 arasında iki katına çıktı ve 1955 ile 1969 arasında dört kat artış gösterdi. Yani cari dolar fiyatlarıyla İtalya 1969'da, 1950'de ithal ettiğinin sekiz mislini dışardan satın alıyordu. İspanya'nın ithalatı daha küçük bir tabandan başlayarak 1950 ile 1956 arasında iki kat ve 1956 ile 1962 arasında dört kat artarak, 1965'de 1950 düzeyinin sekiz misline çıktı. Yunanistan ve Portekiz'de bu rakamlar daha yavaş bir hızla arttıysa da 1950'lerin başı ile sonu arasında ithalatta iki katlık bir artış görüldü; 1960'larda ise ithalat yine iki kat arttı. Dış ticaret hacmindeki artış bakımından Türkiye Avrupa'nın periferisi olan diğer ülkelerden tamamen farklı bir yol izledi. Başlangıçtaki rakam daha küçük olmasına rağmen, ithalat ancak 1963'de 1950 düzeyinin iki katına çıktı. 1960'ların sonunda ise 1950'deki düzeyin sadece 2.2 katına ulaşılmıştı. İhracat, Kore Savaşı'yla birlikte gelen iktisadi canlılık döneminde artmış, fakat hava şartlarının kötü olduğu dönemlerde sık sık gerileme içine girmişti. Avrupa'daki diğer periferi ülkelerden farklı olarak turizm önemli bir döviz kaynağı haline gelmemiş ve işçi dövizleri ancak 1960'ların sonlarında önem kazanmıştı. Güney Avrupa ülkelerinin ödemeler dengesi performansları arasındaki fark çok şeyi açıklar. Her ülkede dış yardım farklı önem taşıyordu. Örneğin, İtalya'da bu fonlar 1954'de sıfıra inmiş, bunun yerine turizm önem kazanmıştı. 1960'a gelindiğinde İtalya'nın turizm geliri ihracat gelirinin beşte-birine ulaşmıştı. 1960'larda turizm gelirleri artmaya devam etti ancak, ticarete oranı bir parça azaldı. Fakat işçi dövizleri beklenmedik

13 Bu görüşün ayrıntıları için bkz. Ç. Keyder, "Güney Avrupa Ülkelerinde Ticaret Açıklarının Ekonomi Politiği", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde.

bir şekilde arttı ve 1973'de doruğa ulaştı. İspanya'da ABD yardımı 1953'te başlamış, 1962'den sonra önemsiz bir düzeye inmişti. Ama 1960'larda turizm geliri ihracatın üçte-birinden başlayıp 1965'de ihracata eşit bir miktara yükseldi. Daha sonra azalarak 1960'ların sonunda ihracatın üçte ikisi civarında dengelendi. İşçi dövizleri de (ihracatın yaklaşık dörtte biri) ek bir kaynak oluşturduğundan, 1962 ile 1973 arasında ithalat hızla yükselebildi. Portekiz'de 1960'ların ilk yarısından sonra hem turizm geliri hem de işçi dövizleri artmaya başladı. Bu iki kalem 1968'de ihracat gelirinin yüzde 85'ine eşitti. Yunanistan'da Amerikan yardımının büyük önemi devam ettiyse de bu fonlar dalgalanma eğilimindeydi. Buna rağmen 1961'de Amerikan yardımı en yüksek düzeyine çıkarak Yunanistan'ın ihracatının yüzde 35'ine ulaştı ve dış ticaret açığının dörtte birini kapattı. Daha sonra dış yardımın önemi azaldı. 1960'larda işçi dövizleri ve turizm geliri sürekli bir artış gösterdi, ayrıca büyük gemicilik sektörünün kazançları da döviz gelirine katkıda bulundu.

Türkiye'de ise 1969'a kadar her yıl, ödemeler dengesinde ihracattan sonra tek başına en büyük öneme sahip kalem, ABD iktisadi ve askerî yardımıydı. 1969'dan sonra işçi dövizleri ilk sırayı aldıysa da, Amerikan fonlarının önemi devam etti ve bu fonlar 1974'e kadar ticaret açığının hemen yarısını karşıladı. Memlekete fazla turist gelmiyordu, işçi dövizlerinin katkısı ise sözünü ettiğimiz diğer ülkelere nazaran daha geç başlamıştı.

Sanayi burjuvazisinin benimsediği kapalı sanayileşme stratejisinin ve dış ticarete kapalılığın, Türkiye'nin gıda üretiminde büyük ölçüde kendine yeterli olması nedeniyle mümkün olduğu söylenebilir. Bu olmasaydı artan bir nüfusun gıda ihtiyaçları karşısında ihracata yönelim mutlaka gündeme gelecekti. Ama gıda ithal edilmemesi durumunda dahi istenen hızdaki bir sanayileşme, kazanılabilenin ötesinde döviz gerektiriyordu. Bu noktada dünyadaki hegemonyacı devletin uluslararası satın alma gücünü yeniden tahsis etme biçimindeki katkısı devreye girdi. Dolar uluslararası para olduğundan ABD hükümeti bazı ülkelerin burjuvazilerinin sermaye birikimini stratejik amaçlarla desteklemeye karar verecek bir durumday-

dı. Türkiye için bu kararı verdi ve 1970'e kadar ABD yardımı gerek dış ticaret açığını kapatmanın gerekse iç tasarrufa ilave fon sağlamanın başlıca yolu oldu.

* * *

Hükümetin de dışarıdan beklenen fonlara göre plan yaptığını söylemiştik. 1963-78 yıllarını kapsayan beş yıllık planlar bu beklentinin belgeleridir. Bu planlara göre dış fonların her yıl millî gelirin yüzde 1 ile yüzde 4'ü arasında bir meblağa eşit olacağı ve tasarruf oranını 1. beş yıllık plan döneminde ortalama yüzde 14.8'den yüzde 18.3'e, 2. beş yıllık plan döneminde yüzde 23.3'ten yüzde 24.2'ye ve 1973 ile 1978 arasında yüzde 23.3'ten yüzde 24.2'ye yükselteceği varsayılıyordu.[14] Ama gerçekte olanlar bir parça ümit kırıcıydı; ancak 1960'larda işçi dövizlerinin önem kazanmasından sonra bu özlemler gerçekleşebildi.

Bu bağlamda dikkat çekici bir veri doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının epeyce düşük olmasıdır. Yabancı sermayeyi resmî mercilere kabul ettirmeyi amaçlayan siyasi baskılara rağmen, Türk ekonomisinin dış yatırımcılarla ilişkisi genellikle pek değişmedi. Yabancı sermayenin 1920'li yıllarda büyük öneme sahip olduğundan daha önce söz etmiştik. 1930'larda bu yatırımların çoğu tasfiye edilmiş ve (demiryolları gibi) bazıları millileştirilmişti. ABD hükümetinin güçlü desteğiyle 1954'te çıkarılan liberal bir yabancı sermaye kanununa rağmen, 1950'lerde ülkeye sadece 17 milyon dolar tutarında doğrudan yabancı sermaye girdi.[15] 1960'larda ülkeye giren yabancı sermaye miktarı biraz arttı, yıllık miktarlar 15 ile 50 milyon dolara ulaştı. Yıllık ödemeler dengelerinde verilen rakamlar bütün doğrudan yatırımları içerir ve bunların arasında ticaret şirketlerinin ve acentaların yaptıkları yatırımlar da vardır. Ticaret ve diğer hizmetlere yapılan yatırımlar da hesaba katılınca

14 Bu rakamlar DPT, Üçüncü Beş Yıllık Plan, s. 172'den alınmıştır (İngilizce metin).

15 OECD, *Investissement Etrangers en Turquie, Changement des Conditions dans le Cadre du Nouveau Programme Economique* (Paris, 1983) bu konuda iyi bir özettir ve 1982'de yapılmış bir araştırmaya dayanan sonuçları içermektedir. Toplam akışlar için s. 8; aşağıda verilen sektörlere ve menşe ülkelere göre dağılımlar için, s. 9-10.

1960'ların en yüksek düzeyine 30 milyon dolarla 1966'da ulaşıldı. 1970'ten sonra yabancı yatırımlar artacağa benziyordu; 1970'te 58 milyon dolar, 1971'de 45 milyon dolar ve 1972'de 42 milyon dolar yabancı sermaye ülkeye girdi, fakat 1976'ya gelindiğinde bu rakam 27 milyona kadar gerilemişti.[16] 1977'de ödemeler krizinin başlamasıyla kâr transferleri konusunda belirsizlikler ortaya çıktı ve bu durum doğrudan yatırımların 1980'e kadar tamamen durmasına neden oldu. DPT ve OECD verilerine göre sanayi sektöründeki bütün yabancı sermaye, birkaç istisna dışında, 1954'ten sonra ülkeye girmişti. 1975'te, 1954'te çıkarılan kanuna göre ülkeye giren yabancı sermayenin değeri 205 milyon dolara ulaşmıştı. Bu kategorideki sermayenin yüzde 76'sını sanayi yatırımları oluşturuyordu. 156 milyon dolarlık bu meblağ 129 firmanın sermayesinin yüzde 42'sini temsil ediyordu. Bu sermayenin üçte birinden fazlası kimya ve gıda sektörlerinde, çoğunlukla da ilaç ve içecek sanayilerindeydi. Sermayenin üçte biri İsviçre kökenli çok uluslu şirketlere, yüzde 18'i Almanlara, yüzde 12'si ise ABD şirketlerine aitti.

Yabancı sermayenin başlıca etkisi teknoloji, lisans ve patent transferi için bir mekanizma oluşturmasıydı. İthal ikameci sanayileşme, standartlaşmış teknolojilerin taklidini gerektirir; bazı durumlarda, yabancı firmalarla kurulan "joint venture" veya ortaklıklar, teknoloji transfer etmenin tek yoludur. Yabancı yatırımların sanayi sektöründeki sermaye birikiminde ne ölçüde rol oynadığını ölçmeyi deneyebiliriz. 1954 tarihli kanundan yararlanmadan ülkeye giren sanayi sermayesinin miktarının yukarıda belirtilen 156 milyon doların üçte-birine eşit olduğunu varsayarsak, 1961-75 dönemi için 200 milyon dolar civarında bir rakam elde ederiz. Bu on beş yıl içinde sânayiye yapılan toplam gayrisafî sabit yatırım 9 milyar dolara yakındı.[17] Yani yabancı sermayenin sanayi sektörünün sermaye oluşumundaki payı yüzde 2.2 civarındaydı. Verdiğimiz bu 9 milyar dolarlık

16 Rakamlar çeşitli yıllara ait OECD, *Economic Surveys (Türkiye cildi)* den alınmıştır.

17 Resmî kurlar esas alınarak Beş Yıllık Planlardaki verilerden hesaplanmıştır.

rakamın içinde kamu yatırımları da vardır; sadece özel yatırımlar gözönünde tutulduğunda yabancı sermaye yatırımlarının payı yüzde 3.8 olur. Vardığımız sonucun kaba bir hesaba dayandığını ve resmî döviz kurlarının kullanılmış olması gibi bir dezavantajı içerdiğini hatırlatalım. Gerçekçi dolar kurlarına dayanan ideal bir hesaplamada, toplam yatırım rakamı bir miktar düşeceğinden, yabancı sermayenin payı yükselecektir. Yine de, boyutlar açıkça ortadadır: Yabancı sermaye, sanayi sektörü içinde özel sermaye oluşumunda yüzde 5'ten, toplam içinde yüzde 3'ten düşük bir katkıya sahipti. Bu dönemde sanayi, millî gelirin yüzde 15 ile yüzde 18'ini sağlıyordu. Hâlâ en büyük sektör olan tarımda yabancı yatırım yoktu.

Karşılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında, Türkiye'ye yabancı sermaye girişinin Latin Amerika ülkelerinin alışık olduğu düzeylerin çok altında olduğu görülür. Türk sanayi sektöründe toplam yabancı sermaye miktarı tahminen 200 milyon dolar civarındayken, aynı rakam Arjantin'de (1973'te) 1.480 milyon dolar, Brezilya'da (1976'da) 6.900 milyon dolar ve Meksika'da (1975'te) 3.670 milyon dolardı.[18] Bu dönemde Türkiye'nin toplam üretimi Arjantin'le karşılaştırılabilecek bir düzeydeydi, kişi başına millî geliri ise Brezilya'nınkine hemen hemen eşitti.

Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarının nispeten az olmasının nedeni geleneksel olarak bürokrasinin antipatisine bağlanmıştır. Gerçekten de, Maliye Bakanlığı, Türk Parasını Koruma Kanunu'na ilişkin mevzuatı kullanarak, yatırım izinlerini ve kâr transferlerini geciktirebilir veya önleyebilirdi. ABD hükümeti ve yardım kuruluşları bürokrasinin müdahalesinden ve isteksizliğinden sık sık şikayet ediyordu. Yine de, 1954 ile 1980 arasındaki dönemde, yabancı sermayenin yaptığı proje müracaatları ve aldığı izinler fiilî yatırım miktarından çok fazlaydı. Yani yabancı sermaye ilk işlemleri yapıp bürokrasiden onay aldıktan sonra kaçmıştı. Bu durumda, yabancı sermayeyi kaçıran şeyin belli engeller değil de döviz ve yatırım üzerindeki devlet kontrolünün yarattığı genel hava ve kırtasi-

18 UN *Statistical Abstract for Latin America*, 1980.

yenin fazlalığı olduğu düşünülebilir. Ayrıca, bütün bu dönem boyunca Türkiye'de siyasi ortam her an değişebilir bir havadaydı. Ülke, başarılı iktisadi performansına rağmen, siyasi krizin eşiğinde gibi göründüğünden, her zaman alternatifleri bulunan yabancı sermaye yeterli güveni duymamış olabilir.

Ayrıca, Türk kapitalistlerinin de yabancı sermayeyi davet etmeye pek istekli olmadıkları şeklindeki bir görüşü bu değerlendirmeye ekleyebiliriz. Lisans ya da teknoloji satın almak mümkün olduğu sürece, büyüklüğüyle ve ilişkiler ağıyla yerli kapitalistleri gölgede bırakacak çok uluslu şirketler çok davet görmeyecekti. Hızlı büyüme ve yeni alanlara açılma döneminde, Türk sanayicileri, "bürokrasinin isteksizliği" mazeretini, yabancı sermayenin ağırlığının artması karşısındaki olumsuz tepkilerini gizlemek için kullanmış olabilirler. Şayet bu doğruysa, taktiklerinin tuttuğunu kabul etmek gerek: Çünkü, (Hindistan hariç) başarılı ithal ikameci sanayileşme örnekleri içinde çok uluslu şirketlerin ağırlığına bakıldığında en "millî" olanı Türkiye kapitalizmiydi.

Yabancı sermaye yatırımlarının göreli azlığı için iki neden daha gösterebiliriz. Türkiye coğrafî olarak ABD'nin arka bahçesinde değildi ve 1950'lerdeki rakipsiz hegemonyaya rağmen ABD sermayesi bu kadar uzak ihtimallerle fazla ilgilenemezdi. Dış ticaretin yapısının ve İsviçre ve Alman yatırımlarının Amerikan yatırımlarına nazaran daha fazla olmasının gösterdiği gibi, Türkiye 1960'larda yavaş yavaş Avrupa'nın nüfuz alanına girmişti. Yine de, bu durum Avrupa firmalarına çekici gelmeden Amerikan firmalarını ülke dışında tutabilecek bir belirsizlik doğuruyordu. Türkiye'nin AET içindeki statüsü belli değildi, ortak üyeliği yoruma ve değişmeye açıktı. AET sermayesi diğer üye ülkelere yatırım yapmayı tercih ediyordu. Şayet aranan ucuz iş gücüyse, Avrupa Topluluğu dışına yatırım, ücretleri nispeten yüksek olan Türkiye'ye yatırımdan daha kârlıydı. Nitekim 1960'ların sonlarında Avrupa'nın kuzeyindeki ülkeler karşısında Türkiye'nin rolü, işçi ihraç eden diğer güney Avrupa ülkelerini izlemek oldu. Her ne kadar, işçi ihracı ile sermaye ithali mutlaka birbirini dışlamazsa da, 1960'ların sonunun

ve 1970'lerin başının gündemi AET içinde işçi dolaşımı sorunlarıyla doluydu ve Türk hükümeti üzerinde yabancı sermayeye karşı daha davetkâr bir tavır alması yönünde baskı yoktu. İkincisi, ihracata yönelik sermaye modern sektördeki yüksek ücretler yüzünden Türkiye'yi fazla cazip bulmuyordu; geniş bir iç pazar istendiğinde ise sırada İspanya gibi başka ülkeler vardı. Ayrıca Türkiye, Arap devletlerinin o zamanki tutumuna ters düşen Amerikan yanlısı politikası nedeniyle, Arap ülkelerine ihracat için de bir sıçrama tahtası olamazdı.

* * *

Türkiye'nin Avrupa ekonomisiyle bütünleşme sürecinde beklenmedik bir kanal 1960'larda işçi göçü biçiminde gelişti. Avrupa'daki Türk işçilerinin sayısı 1962'de 13.000 iken 1970'de 480.000'e ve 1974'te 800.000'in üzerine çıktı. 1969-73 döneminde yıllık göç en yüksek düzeyine ulaştı. Yurtdışındaki işçilerin Türkiye'deki toplam iş gücüne oranı yüzde 5'e kadar yükseldi. İstihdam yapısı daha az esnek olan bir ekonomide ciddi iş gücü kıtlıkları ortaya çıkabilirdi. Ama, ilk göçmenlerin çoğunun şehirlerdeki vasıflı işçiler arasından çıkmasına rağmen, Türkiye'de iş gücü kıtlığı sorunu hissedilmedi.[19] Avrupa'ya gidenlerin sayesinde daha fazla köylünün şehirlerde iş bulmasıyla, şehirleşme hızı arttı.

Sermaye birikimi açısından daha önemli bir husus işçi dövizleriydi. Böylece, ithal girdilere dayalı sanayileşme devam edebildi. Bürokratlar, politikacılar ve dolaylı olarak, sanayiciler, zorlu müzakereler veya siyasi tavizler gerektirmeyen bu yeni döviz kaynağından pek memnunlardı. 1960'ların sonlarından itibaren, plancılar yüksek döviz kurları, ithalat permileri ve cazip yatırım projeleri yoluyla işçi dövizlerini aynı düzeyde tutmaya ve mümkünse arttırmaya yönelik çabalarını yoğunlaştırdılar. Büyük ölçüde de başarılı oldular; özellikle 1970 devalüasyonu işçi dövizlerinin gayriresmî kanallardan yeniden

19 Bkz. S. Paine, *Exporting Workers: The Turkish Case*, Cambridge 1974. Ayrıca bkz. Çağlar Keyder ve A. Aksu-Koç, *External Labour Migration from Turkey and its Impact*, Ottawa, 1988.

resmî kanallara çevrilmesi sonucunu verdi. Ortalama bir işçinin bir yılda gönderdiği döviz 1972'de 1.000 doların üzerine çıktı. 1973-74'te 2.000 dolara yaklaştı.[20] İşçi dövizleri 1970'te ihracattan sonra en önemli döviz kazandırıcı kalem olan net resmî transferleri aşarak, petrol fiyatlarının artmasından önce, 1971-73 dönemindeki bütün dış ticaret açığını kapatacak bir düzeye ulaştı. Bu kısa dönemde, işçi dövizlerinin varlığı, Türkiye'nin ödemeler dengesi sorununu tek başına çözmüş gibiydi. 1973'te cari işlemler fazla verdi ve bu fazla rezervlere eklendi. Yakın tarihte ilk defa Türkler serbestçe yurtdışına çıkabilme imkânına kavuştu: Hükümet, her vatandaşın yılda 1.000 dolara kadar döviz satın almasına izin verdi. 1974'ten sonra, işçi dövizleri azalmaya başladı. 1.4 milyar dolardan, 1976-78'de 980 milyon dolara kadar azalan işçi dövizleri, ithalatın ağırlığının da artmış olması nedeniyle, dış ticaret açığını kapatacak düzeyin çok altında kaldı. Ama işçi dövizleri olmasaydı ithalatın çok daha fazla kısıtlanması gerekecek (işçi dövizlerinin ithalatı karşılama oranı 1974'te yüzde 38, 1975'te yüzde 28, 1976'da yüzde 19 ve 1977'de yüzde 17'ydi) ve ekonomik krizle daha erken karşılaşılacaktı.

Batı'ya büyük göçün maddi ölçülere vurulması zor, ama çok önemli bir sonucu, Türk işçilerinin kitle tüketimi kültürüne inanılmaz bir hızla entegre olmalarıydı. Özellikle Batı Anadolu'daki gelişmiş yöreler Avrupa'ya daha fazla işçi gönderdiklerinden, demonstrasyon etkisi uygun bir zemin buldu. İşçi dövizleri ve Almanya'dan getirdikleri metalar yeni tüketim kalıbının kasabalar ve köylere kadar yayılmasını sağladı ve halkın büyük bir kesimi, özellikle dayanıklı tüketim mallarında, yeni tüketim alışkanlıkları edindi.[21]

Yeni tüketim kalıplarının yerleşme ritmi, göç ve işçi dövizi

20 A.Y. Gökdere, *Yabancı Ülkelere İşgücü Akımı ve Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri*, Ankara 1978, s. 178.

21 N. Abadan-Unat ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, (Ankara, 1976) göçün kasaba yapıları üzerindeki etkilerini her yönüyle inceleyen kapsamlı bir çalışmadır. Yeni tüketim alışkanlıklarının bütünüyle hâkim olduğu uç bir örnek için bkz. Ş. Alpay ve H. Sarıaslan, *Effects of Emigration: The Effects on the Town of Kulu in Central Turkey of Emirgation to Sweden*, Stokholm 1984.

dalgalarını izleyerek 1970'lerin başlarında doruğa ulaştı. Bu ritm, dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimindeki sıçramayla çakıştı. Örneğin, buzdolabı üretimi 1969'da 137.000 adetken 1973'te 306.000'e ve 1975'te 415.000'e yükseldi. TV cihazlarının yıllık üretimi, 1970'te 5.000'in altındayken 1976'da 570.000'e çıktı.[22] 1970'lerin ortaları, kitlelerin satın alma gücü bakımından gerçek bir refah dönemiydi: Büyük şehirlerin gecekondu mahallelerinde veya kasabalarda yaşayan hemen hemen her aile TV cihazı, çoğu zaman buzdolabı ve çamaşır makinesi alabilmiş, büyük şehirlerdeki orta sınıf ailelerin çoğu araba sahibi olabilmişti. Yerli sanayinin ürettiği mallara ek olarak, göçmen işçilerin getirdikleri eşyalar da piyasada satılmaya başladı. Yurtdışında çalışan işçiler tasarruflarının önemli bir kısmını da mal olarak transfer edip, eşyaları Türkiye'de paraya çeviriyorlardı.

1960'lardaki ilk göç dalgasıyla Avrupa'ya gidenler şehirli zanaatçılar ve vasıflı işçilerdi. 1960'ların ikinci yarısında Alman özel ve kamu kuruluşları aktif bir biçimde işçi toplamaya başladılar ve kısa bir süre sonra Anadolu'nun büyük iş gücü rezervi sahneye çıkınca, işçi müracaatları Almanların ve diğer Avrupa ülkelerinin taleplerini çok aştı. Türk hükümeti epey gecikmeyle bu akışı kontrol altına almak istediyse de, bu girişim sadece bazı bölgelerin, köylerin veya kişilerin kayırılması sonucunu verdi. 1970'lerin ilk yıllarında, İş ve İşçi Bulma Kurumu'na müracaat ile Alman mercilerinin nihaî kararı arasındaki bekleme süresi dört yıla kadar çıkmıştı.[23] Yani, 1968-74 dönemindeki canlılıktan sonra Avrupa sermayesinin işçi talebi tükenmişti. Türk işçileri, ücretlerinin düşüklüğü ve güç çalışma şartlarına ses çıkarmadan uyum göstermeleri nedeniyle

22 *1977 İstatistik Yıllığı*, s. 225.

23 Nispeten gelişmiş bölgelerden ve kesimlerden gelen ilk göç dalgası 1960'ların sonunda sona erdi, çoğunlukla Orta Anadolu köylerinden gelen ikinci göç dalgası Almanya'nın 1973 sonunda koyduğu yasakla kesildi. İşçi göçünün tek resmî kanalı İş ve İşçi Bulma Kurumu'ydu; yine de göçün parlak dönemlerinde Avrupa'daki işçiler akrabalarını veya köylülerini genellikle ismen davet edebiliyorlardı. 1974'ten sonra Almanya, eşlerin ve çocukların Almanya'ya girmesine müsaade ederek ailelerin birleşmesine izin verdi.

tercih ediliyordu. İtalyan, İspanyol, Yugoslav ve Yunan işçileri ise bu ülkelerdeki düşük ücretli iş gücü fazlasının daha hızlı tükenmesi sonucu Alman iş gücü piyasası için pahalı hale gelmişlerdi. Bu nedenle Türk işçilerinin Avrupa iş gücü piyasasında rekabet şansı sürüyordu. AET'ye ortak üyeliğin öngördüğü ayrıcalıklar hiçbir zaman gerçekleşmediyse de (özellikle Almanya'yla yapılan) ikili anlaşmalar ve 1970'lerin başındaki büyük işçi göçünün kazandırdığı ivme, göç düzeyinin devamına katkıda bulunan faktörler oldu. Yine de, "petrol şoku"ndan sonra, resmî kanallarla giden işçi sayısı birdenbire azaldı: 1969-73 döneminde yılda ortalama 100.000 küsur işçi yurtdışına gitmişken, bu rakam 1974-77 döneminde yılda 15.000'in altına düştü.[24] Bu dönemde, arkadaşlarını veya akrabalarını ziyaret bahanesiyle gidip iş bulan kaçak göçmenlerin sayısı, bu göçü önlemeye yönelik resmî kampanyalara rağmen önem kazandı. Ama kaçak göç, resmî kanallarla göç edenlerin sayısındaki azalmayı telafi edecek boyutlara ulaşmadı.

Avrupa'ya giden işçi sayısındaki azalma, 1960'ların ortalarından beri döviz gelirlerinde görülen yükselme eğiliminin tersine çevrilmesi demekti. Yurtdışındaki işçiler işlerini kaybetme ihtimaline karşı daha tedbirli davranarak, tasarrufların o kadar yüksek bir bölümünü Türkiye'ye transfer etmeyi artık istemiyorlardı. Ayrıca, doların resmî ve karaborsa kuru arasındaki farkın gitgide açılmasının ortaya koyduğu gibi, Türkiye'de izlenen iktisadi politika bir çıkmaza gelip dayanmıştı. Sonuç olarak, tasarrufların daha küçük bir bölümü resmî yollarla transfer edilir oldu ve gayriresmî yollarla para gönderme eğilimi arttı. 1974'te 1.425 milyon dolarla en yüksek düzeyine ulaşan işçi dövizleri, 1976'da 983 milyon dolara düştü ve iki yıl boyu bu civarda kaldı. Ayrıca, gönderilen yıllık döviz ortalaması 1974'te (kaçak işçiler hariç) işçi başına 2.000 dolara

24 1973'ün sonuna kadar yaklaşık 800.000 işçi Avrupa'ya resmî kanallarla göç etmişti. Muhtemelen 100.000 işçi kaçak olarak gitmişti. 1980'e gelindiğinde işçi sayısında önemli bir artış olmamasına rağmen, çalışmayan aile fertlerinin sayısı 400.000'den 1.1 milyona çıkmıştı. 1980'de, Avrupa'da yaşayan Türklerin sayısı 1.9 milyona ulaşmıştı. Bkz. A.S. Gitmez, *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler*, İstanbul, 1983, s. 20-23.

yaklaşırken, 1978'de 1.300 dolara düştü. Bu gerilemeler, Türkiye'nin ödemeler dengesinde yeni sorunlar doğuran kriz konjonktürünün habercisiydi. İşçi dövizleri 1972 ve 1973'te dış ticaret açığını fazlasıyla karşılamıştı; ama bu dövizlerin ticaret açığını karşılama oranı, 1973'te yüzde 154'ten 1975'te yüzde 39'a ve 1977'de yüzde 24'e düştü. Yani, yurtdışındaki işçilerin her türlü iktisadi derde deva sayıldığı dönemin sonu birdenbire gelmiş, siyasi-iktisadi modelin sınırları yeni bir ertelemeden sonra tekrar zorlanmaya başlamıştı.

* * *

1970'lerin ortalarında siyasi rekabet şiddetlenmiş, istikrarsız koalisyonlar kurulmuştu. 1971'deki askerî müdahaleden sonra parlamenter modelin yeniden tesisiyle, artık sosyal demokrasiyi benimsemiş Ecevit'in CHP'si iktidara geldi. Ama bu, MSP'yle koalisyonu gerektiren istikrarsız bir yönetimdi. Bir süre sonra bu koalisyonun yerini MSP dahil bütün sağ kanat partilerinden oluşan ve 1977'ye kadar devam eden Milliyetçi Cephe koalisyonu aldı. 1973-77 dönemindeki siyasi rekabetin ve istikrarsız yönetimin sonucu, hükümetlerin ekonomiyle ilgili hiçbir radikal tedbir almayı istememeleri ve almamaları, bunun yerine bütün çabalarını mevcut durumu ellerinde bulunan araçlarla devam ettirmeye yöneltmeleriydi. Mevcut dengelerin devam ettirilmesi döviz bolluğuna bağlı olduğundan Demirel ve Ecevit hükümetlerinin başlıca amacı döviz bulabilmek oldu.

Bu aradaki iki gelişme, Kıbrıs olayı ve petrol fiyatlarının artması, döviz bulmayı daha da güçleştiriyordu. 1974 yazında Yunan cuntasının Kıbrıs'ta sağcı bir darbe düzenlemesi üzerine Ecevit hükümeti Kıbrıs'ın kuzeyini işgal etmeye karar verdi. Bu işgal beraberinde diplomatik düzeyde bir karışıklık getirdi; Batılı devletler ve özellikle ABD, Türkiye'ye hibe, yardım, uzun vadeli kredi ve askerî yardım adıyla verdikleri resmî yardımı kesmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda, dünya para krizi denen konjonktür de ABD hükümetinin tek taraflı transferleri devam ettirme gücünü ciddi biçimde azaltmıştı. Petrol fi-

yatlarının yükselmesi yüzünden sanayileşme programının ithal gerekleri hızla artarken, uzun vadeli ve düşük faizli kredilerden artık yararlanılamayacaktı. İthalat 1973 ile 1974 arasında yüzde 80, 1974 ile 1975 arasında yüzde 39 artmıştı. Fiyatlar sabit kalsaydı (yani petrol fiyatı yükselmeseydi) sanayi sektörünün ithal ihtiyacı yılda yüzde 15 civarında artacaktı. Dolayısıyla, ithalatın bu ölçüde artmasının başlıca nedeni petrol fiyatının yükselmesiydi.[25]

Gelişmiş ülkelerin denenmiş kalıplarını sıkısıkıya izleyen bir sanayileşme projesi ucuz petrol ithalatına dayanan teknolojileri kullanmak zorundaydı. Türkiye'de. Örneğin termik santrallarda kullanılan teknikler, petrol-yoğun üretim ve tüketim alışkanlıklarının varlığına açıkça işaret ediyordu. Kömür madenlerinin ve hidro-elektrik potansiyelin geliştirilmesi ihmal edilmişti. Sanayi üretiminde ya doğrudan doğruya mazot ve fuel oil ya da fuel oille çalışan santrallarda üretilen elektrik kullanılıyordu. Ulaştırmada, demiryolları 1930'lardan beri ihmal edilmiş ve bu hizmet Amerikalı uzmanların da katkısıyla çürümeye bırakılmıştı. 1948'de hazırlanan bir raporda, demiryollarına hiçbir rol verilmeden, tamamen kamyonlara ve otomobillere dayanan bir karayolu şebekesi kuvvetle tavsiye edilmiştir.[26] 1950'lerin iktisadi canlılık dönemi, Amerikan modeline tek yanlı bağlılığıyla geleceği ağır bir ipotek altına sokmuştu. Bu, İstanbul'daki tramvayın fazlaca geleneksel görülüp, tıpkı İkinci Dünya Savaşı öncesinde Amerikan şehirlerinde olduğu gibi raylarının sökülmesi raddesine varan bir bağlılıktı. Tüketim kalıbı Amerikan modelini çok yakından takip etmiş ve sonuçta Avrupa'da geçerli düzeyde kamu tüketimi gelişmemiş ve yetersiz kalmıştı. Bu nedenle, petrol fiyatları, ekonomiyi ortalama teknolojik gelişme düzeyinin gerektirdiğinden daha fazla etkiledi.

İthalat faturasındaki ani artış, önce işçi dövizleri sayesinde

25 Türkiye'nin petrol ithalatı 1973'te 221 milyon $ ve 1979'da 1.661 milyon $'dı. Bu toplamlar o yıllardaki ithalatın sırasıyla yüzde 11, yüzde 20 ve yüzde 34'üne eşitti.

26 Thornburg *vd., Turkey, an Economic Appraisal.* Ayrıca bkz. Rivkin, *Area Development*, kısım III.

biriktirilmiş olan rezervlerden karşılandı. Ama 1977'de Merkez Bankası'nın altın ve döviz rezervleri tükendi. 1975 ve 1976'da iktidardaki MC koalisyonunun uluslararası ödeme açizini Eurodollar piyasasından kısa vadeli ve yüksek faiz oranlı borçlar alarak erteleme yoluna gitmesi daha da vahim bir sonuç doğurmuştu. 1975 ile 1978 arasındaki bu pahalı borçlar 3.6 milyar dolara, yani o dört yılın toplam ithalatının beşte-birine çıktı.[27] Bu borçlanma yönteminde Türk sanayicileri, fonların bol olduğu dünya ekonomisinde Avrupa bankalarından cari oranların epey üzerinde faizlerle borç buluyorlar, Türk hükümeti de bu borçların dolar olarak geri ödenmesini garanti ediyordu. Borçlu firmalar, bu meblağları hükümete Türk Lirası olarak ödüyorlardı. Birçok başka ülkede olduğu gibi, kredilerin geri ödenmesindeki güçlükler döviz krizinin başlıca unsuru oldu ve 1978'de Türk hükümetinin imzalamak zorunda kaldığı standart IMF anlaşmasıyla sonuçlandı.

Döviz sıkıntısının dolaylı bir sonucu, kapitalistlerin muhasebe işlemini daha da çarpıtmasıydı. Koruma altında bir sanayileşmenin kendine özgü bir mantıkla yürüdüğüne şüphe yok. Dövizin siyasi dağıtımı, rekabetle elde edilen "normal" kâr kavramını anlamsız kılan bir rant yaratma mekanizması oluşturmuştu. 1970'lerin ikinci yarısında kapitalistlerin teker teker yabancı kredi peşinde koşmaları, rant arayışını ülke sınırları dışına taşırdı. Özellikle, yurtdışındaki Türk işçileri, dövizin önemli bir bölümünü sağlayacak durumda olduklarından, bu planın potansiyel ortakları olarak ortaya çıktılar. 1975-80 döneminde, sanayiciler ve tüccarlar, resmî kurun üzerinde fiyat ödeyerek, Avrupa'daki Türk işçilerinin tasarruflarını ve uyuşturucu madde ve diğer kaçakçıların elindeki dövizi satın aldılar. Önceleri bu fonların bir bölümü ticarî kredi şeklinde geri dönerek Türkiye'nin kısa vadeli borçlarının bir kısmını oluşturdu. 1976'dan sonra ithalat üzerindeki kısıtlamaların artmasıyla, düpedüz kaçakçılık önem kazandı.

27 K. Ebiri, 'Turkish Apértura (Part I)', *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1980, sayı 3-4, s. 241.

Sanayiciler, üretim faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için elzem olan her türlü girdiyi ülkeye kaçak olarak sokabiliyorlardı.[28] Kaçak girdiler kullanılarak üretilen sanayi malları tabiatıyla daha yüksek fiyata satılıp, daha çok rant sağlıyordu. 1978-79 döneminde döviz kıtlığı son haddine varmıştı. Üstelik hükümetler de sanayideki birikimi başarıyla desteklemiş olan sübvansiyon programlarından vazgeçmeyi istemiyorlardı. Bu iki olgunun biraraya gelmesi, bazı temel sanayi mallarının uzun sürelerle piyasadan çekilmesi gibi çok ciddi bir sonuç doğurdu. Kıtlık, karaborsa getirisi biçiminde ek bir olağanüstü kâr sağladı. Özellikle 1978-79'daki Ecevit iktidarı sırasında, hükümet devletin ürettiği bazı girdiler ile bazı ithal girdileri doğrudan tahsis ederek, pazar mekanizmasını devreden çıkarmayı beceriksizce ve ısrarla denedi; böylece, ithal ikamesinde zaten mevcut olan rant ekonomisi tamamen kontrolden çıktı. Sanayileşmenin hedeflerinin bu şekilde çarpıtılması, aracı rantiyelerin büyük servetler biriktirmesine yol açtı. Ekonominin alıştığı ve beklediğine oranla ithal malları ne kadar kıtlaştıysa, rant ekonomisinin boyutları o ölçüde büyüdü ve sanayicilerin kârları aleyhine yeniden bölüşüm o ölçüde önem kazandı. Bu rant ekonomisi, 1970'lerin sonlarında sermaye-emek ilişkilerine ve sanayi sektörünün siyasi tepkisine damgasını vuran kâr oranının düşmesinin başlıca unsurlarından biriydi. Aynı zamanda, gelirlerin büyük ölçüde yeniden bölüşülmesine yol açan ve böylece ithal ikamesi yıllarının adil sayılabilecek gelir dağılımının tersine çevrilmesine katkıda bulunan bir mekanizma oldu.

* * *

Sistemin krizini sermayenin krizine dönüştüren –ve sonunda burjuvazinin siyasi yollarla uygun bir çözüm aramasına yol açan– faktörler maddî üretim araçlarını idame ettirmenin güçleşmesi ve kâr sıkışmasının boyutlarının büyümesiy-

28 Bu konudaki bilgilerin çoğu anekdot niteliğindedir. Bu dönemle ilgili olarak bkz. Y. Doğan, *IMF Kıskacında Türkiye, 1946-1980*, Ankara, 1980.

di. Sanayiye çeşitli girdileri sağlamakta karşılaşılan fizikî kıtlıklardan daha önce bahsetmiştik. Bu kıtlıklar, karaborsa kârlarının aracılara bırakılmasını zorunlu kılan fiyat artışlarına yol açmakla kalmadı; devletin ürettiği veya dağıttığı bazı malların hiç bulunamadığı da oldu. Petrol, petrol türevi ara mallar ve elektrik ikinci kategoriye dahildi. Bu girdiler bulunamayınca üretim duruyor, ama kapitalistler sabit üretim maliyetlerini ve işçi ücretlerini ödemeye devam etmek zorunda kalıyorlardı. Kanunlar işçilerin keyfî olarak işten atılmasına engeldi ve kapitalistler işten çıkardıkları ya da işten ayrılan işçilere kıdem tazminatı ödemek zorundaydılar. Kıtlıklar istisna olmaktan çıkıp kural haline gelince, fabrikalarda üretim sık sık durmaya başladı ve ithal ikameci sanayi burjuvazisi siyasi otoritenin gerekli dövizi bulmaktaki aczini protesto eden daimi bir kulis oluşturdu.

Kâr sıkışmasının iki unsurundan bahsetmiştik; toplam artığın gittikçe daha büyük bir bölümünün her çeşit aracıya ve özellikle kaçakçılara bırakılması ve gerekli maddî girdilerin temin indeki güçlükler karşısında sabit maliyetlerden tasarruf edilememesi. Bu iki unsur da döviz kıtlığı biçiminde ortaya çıkan kısıttan ve dolayısıyla bağımlı bir sanayi yapısı için elzem girdilerin ithal edilmesindeki güçlükten kaynaklanıyordu. Üçüncü unsur daha siyasi nitelikteydi ve ithal ikameci sanayileşmenin dayandığı siyasi-iktisadi mevzuatın ataletinden kaynaklanıyordu. Örgütlü işçi sınıfını koruyan iş mevzuatı, iki yılda bir yapılan toplu sözleşmeler, parasal ücretleri otomatik olarak arttıran bir mekanizma haline getirmişti. Bütün sendikalar birkaç pilot sözleşmeden aldıkları sinyallere göre hareket ediyorlardı; sektörler arasındaki kârlılık farklarından bağımsız olarak sanayiciler ücretlerdeki ortalama artışı ödüyorlardı. Üretimin maddî koşulları artık yeniden üretilemez hale gelip, birikim kolayca gerçekleşebilir olmaktan çıktığında sendikaların gücü, işlevini kaybederek burjuvazi için bir engel oluşturmaya başladı. Karşıt güçler arasındaki eski uzlaşma önce örtülü sonra açık çatışmaya dönüştü. Grevlerin ve grevler nedeniyle kaybolan iş günlerinin sayısı, 1973-76 döneminde yılda or-

talama 65 grev ve 1 milyona yakın iş gününden 1977-80 arasında 190 greve ve 3.7 milyon iş gücüne çıktı.[29]

Bu gelişmelerle beraber sanayi yatırımları yavaşladı; yatırım düzeyi (1976 sabit fiyatlarıyla) 1977'de 40.4 milyar TL'den, 1978'de 38.7 milyar TL'ye ve 1979'da 36.4 milyar TL'ye düştü.[30] Sanayi sektöründeki üretim düzeyleri de benzer bir eğilim gösterdi: 1977'den 1978'e sanayi üretimi sadece yüzde 3.6 oranında arttı. 1979'da ise yüzde 6 azaldı. 1980 yılındaki sanayi üretimi 1978 düzeyinden yüzde 10 daha düşüktü.[31] Üretim düşerken, ücretlerin sanayi katma değeri içindeki payı ya arttı ya da aynı kaldı. 1974 ile 1976 arasında, ücretlerin sanayi katma değeri içindeki payı yüzde 27'den yüzde 31.7'ye çıkmıştı. Bu rakam 1978'de yüzde 37.7'ye yükseldi. 1979'da ise yüzde 37.3'tü.[32] Yani, sanayi işçileri bir grup olarak krizin külfetinden sakınmayı başardılar. Ama iş güvenliğinin gittikçe tehlikeye düşmesi sonucu, bu grup içinde eskiden var olan farkların daha da artmış olması muhtemeldir.

Türkiye'deki sistemin krizi, benzer ülkelere nazaran epeyi bir süre ertelenmişti. Şans eseri olarak işçi dövizleri ve bilerek yapılan kısa vadeli borçlanma, burjuvazinin, kapitalist rasyonalitenin hangi ölçütüyle bakılırsa bakılsın, çoktan terkedilmesi gereken bir stratejiyi sürdürmesini sağladı. Fakat, palyatif tedbirlerle sanayi burjuvazisini dünya çapındaki iktisadi dönüşümün etkilerinden korumak mümkün değildi. Üstelik daralan bir ekonomide, bütün siyasi ve toplumsal etkileriyle birlikte, bölüşüm sorunları da ertelenemezdi.

* * *

İthal ikameci sanayileşmenin ekonomi politiğine ilişkin ileri sürdüğümüz tezler periferiye özgü bu birikim modelini belli bir uluslararası bağlama yerleştirmişti. Yabancı sermaye (dev-

29 Y. Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Ankara 1983, s. 570. Bu yararlı bir sentez çalışmasıdır.

30 *A.g.e.*, s. 572.

31 1969 sabit fiyatlarıyla Bkz. 1981 *İstatistik Yıllığı*, s. 401.

32 Boratav, "Türkiye'de Popülizm", s. 9, 17.

let yardımı veya özel yatırım) biçimindeki dış sübvansiyon olmadan ve hegemonyacı devlet (ABD) bu birikim tarzının dünya iş bölümü üzerindeki etkilerini kabul etmeden, içe dönük sanayileşme stratejisini sürdürmek çok güç olurdu. Bu modelin sınırları da işte bu noktada çizilmişti: Model dünya ekonomisinin dalgalanmasına ve özellikle hegemonyacı gücün tercihlerine bağlıydı, yani-dış dinamiğe karşı savunmasızdı. Modelin başarılı olması için dünya ekonomisinin daralmaması, genişlemesi lazımdı. Düşük faizli krediler, genişleyen dünya pazarları, yurtdışında istihdam imkânının artması ve ucuz petrol, Türkiye ekonomisinin kesintisiz büyüme döneminin çerçevesini oluşturmuştu. Dünya krizi bu şartları yok etti ve iktisadi başarı öyküsünün sona erdiğini haber verdi.

Hegemonyacı devletin dünya satın alma gücünü yeniden bölüştürme –yani kayırdığı ülkelere neredeyse karşılıksız borç verme– yeteneğini kaybetmesiyle, bu konfigürasyonda ilk gedik açılmıştı. Vietnam Savaşı sırasında dünya ekonomisinin yeni basılmış dolarlarla dolması, bu politikanın sürdürülebilmesi için gerekli güven ortamını zedelemiş, ABD'yi hâmilik işlevinin önemli bir unsurundan mahrum bırakmıştı. ABD'nin karşılıksız borç verme yeteneğini kaybetmesi, hegemonyasının gerilediğini gösteriyordu. Ama bu gerileme hemen bir nöbet değişimiyle sonuçlanmadı; dünya düzeyinde bir belirsizlik dönemini başlattı. Şayet bir nöbet değişimi söz konusu olsaydı, ülkenin coğrafi konumu ve 1960'larda artan bağlantıları nedeniyle Türkiye ekonomisi Alman sermayesinin nüfuz alanına girerdi. Bu dönemde, Türk politikacıları ve aydınlarının yanı sıra, Alman ve AT çevreleri de, Türkiye'yi eskiden Alman yayılmacılığına bağlamış olan "özel bağları" diriltme ihtimalinden bahsediyorlardı. Ama Amerikan hegemonyası bütün alanlarda, hele askerî alanda, aynı ölçüde gerilemediği gibi Alman devleti de tasarlanan hâmi rolünün beraberinde getireceği siyasi sorumluluğu üstlenmeye hazır değildi. İktisadî düzeyde bile, AT'yle yapılan ortaklık anlaşmasında öngörülen Türk işçilerinin serbest dolaşımı tehdidi daha büyük tasarılar üzerinde iktisadi ilişkilerde ABD'yi ikincil bir konuma ittiyse de,

Türkiye'yi Avrupa hâkimiyeti altında bir gelişme çizgisine yöneltmedi. Başta İspanya ve Yunanistan olmak üzere, kuzeyden işçi dövizleri, turizm geliri ve özel yatırım biçiminde fonlar alan diğer güney Avrupa ülkeleri için böyle bir yön değişikliği gündemde görünüyordu. AT'ye yönelim, bu ülkelerin iktisadi ilişkilerini biçimlendirmeye başladı ve bunun bir yansıması olarak birikim modelleri iç pazara bağımlı olmaktan gittikçe kurtuldu. Türkiye ise çeşitli nedenlerden ötürü bu dinamikte yerini alamadı.

Avrupa sermayesinin gelişmiş merkezlerinin Türk ekonomisine ihtiyaç duyduğu fonları sağlamaktaki rolünü ele almıştık. Türk işçilerinin Avrupa'da istihdamı ve gönderdikleri dövizler, devletler arası sistemin oynadığı aracılık rolüne rağmen, esas olarak, iktisadi şartlara hemen cevap veren pazar olgularıydı. Nitekim, işçi göçünde, 1973-74'deki petrol şokuyla aynı anda bir yavaşlama görüldü ve kısa bir süre sonra yurtdışına net işçi çıkışı sıfıra düştü. Aynı zamanda, işsizlik ve işlerini kaybetme tehlikesi yurtdışındaki işçilerin tasarruflarını Türkiye'ye gönderirken daha ihtiyatlı davranmalarına yol açtı. Böylece, dünya krizinin etkisi, Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin sanayileşmesinin finansmanına dolaylı katkılarının azalması yoluyla hissedildi.

Yine de, Avrupa'daki işçiler Türkiye'deki ithal ikameci sanayileşmeye zaman kazandırmakta temel önem taşıyan bir rol oynamışlardı. İşçi dövizleri olmasa krizin etkisi Türkiye'de çok daha önce hissedilecek ve 1970'lerin ilk yarısında ekonominin kısıtlı ithalata ve zorunlu bir ticaret hamlesine sancılı bir biçimde uyarlanması gerekecekti. Öte yandan, krizin ertelenmesinin, 1980 sonrası döneme göre daha yumuşak olabilecek bir geçişi önlediği de savunulabilir. Himaye altındaki Türk ekonomisini dünyaya yavaş yavaş "açmak" ve sanayicileri daha küçük bir şokla himayenin rantından mahrum bırakmak mümkün olabilirdi. Bu ise 1980'den sonra iç pazarın yıkımının gerektirdiği ölçüdeki gelir kutuplaşmasına nazaran daha yumuşak bir yeniden bölüşümle sonuçlanabilirdi. Mevcut şartlar altında, sanayiciler ve şişirilmiş bir iç pazarda çıkarı olan diğer

gruplar ertelemenin nimetlerinden yararlandılar; bu grupların yaptıkları baskı sonucu, hükümetler erteleme süresini daha da uzatmaya çalıştı. 1970'lerin ortasındaki kısa vadeli ve pahalı borç alma politikası, dış şartların yükünü ağırlaştırdığından ve alacaklıların baskısını arttırdığından, eninde sonunda gerçekleşecek olan yeniden yapılanma sürecini daha da güçleştirdi. Türkiye'deki iktisadi politikanın korumacılık altında sanayileşme yönünde fazla angaje olduğu ve uluslararası pazarın kapitalist yaşayabilirliğin tek ölçüsü olarak ortaya çıkacağı hesaplaşma gününe hiçbir şekilde hazırlanmadığı söylenmişti. Ama uygulanan birikim modelinin geniş bir sınıf fraksiyonları bloğu tarafından desteklendiği bir durumda olayı iktisadi politika terimleriyle ifade etmek yanıltıcı olur. Özellikle, dünya koşullarının geleceği üzerine tahmin yürütmenin güç olduğu bir dönemde, hükümetin kısa vadede sonuç getirecek politikalar yerine, uzun vadeli hedeflere yönelecek bir yapısal özerkliği yoktu. Şüphesiz, kısa vadeli düzenleme başarılı oldukça iktisadi yapı da daha az esnek ve değişmeye karşı daha dirençli hale geldi. Sonuçta küçük sapmaların bile büyük muhalefetle karşılaşacağı bir noktaya ulaşıldı. Bu katılık hükümetlerin ülke içinde muhalefetle karşılaşmak yerine IMF'yi karşısına alma yolunu seçtiği 1977-1980 arası dönemde açıkça ortaya çıktı.

1970'lerin ortalarına gelindiğinde, Türk sanayisinin uzun süren bir korumacı gelişme döneminden çıkmasının vakti çoktan gelmişti. Dış ticaret hadlerindeki kötüleşmenin ödemeler dengesi üzerindeki sonuçları ve ihraç ürünlerinin satıldığı dünya pazarlarının daralmasının etkisinin ceremesi çekilmeye başlanmış, politika uyarlamaları yapmak daha da güçleşmişti. Petrol fiyatının dört kat artmasıyla, 1976-1979 arasındaki dönemde ithalata ödenen dövizlerin dörtte-birinden fazlası petrole gitmişti. Ödenmesi gereken borç yekûnunun ihracata oranı 1973'te yüzde 13 iken, dış fonların maliyetindeki artış nedeniyle 1977'de yüzde 33'e çıkmıştı. Döviz temin etmenin gittikçe güçleşmesi ve politika oluşturmadaki atalet, 1976'dan sonraki yıllarda GSMH büyüme hızının yavaşlamasına yol açtı.

Bu bölümün başında, bir yandan iç pazar yaratılmasıyla, öte

yandan da sanayicilerin kâr oranını garantiye alan sübvansiyonlar ve koruma rantıyla, Türkiye'de klasik kriz eğilimlerinden kaçınıldığını savunmuştum. Bu, Türkiye'deki ithal ikameci "düzenleme"nin dünyadaki iktisadi canlılığa başarıyla ayak uydurduğu anlamına gelir. Yani, dünyadaki iktisadi canlılık devam ettiği sürece, toplumsal artığın sermaye birikiminin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde bölüşülmesi sağlanarak ülke içi krizden kaçınmak mümkün olmuştu. Kriz, dış ödemeleri dengelemenin gittikçe güçleşmesi sonucu başladı. Dünya krizinin bazı unsurları, Türkiye'nin karşısındaki sorunların şiddetlenmesinde doğrudan etkili oldu; bu unsurlar çevre ülkelerin ihraç mallarının satıldığı dünya pazarlarının daralması, Avrupa'da Türk işçilerine talebin azalması, genel bir merkantilizm atmosferinin ortaya çıkması ve hegemonyacı gücün gerilemesinin dolaylı birer sonucu olarak dünya para piyasalarının kargaşa içine girmesi ve petrol fiyatlarının yükselmesiydi. Ülke içi kriz, tıpkı öncesindeki genişleme dönemi gibi, dünya iktisadi konjonktürünün ithal ikameci sanayileşmenin aynasında yansıyan bir görüntüsüydü. Bu yansımada ekonomi üzerinde etkin kısıt, ithal girdilerin bulunamazlığı biçimine büründü. İthal girdiler ve ithal teknoloji olmadan ekonomi yürümüyordu. Girdi sağlama sorunları, üretimin maddî şartlarının devam ettirilememesine dönüştü. Kapasite kullanımındaki azalmadan başlayıp kârların ve sanayi yatırımlarının azalmasına kadar uzanan bir nedensellik zinciri yoluyla, iktisadi büyüme durdu ve bu kriz çeşitli toplumsal çatışmaları ortaya çıkardı. Büyüme olmadan toplumsal hesaplar kapatılamazdı; böylece, hızlı dönüşüm süreci içinde hasıraltı edilmiş toplumsal gerilimler yeni boyutlar kazandı. Bu çatışmaların ortaya nasıl çıktığını ve ideolojik özgüllüklerini anlamak için, yukarıda anlatılanlara paralel olarak, Türkiye'nin kültürel ve ideolojik tarihinin –kabataslak da olsa– bir çerçevesini çizmek gerekli. Bir sonraki bölümde bunu yapmaya çalışacağım.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Burjuva İdeolojisi Neden Yükselemedi?

1970'lerde, Türkiye'deki ideolojik yelpazenin ortasında kalkınmacı-popülist bir platform yeralıyordu. Temsil edilen siyasi akımlar açısından ideolojik yelpaze cumhuriyet tarihinin önceki dönemlerine nazaran çok daha genişse de, merkezde belirgin bir kümelenme de vardı. İki ana platform arasında büyükçe bir mesafenin olduğu 1950 öncesi durumla karşılaştırıldığında, bu odaklaşmanın yeniliği aşikârdı. Bu bölümde, hem merkezdeki yoğunlaşmayı hem de yoğunlaşmanın merkezkaç yan ürünü olan uç ideolojileri ele alacağım.

Bürokrasinin hâkimiyetinin sürdüğü dönemdeki ideolojik çalışma, yukarıdan aşağıya reformculuk ile piyasa liberalizmini destekleyen, geleneksel cemaat bağlantılarını savunan bir popülizmi karşı karşıya getirmişti. 1950'lerde, iktisadi kalkınmanın maddî koşulları Demokrat Parti'nin devletçilik aleyhtarı söylemini terketmesini gerektirdi. Görünürde karşı olmasına rağmen, DP de politika oluştururken, devletçilikten kaçınamamıştı. Aynı minvalde, giderek muhalefet partisinin platformuna hâkim olan kalkınmacılık da DP'nin liberalizmi ile kaynaştı. DP devletçi ve kalkınmacı olunca siyasi tartışmanın ekseni değişti: Piyasa-devlet karşıtlığının yerini, devlet gücünün iktisadi büyümenin amaçları için en iyi nasıl kullanılaca-

ğı ekseninde dönen tartışma aldı. 1950'lerin sonlarında, her iki tarafın söylemine de bölüşüm sorunlarına pek yer vermeyen iktisadi kaygılar hâkimdi. Ortak amaç sanayileşmekti; gelir bölüşümü ve sosyal adaletten fazla söz edilmiyordu. 1960'tan sonra, politik tartışma makro-ekonomik hedefler etrafında şekillendi. Böylece kalkınma formülü etrafındaki birliktelik daha da çarpıcı bir hal aldı. Hem sağ hem de sol, ekonominin performansını yetersiz buluyor, daha özerk dinamiği olan bir sanayileşme istiyordu. Her iki tarafa göre de başarının ölçüsü duman tüttüren bacalar ve çelik üretiminin hacmiydi. Önce ekonomi gelişecek, bölüşüm sorunu ondan sonra halledilecekti. İthal ikamesi, iktisadi politika olarak oturduktan sonra, iki tarafın senaryosunda devlete sadece ayrıntılarda farklılaşan bir rol verilir oldu. İthal ikamesinin ekonomi politiği devletten beklenen ana görevleri sıkısıkıya belirlemiş, bu konuyu siyasi tartışmanın üstüne çıkarmıştı.

Başlıca gruplar arasındaki bu ideolojik çalışma siyasi yelpazenin her iki ucunu bomboş bırakıp 1960'lardaki ve 1970'lerdeki siyasi mücadelenin mahiyetini belirledi. Bu çakışmanın bir neticesi soldaki ve sağdaki boşlukların hemen dolması oldu. Bir tarafta, sendikalar ve sosyalist hareket ortaya çıktı; öbür tarafta sağcı hareketler, solcu materyalizm olarak gördükleri şeyin yerine "idealist" bir model getirmeye teşebbüs ettiler. Her iki tarafın tabanlarını güçlendiren kapitalizmin hızla gelişmesiydi; işçi sınıfının sayıca artmasının yanı sıra küçük üretimin ve geleneksel toplumsal yapıların çözülmesi, yeni ideolojiler etrafında örgütlenen toplumsal hareketlerin maddî temellerini hazırlamıştı. Anlaşılması pek güç olmayan nedenlerle, hem sağ hem de sol ideolojiler Kemalizmin tarihî mirasını kullanarak daha tanıdık kılıklara büründüler, böylece de yerli tüketimleri kolaylaştı. Bu yeni ideolojiler hem doğrudan doğruya, hem de kendini yeniden tanımlamak zorunda kalan merkezci düşünce üzerindeki etkileri yoluyla, bütün siyasi alanın inkâr edilemez bir biçimde "modernleşmesi"ni sağladılar.

* * *

Burjuvazinin tarihi boyunca mücadele alanına hiç çıkmamış olması Türkiye'nin ideolojik evrenini tanımlayan başlıca faktördü. Yukarıda, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kentsoylu (bürgerliche) toplumun doğmaya başladığından, ama bu gelişmenin etkilerinin iktisadi ve kültürel alandan siyasi alana aktarılamadığından söz etmiştim. Çokmilletli imparatorluğun çökmesinden ve doğmakta olan burjuva toplumunun savaş sırasında uğradığı yıkımdan sonra, Ankara hükümeti iktisadi ödüllerin dağıtımını sıkısıkıya belirlemiş ve beraberinde burjuva bir dönüşüm getirmeyen kapitalist bir gelişmeyi yönlendirmişti. Bu nedenle burjuvazi uzunca bir süre bağlarını koparıp kendisine ayrı bir kimlik edinme fırsatını bulamamıştı. Dönüşümü yönlendiren bürokrasinin perspektifi ise "devleti kurtarmak" endişesinin ortaya koyduğu gibi, her şeyden önce devlete dönüktü. "Devleti kurtarmak", devletin varlık nedenleri uğruna yurttaş haklarını, malî güç uğruna iktisadi gücü ve önderleri arkasında kenetlenme uğruna katılım ve demokrasiyi feda eden bütün gerekçelerin bir özetiydi. Bürokrasinin böyle bir tercih yapması olağandı; burjuvazinin muhalefetiyle karşılaşmayan bu tercih bütün halkın başlıca kaygısı haline gelerek kurumsallaştı. Kemalist eğitim sistemi, kendilerini hiç bitmeyen bir "devleti kurtarma" görevinin doğal adayları sayan mezunlarıyla bu kaygıyı yeniden üretti. Eğitimdeki bu öncelik öylesine sağlandı ki, tahsilliler, 1960'ların sonlarına kadar imtiyazlarının doğal olduğundan hiç şüphelenmediler. 1950'deki ve sonrasındaki anti-otoriter dalga bile tahsilli seçkinlerin normlarını değiştiremedi: Cumhuriyetçi modeli savunup, bu modelin kapsamını devletin daha da fazla kontrol edeceği bir sanayileşmeyi de içine alacak şekilde genişletmeye çalıştılar. Bir yandan da, güçlenmekte olan işadamlarına sonradan görmüş taşralı yaftasını astılar.[1]

1 Ş. Mardin, "Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, Kış 1973. Bu makalede, bu görüş en sofistike biçimde sunulmuştur. Popüler bir versiyon için bkz. A. Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, İstanbul, 1981, özellikle kısım II ve III.

Sivil toplumun temelini oluşturabilecek kurumların güçten düşmesine ek olarak, iktisadi politikadaki hâkim eğilim de burjuvaziyi pasifliğe itti. 1930'ların otoriter özellikleri (1950'lerin ilk birkaç yılı hariç) incelediğimiz dönemin sonuna kadar ekonominin nispeten dışarıya kapatılması yoluyla pekiştirilmişti. Bunun sonucunda, pratik yönelimi açısından burjuvazi istisnaî derecede "millî" kaldı. Güçlü bir dış bağlantıdan mahrum olan ve yabancı sermaye yatırımlarının kapsamını kısıtlayabilen burjuvazi, devletin ekonomideki merkezîliğini bütün gücüyle destekledi. Üstelik, mevcut olan uluslararası bağlantı da iktisadi ilişkilerin niteliğini devletler arası platforma kaydırarak, bu merkezîliği güçlendiriyordu.[2] Dolayısıyla, burjuvazi, bürokratik değerlere ve kaygılara karşı çıkma arzusunu duymadı. İktisadî başarısına rağmen, kendisine vehmedilen devrimci iradeden yoksun bırakılmış olmaktan tedirgin değildi.

Türk devletine damgasını vuran süreklilik açısından da aynı teşhise varılabilir. Cumhuriyet Türkiyesi, eski rejimden devrimci bir kopuştan çok, savaş şartları altında gerçekleşen bir dönüşümün ürünüydü. Toplumsal hayatın değişikliğe uğrayan birçok yönü de geçmişten ani kopuşlar olmadan, tedricen, evrimleşmişti. Kurumsal reformlar, hiçbir zaman toplumsal bir muhalefetin kazanımları sonucu ortaya çıkmamıştı. Örneğin, halifeliğin kaldırılması öncesinde antiklerikal bir hareket görülmemişti; kadınlara eşit haklar verilmesinden önce bir kadın hareketi olmamıştı; örgütlenme ve grev hakkını mücadeleci bir işçi hareketi elde etmemişti. Aslında, bu gibi hareketlerin ortaya çıkmasına meydan vermeden yukarıdan yapılan reformlar, toplumun dinamiği üzerinde boğucu bir etki yapmış ve mücadele ve katılım geleneğinin yerleşme şansı kaybolmuştu. Şehir nüfusunun 1950'den sonra hızla artması da bu nüfusun potansiyel kentselliğini törpülemişti. Göçmenler, şehir toplumuna yeni girdikleri için en azından geçici bir süreyle konformist oldular. Ayrıca, köyden gelen göçmenlerin popü-

2 Ç. Keyder, "Güney Avrupa Ülkelerinde Ticaret Açıklarının Ekonomi Politiği".

list politikalar yoluyla topluma bütünleştirilmeleri, devletle ilişkilerini güçlendiriyor, toplumun özerkleşmesini önlüyordu. Bu nedenle, toplumsal katılım uzak bir ideal olarak kaldı ve şekilsel bir parlamenter demokrasi katılımın tek biçimi oldu. Partiler arası rekabet her şeyin üstünde önem kazanarak, toplumun hareket alanını iyice daralttı. Hem solda hem de sağda, siyaset sırf iktidara gelmenin bir yolu olarak görüldü, demokrasi ise oy toplamanın dar sınırları içinde yorumlandı.

Toprak sahibi bir oligarşinin olmaması ve yabancı sermayenin pek önem taşımaması gibi maddî şartlar otoriter tek parti yönetiminden çok partili rejime yumuşak geçişi mümkün kılmıştı. Ayrıca, sermayenin herhangi bir fraksiyonunun rakipsiz hâkimiyet kuramaması (böylece burjuvazi içi rekabetin devam etmesi) ve daha da önemlisi bürokrasinin özerkliğinin sürmesi devlet iktidarının kolayca gaspedilemeyeceği anlamına geliyordu. Siyasi alanda yarışanlar ise seçmen davranışını ve sayıların ağırlığını dikkate almak zorundaydılar. Üstelik ekonominin iç pazara yönelik olması, bazı siyasi katılım haklarının varlığına bağlı olan belli bir gelir dağılımını gerektiriyordu. Fakat bu faktörler sadece sınırlı ve formel bir demokrasinin şartlarını oluşturuyor, devletin çeşitli kuruluşları alıştıkları imtiyazları kıskançlıkla koruyorlardı. Örneğin devletçi geleneğin muhafızı haline gelen ordu eleştirinin ötesindeydi. Dış politika ve bu politikanın uzun vadeli ittifak ve husumete ilişkin parametreleri, millî egemenliğin hassas ihtiyaçlarıyla meşrulaştırılan birer tabuydu. Konuşma özgürlüğü ve yurttaş hakları ancak devlet izin verdiğinde kullanılabilirdi. Bireye ait kısıtlanamayacak hiçbir hak yoktu; olsa olsa, devletin varlık nedenlerine uygun düştüğü ölçüde kazanılacak ayrıcalıklar olabilirdi. Nitekim, 1971'deki askerî müdahale toplum alanının genişlemesi yolunda atılmış küçük adımların eski mevzilere geriletilmesi işlevini görmüştü.

1971 müdahalesi sivil toplumun hukuk sistemindeki formel temellerinin her an ortadan kaldırılabileceğini de gösterdi. Askerî rejim, 1961 Anayasası'na göre kurulmuş olan yasal sosyalist partilerin, solcu sendikaların ve demokrat dernekle-

rin üyelerini mahkemelere çıkarıp mahkum ettirerek, vatandaşların kullanmasına izin verilen özgürlüklerin sınırlarını yeniden tanımlamış oldu. DP'lilerin 27 Mayısçılar tarafından yargılanması benzer bir mesaj vermişse de, 1971'deki yönetim ağını daha geniş bir alana atmış ve saygıdeğer aydınları da işkence ve kötü muameleye maruz bırakarak eski tabuları yıkmıştı.[3] Askerî müdahalenin hukukî çerçeveyi geriye doğru yeniden tanımlayabileceği ortaya çıkınca, sivil toplumun maddî temeli daha da zayıfladı. Hukukî çerçevenin geçerli kalacağı varsayılamazsa, sivil toplumun özerk kurumlarına özgü işlere bulaşmak sonradan, geriye dönük olarak uygulanabilecek yaptırımlarla cezalandırılma rizikosunu hep taşıyan bir lükstü.

Demek ki, politik liberalizmin ortaya çıkmasını önleyen tek faktör, iç pazara dönük bir sanayileşmenin beraberinde getirdiği popülizm engeli değildi. Burjuvazi, iktisadi konumunu askerî bir zafer sonrasında edinmiş, güdümlü bir kapitalizmin şartları altında olgunlaşmıştı. Pre-kapitalist güçlerle siyasi mücadeleye girmek zorunda olmaksızın, sınıf olma statüsüne ancak devlet vesayeti altında erişmişti. Feodal bir toprak sahibi sınıfla çatışmasına gerek olmaması ve gayrimüslim burjuvaziden hazır devraldığı konumlara yerleşmesi cumhuriyet burjuvazisinin işini son derece kolaylaştırmıştı. Burjuvazi hantal bir bürokratik geleneğe karşı mücadele etme ihtiyacını ancak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hissetti; fakat bu mücadele, siyasi demokrasiden çok pazar özgürlüklerini elde etme amacını taşıyordu. İthal ikameci sanayileşmenin gerekleri, burjuvazinin, bu kez popülizm cilalı devletçiliğin sağladığı rahata bir daha kavuşmasına imkân verdi. Türk burjuvazisi, hiçbir zaman devlet ile ekonomi arasındaki sıkı ilişkileri toplumun gözünden saklamayı amaçlayan bir ideoloji geliştirmedi. Tersine, devletçi bir ekonominin ve kısıtlayıcı bir siyasi sistemin kaçınılmazlığını kabul etti ve benimsedi.

3 Bu olaylar için bkz. F. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Boulder, Colorado 1977.

* * *

Liberalizmin gıyabında sahneye çıkan popülizm 1950-80 döneminin ideolojik tarihini biçimlendiren temel faktörlerden biri oldu. 1950 seçimlerinde kazandığı anti-elitist zaferden sonra, DP belli başlı popülist temaları, köylülüğün pazarla bütünleştirilmesi amacını güden bir platformda kendine mal etmişti. Bu nedenledir ki, halkın çoğunluğu 1960 darbesini, CHP lideri İnönü'yle ve onun şahsında temsil edilen bürokratik gelenekle bir tutmuştu. İnönü'nün liderliğindeki koalisyon hükümetleri sosyal boyutlu politikalar uyguladıysa da (Sendikalar Kanunu ve grev hakkı bu dönemin miraslarıydı) CHP, 1960'ların sonlarında ortanın solunda olduğunu ilan edene kadar, eski bürokratik imajı sırtından atamadı. Ecevit'in ortaya koyduğu ve popülist *platformu sağın elinden alma amacını taşıyan bu orta-sol* imaj bir ölçüde başarıya ulaştı. CHP'nin oyları büyük şehirlerde ve geri kalmış bölge köylerinde yükseldi. Yani, hem modern işçi sınıfının hem de kapitalizmin gelişmesinin ardında kalmış grupların oylarını almaya başlamıştı. Ama türdeşliğin sona erdiğini haber veren bu yeni farklılaşma sosyal demokrat bir taban yaratacak kadar güçlü değildi. Bu zaaf, Avrupa sosyal demokrasisine özgü kurumsal bağları oluşturmaktaki güçlüğe de yansıdı: CHP geniş bir işçi sınıfı tabanı yaratamadığı gibi sendikalarla organik bağlar da kuramadı. Ücretli ve maaşlıların iş gücünün dörtte-bir kadarını oluşturduğu toplumsal aritmetik içinde böyle bir strateji zaten optimal olmayabilirdi. Bu çerçevede, Ecevit'in kişisel karizması 1980'e kadar sosyal demokrat platforma hâkim oldu ve sınıf temeline daha az dayanan ve popülizm dozu artan bir stratejiyi güçlendirmeye yöneldi. Sosyaldemokrat ittifakın kurulamamasının bir sonucu da siyasi yelpazenin sol ucunun göreli kalabalığında yansıdı.

Merkez-sağda ise DP geleneğinin asıl mirasçısı olarak ortaya çıkan Adalet Partisi 1950'lerin popülizminin bir başka kolunu temsil ediyor ve başarısı kanıtlanmış anti-bürokratik koalisyonu yeniden kurmayı amaçlıyordu. Hitap ettiği başlıca seçmen kesimleri, köylülerin yanı sıra, başta serbest meslek sahibi ye-

ni şehirliler olmak üzere, yükselme arzusu taşıyan küçük burjuvaziydi. Bu seçmen tabanı kendi başına temsil edilmeyi gerektirecek kadar genişti; fakat Adalet Partisi bayrağı altında kendini büyük sermaye ile aynı platformda bulmuş ve çıkarlarını savunma kabiliyeti gittikçe gerilemişti. Yine de iktisadi büyüme, iş çevrelerinin yanı sıra pazara açılmış köylülüğü ve küçük burjuvaziyi de kapsayan geniş bir sağ koalisyonun durumuna imkân vererek, AP'nin popülist retoriğini sürdürebilmesini sağladı. Parti liderleri kapitalizmin gereklerine uyup burjuvaziye ayrıcalık tanıyan politikaları sürdürürken, devletçilik aleyhtarı ve anti-elitist söylemlerini devam ettirdiler. Bu popülist cambazlığın başarısı ancak 1970'lerde iktisadi büyüme hızının yavaşlamasından sonra azalmaya başladı.

Toplumsal yapıda küçük üreticilerin en yaygın grup olması, popülist retoriğin çekiciliğini pekiştiren maddî temeldi. Bu yapı, liberal-burjuva ideolojinin ya da sosyal demokrat ideolojinin katıksız biçimleriyle gelişmesine imkân tanımıyordu. Tarihî gelişme içinde tek parti devletinin resmî halkçılığının karşısına, Demokrat Parti'nin kitleleri gerçekten sürükleyen popülizmi çıkmıştı. DP döneminin sonlarında, hızlı bir kalkınma döneminin toplumsal hareketliliğine yaslanan sağ ve sol-kanat popülizmleri doğmuştu. Kapitalizmin gelişmesi, sınıf temeline dayalı söylemden ödünç alındığı açıkça belli olan kaygıları popülist platforma soktuysa da sağ ve sol olarak bilinen iki büyük parti, halka birbirinden farklı imajlar sunmayı pek başaramadılar. Merkezdeki bu düopolist yakınlaşma sonunda toplumsal gerçeklik ile bu gerçekliğin mevcut siyasi temsil biçimleri birbirine tekabül etmemeye başladı. Kapitalizm, küçük üreticilerin iktisadi ve toplumsal dünyasını çözmeye başlayınca da yelpaze genişledi ve alışılmış siyasi arenanın dışına taşan uç sol ve sağ akımlar ortaya çıktı.

* * *

İktidara gelen popülizmin başlıca sorunu, eskiden dışlanan grupları içermeye yönelik maddî koşulları üretme zorunluluğudur. Köylülerin şehre gelip, gecekondularını kurabilecek

kadar toprak bulup, özlemlerine yetecek kadar kazanç sağlayan işlere girebildikleri dönem popülizmin en başarılı günleriydi. Devlet bütçesinden hem şehir küçük burjuvazisine hem de köylerdeki küçük üreticilere sübvansiyon verilebildiğinde ve ulaşım ağının getirdikleri uzak kasabalara ve köylere kadar yayılabildiğinde, devlet cömertliğiyle kendi meşruiyetini sağlayabiliyordu. Büyüme devam ettirilebildiği sürece toplumsal hareketlilik de devam etti; en fazla sömürülen gruplar bile yakın geçmişlerine göre daha iyi bir durumda olduklarını görüyorlardı. Yani popülizm aynı zamanda kalkınmacı olmak zorundaydı. Merkez sağ ve sol partilerin perspektiflerindeki benzerliği ortaya koyan belki de bu kalkınmacılık boyutuydu. İktisadî büyüme, istenen toplumsal dengeleri kurmak için yeter şart olarak görülmüş ve kalkınma formülü bölüşüm ve diğer kaygıların yerine geçmişti. 1970'lerde büyüme yavaşladığında, toplumsal farklılaşmanın ürünü olan merkezkaç güç kendisini gösterdi. Popülizmin durmadan genişleyen iç pazar hülyasını devam ettirmek artık çok zordu; sanayi sermayesinin kaçınılmaz yükselişinin yol açtığı hasarın ve ortaya çıkardığı maliyetlerin nasıl dağıtılacağına ilişkin çatışmaları görmezden gelmek ise imkânsız hale gelmişti. Büyük sanayi sermayesinin politika oluşturma düzeyinde hâkimiyeti popülist retorik ile hükümetlerin uygulamaları arasındaki farkın gittikçe büyümesine yol açtı. Politikalar gitgide daha fazla modern sanayinin taleplerine cevap verirken, bir yandan da tatmin edilmesi gereken seçmen tabanı genişliyordu.[4] Merkezdeki iki parti de vaadlerini yerine getiremeyip inanılırlıklarını kaybettikçe, kendilerini daha sadık biçimde temsil edecek sözcüler arayan seçmen katmanları bu partilerden uzaklaştılar.

Tekelci sermayenin yol açtığı tahribatın niteliği iktisadi büyüme ve durgunluk dönemlerine bağlı olarak değişti. Toplum-

4 Bkz. A. Öncü, "Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Industry Relations as a Distributive Domain", Özbudun ve Ulusan (der.) *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*. Bu, mükemmel bir değerlendirmedir. Daha kapsamlı bir inceleme için bkz. R. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton 1984.

sal kaynaşma ekonominin performansına sıkısıkıya bağlıydı. Bu yüzden de 1960 ile 1973 arasındaki hızlı sınaî büyüme (yılda yüzde 10.2) siyasi yelpazeyi kontrol edilebilir sınırlar içinde tutan bir birleştirici unsur olmuştu. 1960'tan sonra birikim hızıyla ve de geleneksel faaliyetlerle eklemlenme biçimi yoluyla, iktisadi dinamiği belirleyen sanayi sermayesiydi. Hızlı büyüme döneminde, sanayi sermayesi, hem yeni işçiler istihdam etti, hem de küçük sermaye için yeni girişim alanları yarattı. Daha yavaş bir büyüme hızı (1973 ile 1976 arasında yüzde 8.3) küçük sermayenin yeni olanaklar bulamadan yerinden olacağı anlamına geldi. Küçük sermayenin yerini kaybetmesi ve bunun beraberinde getirdiği toplumsal kaymalar pazarın bütün grupları aynı ölçüde ödüllendirmeyeceğinin habercisiydi. Ekonomi, toplumsal bütünleşmenin garantörü olma işlevini artık sürdüremezdi; tam tersine çatışmanın kaynağının iktisadi modernleşme olduğu ortaya çıkmıştı. Önceki 20-30 yıl içinde geleneksel yapılar parçalanmış ve bütün bir nüfus hem iş gücü piyasasında hem de siyasi rekabette yeralmak üzere tam anlamıyla seferber olmuştu. Hızlı büyüme, tekelci sermayenin yol açtığı tahribat nedeniyle statülerini kaybeden tabakalara iktisadi fırsatların verilebilmesi anlamına gelmişti. 1976'ya kadarki yavaş büyüme ve ardından gelen kriz (1979'a kadar sınaî büyüme hızı yılda yüzde 2.1'di) bu seçenekleri ortadan kaldırdığı gibi iş gücü pazarındaki genişlemenin durmasıyla da sonuçlandı.

Tekelci sermayenin geleneksel toplumsal gruplar üzerindeki etkileri çeşitli düzeylerde farklılaşma ve kutuplaşma biçiminde görülmüştü. Eşitsiz bölgesel gelişme ve coğrafî farklılaşmaya yol açan mekanizmayı incelemekle işe başlamak belki de en kolayı. Bölgeler arasındaki toprak verim farkları muhtemelen her zaman önemli olmuştu; buna rağmen 19. yüzyılda ihracatın genişlemesi sonucu toprakları daha verimli olan bölgelerin avantajının arttığı düşünülebilir. 19. yüzyılın sonlarında ticarî gelişme Doğu Anadolu'ya kadar ulaşmış ve bu bölgedeki şehirler özellikle Ermeni nüfusun zenginleştiği bir süreç içinde ikincil merkezler haline gelmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki 15-20

yıl içinde bölgesel eşitsizliklerin azaldığı bir izlenim olarak söylenebilir. Fakat savaşlar sırasında nüfusta meydana gelen büyük değişikliklerin iktisadi sonuçları nedeniyle, cumhuriyetin ilk yıllarında (kabaca doğu ile batı arasında olduğu söylenebilecek) bölgesel eşitsizliklerin epeyce artmış olması ihtimali vardır. 1930'lardaki iktisadi buhran bu eşitsizliği muhtemelen daha da derinleştirmişti. 1950'lerdeki tarımsal dönüşümler oldukça geniş bir coğrafî alana yayılmış olsa bile, 1960 sonrasındaki sınaî gelişme kesinlikle bu nitelikte değildi: Sanayi sermayesinin hâkimiyeti pekişirken bölgeler-arası eşitsizlik daha fazla fark edilmeye başladı.[5] Benzerleri çok görülmüş bir kutupsal topografiye uyan sınaî birikim, İstanbul ve çevresinde, sonra da İzmir ve Adana-Mersin'de yoğunlaştı. Bu bölgeler geliştikçe, vasıflı sendikalı iş gücü, teknoloji, yan faaliyetler ve hizmetler de benzer bir temele göre evrimleşti. Bölgeler arası gelir eşitsizliğinin en fazla hüküm sürdüğü dönem belki de 1970'lerdi. Bu arada, (istatistikler pek az güvenilir olmakla birlikte) uluslararası standartlara göre Türkiye'deki gelir eşitsizliğinin aşırı boyutlarda görünmesinin önemli bir nedeninin bu bölgesel farklılaşma olduğunu söyleyebiliriz.[6] Çeşitli yörelerde hayat standartlarını karşılaştıran herhangi bir gözlemcinin fark edebileceği gibi, her bölgenin kendi içinde gelir dağılımı çok daha eşitti.

Eşitsiz coğrafî gelişmenin bir ifadesi olarak bölgecilik, iktisadi alanın hızla ülke düzeyine çıktığı –ve uluslararasılaştığı– şartlar altında bir kimlik savunmasını temsil etmeye başladı.

---

5 Bu dönemde DPT, geri bölgelerde özel sektör yatırımlarını teşvik amacıyla bölgesel kategoriler geliştirdi ve Doğu'nun durumu üzerine yığınla makale ve popüler kitap yayımlandı. Bkz. M.N. Danielson ve R. Keleş, 'Urbanization and Income Distribution in Turkey', Özbudun ve Ulusan (der.) içinde; ayrıca R. Keleş, 'The Effects of External Migration on Regional Development in Turkey', Hudson ve Lewis (der.) *Uneven Development in Southern Europe, Studies of Accumulation, Class, Migration and the State*, Londra 1985, içinde.

6 Bu gibi bütün uluslararası karşılaştırmalar, 1973'te yapılan ve özellikle kırsal gelirlerle ilgili olarak yöntemi, varsayımları ve sonuçları kolay kolay kabul edilemeyecek bir gelir dağılımı araştırmasına dayanır. Öte yandan, ülke düzeyinde gelir dağılımında yüksek derecede bir eşitsizlik ile hem gelişmiş hem de geri kalmış bölgeler içinde nispeten daha düşük düzeyde eşitsizliği aynı anda elde etmek mümkündür. Krş. DPT, Sosyal Planlama Dairesi, *Gelir Dağılımı Araştırması*, 1973, Ankara 1976 (Bu araştırmanın bulguları buradaki iddialarımızı desteklemiyor.)

İktisadî dönüşüm herkesi geleneksel kapalılığının dışına çıkmaya zorladığında daha önce var olmamış bağlılıklar evrimleşti. Alman şehirlerindeki Türk mahallelerinin yanı sıra Türkiye'deki gecekondularda da toplumsal çizgiler coğrafî farklara, vilayet kökenlerine göre çizilir oldu; bu çizgilerin içinde yer alan gruplar, geleneksel olduğu varsayılan, ama sonradan yaratılmış, hayalî cemaatler peşinde örgütlenir oldular. 'Hemşehri'lerin belli mahallelerde toplanmasıyla sonuçlanan zincirleme göç, iş gücü pazarında yeni dayanışmalar doğurdu. Giderek bu ayrımlar dışlayıcı ve savunucu kisveye büründüler. Sonraları bunların üzerine siyasi rekabet de eklendi.

Tekelci sermayenin etki sahası, modern sanayinin yoğunlaştığı odaklardan yayılarak genişledikçe, taşra kasabaları kendi çaplarında toplumsal dönüşümler yaşadılar. Özellikle Anadolu'daki küçük şehir ve kasabalarda iktisadi düzenin hızla bozulmasının 1970'lerdeki toplumsal krizin başlıca unsuru olduğundan bahsetmiştik. Buhran sırasında ülkenin dış dünyaya kısmen kapanması ve İkinci Dünya Savaşı, hinterlandlarıyla sınırlı bir alış-veriş yoluyla varlıklarını sürdüren Anadolu şehirlerinde durgun ve nispeten kopuk ortamlar yaratmıştı. Savaştan sonraki şartlar bu kasaba ekonomilerinin fazla değişmemiş parametreler içinde evrimleşmesine müsaade etmişti; 1950'lerin birikimi, önceden farklılaşmış bir toplumsal yapı temelinde gerçekleşti. Büyüme yaygındı, kavranabilir boyutlardaydı ve fazla bir toplumsal tahribata neden olmuyordu. İç dinamik yerini dışardan gelen ivmeye bırakıp küçük şehirler modern sanayinin hâkimiyeti altına girince, toplumsal değişme daha güç tahmin edilebilir hale geldi ve yerleşik kalıpları daha çok tahrip eder oldu. Bu belirsizliğin en önemli boyutu, modern sanayinin merkezîleşmesinin küçük şehir tüccarları ve iş adamları üzerindeki etkileriydi. Merkezi İstanbul veya İzmir'de olan büyük üretim ve dağıtım şebekeleri mahallî sermayenin alanına gözdikmişti. Bunun sonucunda, bayilikler ve temsilcilikler alan yeni kişiler, eski kasaba zenginlerinin yerlerini almaya başladılar ve buna paralel olarak küçük şehir eşrafını yerinde tutan statü dengeleri de yıkıldı. Avrupa'dan gelen

işçi dövizleri ve İstanbul'da, İzmir'de çalışanlardan gelen tasarruflar, "yeni para"yı ve bunun beraberinde getirdiği yeni statüleri devreye sokarak benzer bir rol oynadı.[7]

Toplumsal hareketliliğin ve geleneksel düzenin tahribinin üçüncü ekseni, 1970'lerde iyice yaygınlaşan gecekondu tecrübesinde görülebilir. Gecekondular aralarındaki çatışmalara rağmen, kendilerini şehrin daha eski sakinlerinden ayıran ortak bir temele sahiptiler. Yeni konumları, kentli seçkinlere rağmen kazanılmıştı. Merkezden yayılan ideoloji ne kadar değişmiş olursa olsun, elitist kültür, eğitime ve Avrupaî hayat tarzlarını taklit yeteneğine bağlı ayrıcalıkları sürekli kılmıştı. Bu nedenle, gecekondulular beraberlerinde getirdikleri popülist anti-elitizmi şehir ortamında yeniden üretebildiler. Bu bilincin gücü, toplumun yeni ekseninin sınıf yapılanması çerçevesinde algılanmasını geciktirdi. Ayrıca, gecekondulukların çok büyük çoğunluğu, yeni statülerini para kazanmak için aldıkları geçici bir tedbir olarak gören eski küçük üreticilerdi. Vazgeçmedikleri bağımsız çiftçi konumlarını daha kalıcı olarak algılıyorlardı. Ancak, ikinci kuşakla birlikte proleterleşme belirginleşmeye başladı. Fakat, yine de yapılan işlerin niteliğine ilişkin marjinallik şartları proleterleşme bilincinin yerleşmesini önlüyordu.

Kısmen büyük şehirlerin gecekondu bölgelerindeki cazip fırsatların azalmasına, kısmen de modern sektörle kurulan ilişkilere bağlı olarak, daha küçük şehirlere de hinterlandlarından göçmen gelmeye başlamıştı. Özellikle 1970'lerde, Almanya'da çalışan işçilerin getirdikleri veya gönderdikleri döviz iktisadi canlanmaya katkıda bulunmuş, konut yatırımının başlattığı inşaat patlaması göreli olarak ucuz, vasıfsız işçi talebinin artmasına yol açmıştı.[8] Çevre köylerden gelen işçilerle

7 Bir örnek-olay çalışması için bkz. H. Toepfer, "The Economic Impact of Returned Emigrants in Trabzon, Turkey", R. Hudson ve J. Lewis (der.) içinde.

8 Küçük şehirler üzerine yapılmış çalışmaların sayısı fazla değildir. L. Van Veizen'in *Kayseri'de Çevresel Üretim, Türkiye* (Ankara, 1977) adlı çalışması üretim alanının iyi bir betimlemesi olmakla birlikte, toplumsal yapı üzerine pek az şey içermektedir. Ayrıca bkz. B. Akşit, "Ortakent'te Toplumsal Farklılaşma ve Siyaset-Kültürel Çalışma", B. Akşit, Köy, *Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Ankara 1985, içinde.

beraber, toplumsal çelişkiler su yüzüne çıkmaya başladı. Büyük şehirlerde yerleşme yapısı bölgesel, dinî ve etnik temellere dayansa bile, şehir nüfusunun mutlak büyüklüğü ve gecekondu semtlerinin birbirinden uzak olması, küçük şehirlerdeki biçimiyle bir karşıtlığın ortaya çıkmasını önlemişti. Küçük şehirlerdeki göçmenler köyleriyle olan bağlarını daha güçlü biçimde sürdürdüler ve böylece geleneksel ilişkilerin rengini taşıyan bir mozaiği yeniden üretmeye başladılar. İş bulma, belli bir cemaatin parçası olmaya doğrudan bağlı kayırma mekanizmaları yoluyla gerçekleştiğinden, göçmen topluluklarının kapalılığı yabancı gruplara karşı saldırgan bir tavra dönüştü. Çelişkilerin birikmesi, bölgesel, etnik ve dinî husumetleri açığa çıkaran etkileri köylerde dahi hissedilecek bir patlamayı yavaş yavaş hazırladı.

Tekelci sermayenin yol açtığı tahribat üç eksen, yani coğrafî mekânda iktisadi farklılaşma, küçük şehirlerdeki toplumsal dengelerin alt-üst olması, ve gecekondu hayatı çerçevesinde anlaşılabilir. Ekonominin uzun dönemli eğilimi, tekelci sermayenin hâkimiyeti altındaki alanın durmadan genişlemesini sağlamıştı ve bu genişleme devam ettiği müddetçe kısa süreli devrevî dalgalanmaları aşabilecek bir ivme süregelmişti. Ne var ki, 1970'lerin sonundaki kriz o zamana kadar örtülü kalmış çelişkilerin dizginini boşalttı. 1970'lerin sonundaki şiddet döneminde radikal akımların tabanı yukarıda tanımlanan üç eksene tekabül eden toplumsal tabakalardan kaynaklandı. Bu akımların destekleyicilerinin çoğu, İstanbul, İzmir ve Adana sermayesinin denetimindeki yeni iktisadi modelle henüz yeni tanışmış bölgelerden, kasaba ve küçük şehirlerden gelen gençlerdi; tercih edilen eylem yeri gecekonduydu. Özellikle de küçük şehirlerden büyük kente gelen ve en yeni gecekondu mahallelerinin gençleri militan oluyorlardı.[9]

---

9 Uç siyasi hareketleri inceleyen çeşitli röportajlar vardır. Bunların içinde en çok bilgiyi içereni E. Çölaşan, *Sağda ve Solda Çarpışanlar*'dır (İstanbul, 1983). Ayrıca bkz. D. Ergil, *Türkiye'de Terör ve Şiddet* (Ankara, 1980); farklı bir düzeyde Ş. Mardin "Youth and Violence in Turkey", *Archives Européennes de Sociologie*, cilt 19, no.2, 1975.

* * *

1970'lerde sahneyi işgal eden radikal siyasi hareketler üç başlık altında incelenebilir: Sol, faşist sağ ve İslâmcı sağ. İdeolojilerini resmî Kemalist ideolojiyle eklemleme açısından, sol ve faşist sağ, dinî harekete göre daha az güçlükle karşı karşıyaydı. Kemalizm içindeki kalkınmacı-milliyetçi akım, solun anti-emperyalizmi içinde ifadesini bulmuştu. Sol, sosyalist olmaktan çok anti-emperyalistti ve çoğu Latin Amerika'dan mülhem olan gruplar, ithal ikameci Türk burjuvazisini "komprador" kılığında sunarak milliyetçiliklerini haklı çıkarıyorlardı. Bu yoruma göre, devlet ve toplum emperyalist merkezin verdiği destekle varlığını sürdüren oligarşik-komprador bir ittifakın hâkimiyeti altındaydı. Bu nedenle, acil olarak yapılması gereken emperyalizmle bağların koparılmasıydı; böylece iç hâkimiyet yapıları çökecekti. Oysa, yukarıda tartıştığım gibi, toprak sahibi bir oligarşinin varlığı iddia edilemezdi; ayrıca da iç pazara dönük, devlet-destekli burjuvaziye komprador demek çok zordu. Yanlış teşhislerle yola çıkan solun siyasi stratejisi de yanlış yönlendirilmişti; işçi sınıfına sesleniş taktik bir ihtiyaç olmaktan çok teorik bir zorunluluk gibiydi ve devrimin asıl aktörleri sanki aydınlar ve öğrencilerdi. Sol, az gelişmişlik analiziyle, bilinen sosyalist amaçlardan ayrılmasını meşrulaştırıp, anti-emperyalizm programı ile de devletçi millî kalkınmaya öncelik tanıyordu. Sol teorisyenlerin Marksist kaynakların mirası üzerinde hak iddia etmelerine rağmen, solu Kemalist radikalizme bağlayan sürekliliği görmek hiç de zor değildi.

Kökenleri Komintern'e uzanan daha geleneksel sol partiler tartışmamızın dışında kalacak. Bu partiler geleneksel merkezin sunduğunun dışında radikal çözümleri temsil etmekle birlikte, sınırlı bir cazibeye sahiptirler. Gecekondularda ve Anadolu'nun küçük şehirlerinde yeni yeni hareketlilik kazanmış tabakaları peşlerinden sürüklemekte genellikle başarısızdılar. Hem pro-Sovyet retoriklerinin eskimişliği hem de öncelikle sanayi işçilerine hitap etmeleri, sözünü ettiğimiz potansiyel militanlar açısından dezavantajdı. Ayrıca, uluslararası dengele-

re son derece duyarlı olduklarından ve reformist bir program izleyerek iç ittifaklar peşinde koştuklarından, radikal solun aceleci politikasıyla yarışamazlardı. Geleneksel sol gruplar içinde sadece yasadışı Türkiye Komünist Partisi merkezin politikasından uzaklaşmış kesimler içinde bir ölçüde başarılı olabildi. Ama "yeni sol"un çok sayıdaki fraksiyonuna göre başarısı sınırlıydı; bu başarının bir kısmı da, erişilmez uzaklığı nedeniyle her kalıba girebilen ve yeraltında olduğu varsayılan bir örgüte vehmedilen esrarengiz güçten kaynaklanıyordu.

"Yeni sol'un en önemli özellikleri durmadan yeni gruplar doğurması ve bunun sonucunda ortaya çıkan sekterliğiydi.[10] Esrarengiz farklarını militanca savunmalarına rağmen, çeşitli fraksiyonlar birçok bakımdan birbirine benziyordu. İlk benzerlik, genç tabanları ve dava için canını vermeye hazır, hissî üsluplarıydı. Ama sol radikalizmin daha da önemli bir özelliği bir tür inanççılıktı. Her fraksiyon, söylediklerinin tarihin durdurulmaz akışının pek yakında doğrulayacağı doğru çizgi olduğunu savunuyordu. Sol radikalizm bu platforma Kemalist ilkeleri farkına varmadan içselleştirerek, yani toplumsal mühendisliğe, "millî yarar"ın yukarıdan tanımlanmasına, ilerlemeye ve pozitivist bilime inançtan yola çıkarak ulaşmıştı.

Faşist sağda,* Turancılık, anti-komünizm ve anti-materyalizm temalarını geliştiren literatür, 1930'ların ırkçı tarih yazımının, iki savaş arası döneme ait faşist toplum teorisinin ve soğuk savaş retoriğinin bir senteziydi. Sağın Kemalizmi açıkça savunmasına daha az rastlanıyorsa da, lise kitaplarında yorumlandığı biçimiyle Kemalizm burada da mevcuttu. Bu gelenek, ayrıca, soğuk savaş döneminde çeşitli devlet kuruluşlarının yardımı ve finansmanıyla teşkilatını kuran anti-sosyalist bir akımı da doğrudan doğruya devralmıştı. Komünizmle Mücadele Cemiyetleri, "Rus boyunduruğu altındaki Türkler" kur-

10 A. Samim, "The Tragedy of the Turkish Left", *New Left Review*, Mart-Nisan 1981, 1970'lerdeki sola ilişkin en iyi kısa değerlendirmedir.

(*) "Faşist" terimini sosyolojik anlamda, yani politik hareketin hitap ettiği toplumsal tabanın niteliğinin ve özlemlerinin dünyadaki diğer faşist hareketlere benzerliğini vurgulamak için kullanıyorum.

gusu yoluyla Turancılığa eklemlenmişti.[11] Ayrıca, sınıf analizini üstlenen sola karşı Kemalizm'in sınıfsız-kaynaşmış kütle seslenişleri de faşist sağda yankılanıyordu.

Türkiye'deki faşist ideolojinin köklerini cumhuriyetçilerin elit milliyetçiliğinde bulmak zor değildir. Daha önce bahsettiğimiz gibi, yeni devletin ulusu tanımlayacak birleştirici bir ilke bulma ihtiyacı, cumhuriyetçileri 19. yüzyıl devlet kurucularının elinde bulunan tek ideolojiye, yani milliyetçiliğe yöneltmişti. İktidara gelen bütün diğer milliyetçiler gibi onların da önce bir Türk milleti tanımlamaları gerekiyordu. Bu milletin varlığının kanıtları tarihin yeniden yazılmasıyla üretildi. Böylece, Anadolu medeniyetlerinin Asya'daki anayurttan farklı zamanlarda gelmiş Türkler tarafından kurulduğu ve bu nedenle Anadolu'nun her zaman Türk toprağı olduğu türü tezler savunuldu. Bu hipotezi desteklemek için de, Türkçe'nin bütün dillerin kökeni olduğunu, Orta Asya'dan göçlerle dünyaya yayıldığını savunan bir dil teorisi geliştirildi.[12] Fakat Kemalistler, Turancılık kalıntılarını reddedip, sonradan cezalandırarak ikircikli tutumlarını ortaya koydular, ayrıca da iddialarını ülke sınırları dışına taşırmamaya dikkat ettiler.

1945 sonrası dönemde az gelişmişlik lügatçesi yerli ideolojiye girmeye başlamıştı. Solun kamuoyu üzerinde etkisini arttırması karşısında siyasi sağ kendini savunmak ve bir tavır almak zorundaydı. Emperyalizm teorisinin sol versiyonuna paralel olarak, sağda da Türkî devletlerin tarihini yücelten ve aynı zamanda Türk ırkını dize getirmek isteyen Batılıları karşısına alan şoven bir versiyon gelişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında söylendiği gibi bir Türk'ün dünyaya bedel olması yetmiyordu; Türkler kendilerini savunmak için bütün dünyaya karşı mücadele etmek zorundaydılar. Komünizmin yanı sıra, Hıristiyan

11 J.S. Szyliowics, 'Students and Politics in Turkey', *Middle Eastern Studies*, Mayıs 1970.

12 B. Lewis, 'History Writing and National Revival in Turkey', *Middle Eastern Affairs*, 1953, s. 218-227 bilgi vericidir. Milliyetçi tarih yazımına gerekçe sağlamaya yönelik bir teşebbüs için bkz. H. Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul, 1983.

âlemi ve "Batı"da, başarıya ulaştığı takdirde Türkiye'yi büyük devletler kademesine yükseltecek Türk potansiyelini eritmek istiyordu. Batı, Türkiye'nin iktisadi gelişmesini maksatlı olarak baltalıyordu. Faşist hareket yayılmacı bir proje ilan etmedi ama, millî bağımsızlığın ciddi bir tehdit altında olduğunu tespit etti. Disiplinli bir militarizm çağrısını bu tehdidin varlığına dayandırdı. Toplumu istenmeyen unsurlardan temizlemek ve devleti hem ülke içinde hem de uluslararası alanda güçlendirmek için güçlü bir lider lazımdı.

Faşist görüşlerin çoğunlukla sembolik terimlerle ifade edilmesi, üst kademedeki teorisyenlere hem siyasi ittifaklarda geniş bir serbesti, hem de kadrolar karşısında büyük bir manipülasyon gücü sağlıyordu. Faşizmin semboller kaynakçasının gücü, pre-kapitalist geçmişten radikal bir kopuşun gerçekleşmemiş olmasından kaynaklanıyordu. Siyasi sistemin tabu saydığı konular zaten çok geniş bir alana yayılmıştı; toplumsal hayatın henüz dönüşüme uğramamış yönleri buna eklendiğinde, faşist hareketin dayanabileceği müthiş bir gelenekçi biçimler örtüsü yaratıldı. Örneğin, son derece katı pederşahî aile düzeninden başlayıp içselleştirilmiş devletçiliğe kadar uzanan, kurulu otoriteye karşı çıkmadaki isteksizlik bütün kurumlarda yeniden üretiliyordu. Yurttaşlık hakları siyasi sistemin temellerinden biri olarak kabul edilmiyordu. Daha gündelik düzeyde, kişisel özgürlükler, halkın gözünde idarî tedbirlerle bağışlanan ve kolayca geri alınabilen ayrıcalıklardı. Bu yüzden, yerleşik devlet anlayışı faşist otoriter ideallerden çok uzak değildi.

Geleneksel özelliklerin bir kısmını koruyan köy toplumunda ve özellikle, kendi üzerine dayattığı cemaat ahlâkına sıkısıkıya bağlı küçük şehirlerde, bahsettiğim toplumsal katılıklar tam anlamıyla geçerliydi. Sağ ideoloji, arzulanan düzenin temeli olduğunu ilan ettiği bu katılıklara kolayca yaslanarak, bunları pratik amaçlar için kullanabiliyordu. Örneğin, köy toplumunun temelleri olan namus ve ayıp kavramları hem ülke cemaatinin dünyadaki yeriyle, hem de siyasi faaliyette yarışan militanlıkla ilgili yeni anlamlar kazandı. Genç militanlar bu devralınan sembollere kendi çevrelerinin anlamlarını ra-

hatça yüklüyorlardı. Bu açıdan, faşizm merkezdeki muhafazakârlığın bir uç biçimini temsil ediyordu. Faşist temaların hiçbiri özgün değildi; yeni olan, bu temaların işlenmesindeki dozaj ve militanlıktı.[13]

Siyasi kökenleri Tanzimat reformlarına karşı muhalefete ve Abdülhamit'e uzanan İslâmcı sağın en zengin ideolojik geleneğe sahip olduğuna şüphe yok. Hukuk sisteminin militan laikliğinin dayattığı zorunluluklar nedeniyle, İslâmcı parti taleplerini hitap etmek istediği seçmen tabanının niteliğini koyan birkaç noktada toplamıştı. MSP sermaye birikimini coğrafî olarak yayacak ve iktisadi yoğunlaşma eğilimini geri çevirecek tedbirleri öneriyor, büyük sanayi sermayesini "Batı-Yahudi-mason" ittifakıyla özdeşleştirerek, kasabalardaki küçük iş adamlarının yararına devlet güdümünde bir sanayileşmeyi savunuyordu.[14] Fakat, İslâmcı sağa halk arasında destek sağlayan en önemli unsur ilan edilmemiş platformuydu. Daha önce meydana çıkan benzerleri gibi, bu platform da Kur'an'ın düsturlarına dayanan cemaat hayatına duyulan iyi tanımlanmamış bir özlemden ibaretti.

İktisadî kriz, laik ulusal devlet modelinin, gelenekleri yıkacak ve mahallî farkları ortadan kaldıracak kalkınma vaadinin iflas ettiğini göstermişti. Bu vaade göre, iktisadi kalkınma sonuçta bütün vatandaşları tek bir millî pazar çevresinde örgütlenmiş bölünmez bir topluluk içinde birleştirecekti. Bu stratejinin modernleştirmeyi umduğu cemaatler, yaşam dünyalarını kavramsallaştırmak için dinin lügatçesini kullanıyorlardı. İktisadî büyüme (ticarileşme ve işgücü hareketliliği yoluyla) gerçekten de yeni bir yaşam-dünyası getirmiş ve yeni ulusal ideolojinin iddialarını geçerli kılmıştı; ama geleneksel lügatçeyi

---

13 İdeolojik süreklilik savımla, faşist hareketi doğuran toplumsal dönüşümlerin temsil ettiği kesintiyi küçümsemek gibi bir amacım yok. 'Faşizm' ve 'faşist hareket' kelimelerini, söz konusu siyasi akımın özgüllüğü ve toplumsal bileşimiyle ilgili olarak kullandım. Söylemin, belirlenebilir bir 'faşist' ideolojiden kaynaklandığı konusunda bir iddiada bulunmuyorum.

14 İslâmcı siyasi hareket için bkz. A.Y. Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası; MSP Örnek Olayı*, İstanbul, 1981 ve İ. Sunar ve B. Toprak, "Islam in Politics: The Case of Turkey", *Government and Opposition*, Güz 1983.

yok edememişti. Tersine, iktisadi kriz ve ulusal ideolojinin bunalımı sonucu, cemaat bağlılıkları bu defa savunmacı bir kimlikle yeniden kendini göstermişti. İslâmî düsturlara göre yaşanan ahlâklı bir hayat vaadi, kendi kabuklarına çekilmek isteyen yeni şehirleşmiş gruplar için bir sığınaktı. İslâmcı sağın, sınaî yatırımların coğrafî olarak yaygınlaştırılması talebi dışında, ülke çapında siyasete uygun bir platform geliştirememesinin temel nedeni de buydu. İslâmî program, esas olarak, cemaat örgütlenmesine ve gündelik toplumsal hayata dayandığından, ülke düzeyinde uygulanması, her zaman çözülmesi güç bir sorun olmuştu.

Günlük stratejileri karşılıklı dayanışmaya yönelik yerel şebekeler ile makro siyaset arasındaki gerilimin çözülmemesi merkez-sağ parti ile faşist partinin, İslâmcı seçmen tabanının militan unsurlarını kendilerine çekmek amacıyla yarışmalarına ve siyasi programlarını uyarlamalarına yol açtı. Örneğin faşist hareket, 1970'lerin sonunda, ırka dayanan tarih görüşlerini yavaş yavaş değiştirerek, Türk-İslâm sentezi olarak adlandırdığı bir noktaya geldi. Bunu yapmak için gereken tek şey, İslâmiyet öncesi Türk tarihine tanınan ağırlığı azaltıp İslâmcı sağın Batı'yı haçlı zihniyetiyle bir tutan görüşünü Türk milliyetçiliği analizine dahil etmekti.[15]

* * *

Siyasi ideolojiye ilişkin söylediklerimi Türkiye'deki faşist hareketin otantikliği ve nispi önemine ilişkin bir notla tamamlamak istiyorum. Faşist ideoloji, az gelişmiş bir bağlamdan çok sanayileşme kervanına sonradan katılan ülkelerdeki hızlı gelişmenin toplumsal sancılarıyla ilişkili olduğundan, çevre ülkelerde katıksız bir faşist harekete nadiren rastlanır.[16] Fakat, yukarıda açıklamaya çalıştığım gibi kriz geri dönülmez bir

15 Bu olayların o sıralardaki en iyi analizleri *Birikim* dergisinde çıkmıştı.

16 Buradaki analiz, N. Poulantzas, *Fascisme et Dictature'e* (Paris 1970) çok şey borçlu olmakla birlikte çok daha eklektiktir. Bkz. G. Eley "What Produces Fascism: Pre-Industrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?", *Politics and Society*, cilt 12, no.1, 1983.

noktaya gelene kadar, Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal dönüşümü, sanayileşme kervanına sonradan katılan bir ülkenin durumuna gerçekten benziyordu. Modern sanayi geleneksel yapıları çözmüş, o zamana kadar nispeten kapalı kalmış iç bölgeleri ve mahallî ekonomileri yutmaktaydı. Bu yutma sürecinin tehdit ettiği toplumsal gruplar, ülke çapındaki iş gücü pazarına dahil edilmişlerdi. Bu pazarın içinde, örgütlü, yüksek ücret alan ve sosyal-demokrat özlemler besleyen nispeten ayrıcalıklı bir tabaka vardı. Diğerleri –şehirlerdeki örgütsüz işçiler, gecekonduların marjinal sektöründe çalışanlar, işsizlikle serbest çalışma arasında gezinen küçük şehir işçileri ve kısmen proleterleşmiş köylüler– topyekûn kalkınma vaadiyle oyalanmış, fakat beklentileri gerçekleşmemişti. Bunlar faşizm için geniş bir potansiyel taban teşkil ediyorlardı. Böyle hazır bir taban olmaksızın, faşizm gündeme gelemezdi.

Faşist hareketin başarısı, merkezdeki güçlerin sanayileşme projesinin kriziyle başa çıkamamasına ve sonuçta kalkınma ideolojisinin krize girmesiyle açıklanabilir. Büyük sanayiciler, bir ideolojik dönüşüm gerçekleştirmeye yetecek ölçüde hegemonyalarını kuramamışlardı, zaten siyasi mekanizmalar da böyle bir göreve elverişli değildi. Kısıtlı bir demokraside bile genel oy hakkı siyasete kendi belirlenmelerini dayattığından, sağdaki ve soldaki merkezci partiler paylaştıkları popülist retorikten vazgeçemiyorlardı. Politizasyon düzeyi daha düşük olsaydı, geleneksel meşrulaştırmanın gücünü kullanan bir parti demokratik rejim içinde yukarıdan dönüşümü belki de gerçekleştirebilirdi.[17] Fakat, geleneksel yapıların çözülme süreci ilerledikçe bu muhafazakâr çözümün uygulanma şansı da azalmıştı. Ayrıca, burjuvazi içindeki dengeler de güçlü bir iktidar bloğunun kurulmasına imkân tanımıyordu. Öte yandan siyasi merkez, iktisadi büyüme döneminin popülist politikalarından yararlanmış yerleşik çıkar gruplarının çokluğunun

17 Bu konular (yukarıdan dönüşüm, burjuva devrimi ve faşizm) üzerine yeni tartışmayı kapsayan bir inceleme için bkz. Richard Evans, "The Myth of Germany's Missing Revolution", *New Left Review*, Ocak-Şubat 1985.

getirdiği ataletle manevra kabiliyetini yitirmişti. Faşist hareketin bu ikileme cevabı, uzak bir geçmişin hayalî debdebesini kullanarak toplumsal çelişkileri güçlü bir otoritenin denetimi altına alma teşebbüsü oldu. Bu açıdan, radikal boyutlar kazanmış, fakat özünde tutucu bir tepkiydi; kapitalist dönüşüme toplumsal istikrar adına karşı çıkıyordu. İktisadî görüşleri ve dış dünyayı algılayışı ise iyice safdildi. Çünkü, 1970'lerin ekonomik krizinde "millî" bir çözüm mümkün değildi ve devletler arası sistem hesaba katıldığında, faşizm alternatifinin geçerliliği ve güvenilirliği hiç yoktu. İç savaşın çok yakın sanıldığı zamanlarda bile sanayicilerin faşist harekete uzun vadeli destek sağlamayı reddetmelerinin nedeni herhalde bu teşhisti.

Abartılan "sosyalist tehlike" gözönünde tutulursa, büyük burjuvazinin faşist hareketle arasına mesafe koymuş olması daha da anlam kazanır. Bütün kriz dönemi boyunca, resmî retorik sert tedbirler alınmasını gerektiren Marksist bir ihtilal tehlikesinin mevcut olduğu temasını işlemişti. Bu retorik faşizmin küçük ve orta boy kapitalistler arasındaki başarısında önemli rol oynadı. Küçük ve orta kapitalistler için, sınıf düşme endişesi ve sendikalı işçiler karşısında duydukları hiç de nedensiz olmayan korku, "merkezin aşırılığı"nı anlaşılır kılıyordu. Öte yandan, abartılan sosyalist tehlike retoriği büyük sanayicileri, faşist hareketi destekleme yönünde ikna edemedi. 1970'lerde yaşanan iktisadi kriz ve dünya çapındaki dönüşümler karşısında, faşist çözümün inandırıcı bir seçenek getirememesine ek olarak sosyalist tehlikenin de söylendiği ağırlıkta olmaması, büyük burjuvazinin faşist hareketten uzak durmasını belirledi. Ama daha da önemlisi, herkes devletin şiddet üzerindeki tekelini yeniden kurmak için ordunun müdahale edeceğine inanıyordu. Bu müdahalenin iktisadi ve ideolojik ve uluslararası düzeydeki meşruluğuyla, faşist hareketin temsil ettiği bilinmeze tercih edilmekteydi.

Türkiye'deki faşist hareketin iki savaş arası Avrupa örneklerine toplumsal taban ve ideoloji boyutlarında benzemesi, "modern" kapitalist örgütlenmenin konsolidasyonu ve gele-

neksel yapıları yıkma sürecinin en hassas bir döneminde ortaya çıkması, kitlesel destek ve ifadelendirdiği korku ve özlemler açısından ikinci dalga sanayileşme tecrübesinde görünen hareketlere paralelliği, ülkenin gelişme çizgisine ve düzeyine ışık tutan bir olgudur.

ONUNCU BÖLÜM

Sonuç Yerine

1960'larda ve hiç olmazsa 1970'lerin başında, Türkiye'nin Güney Avrupa ülkelerine benzer bir dönüşüm geçireceği sanılabilirdi: İktisadî büyüme sonucu geleneksel toplumsal yapıların çözülmesinin modernleştirici etkisi, nüfusun önemli bir kısmının şehir dünyasıyla bütünleşmesi ve küçük köylü üreticilerin tedricen pazara açılması, genişleyen Avrupa çerçevesinde bir geleceği müjdeliyordu. Demokrasiyi ve hukuk devletini savunacak, gelenekçi ve şoven reaksiyonların doğuşuna engel oluşturacak ve iktisadi kazançların nispeten eşit bölüşümünü sağlayabilecek bir sosyal demokrat hareket ufukta görünüyor gibiydi. Oysa 1970'lerin sonlarına gelindiğinde bütün işaretler tersine dönmüştü: Var olduğu sanılan toplumsal sözleşmenin köksalmadığı ve iktisadi büyümenin aksadığı ortaya çıkmıştı. Kapitalist dönüşüm sürecini tamamlamış gibi gözüken devlet, alışılmış çerçevenin dışında boy gösteren, yoğun bir siyasi rekabetin engelleriyle karşı karşıyaydı. Bu rekabet sonucunda çeşitli idarî yetki odakları parsellenmiş ve devlet toplum nezdindeki meşruiyetinin yanında burjuvazi karşısındaki birikim fonksiyonunu yerine getirme yeteneğini de kaybetmişti. Popülist denklemin dışında tutulmuş olan toplumsal grupların gözünde zaten aşınmış olan meşruluğu, araççı görünümünün

artmasına paralel olarak azalmış, fakat araç olarak da, burjuvazinin taleplerine cevap verme kapasitesini yitirmişti.

Meşruiyet krizinin boyutları düşünüldüğünde, 1980 Eylül'ünü takip eden dönemde devlet aygıtının önceki dönemin yapılarının ve kurumlarının bütünüyle ortadan kaldırılmasında büyük bir etkinlilikle kullanılabilmiş olması şaşırtıcı gelebilir. Askerî rejim radikal siyaseti şiddetle bastırma ve merkezci partilerin eski liderlerini siyasi hayatın dışında bırakma görevini süratle yerine getirdi. Öte yandan –sırtlarında popülizm yükünü taşımayan– yeni merkez-sağ gruplara devlet/ekonomi ilişkisini yeniden yapılandırma sorumluluğu verildi. Parlamenter demokrasiyi askıya alan 1960 ve 1971 müdahalelerinde, ordu, bürokraside yüksek mevkilerde bulundukları için devletle özdeşleştirilen ve parti bağlantısı gibi bir engeli olmayan cumhuriyet elitinin hizmetlerine müracaat etmişti. 1980 müdahalesi, devletin her düzeyinde kökten yeniden yapılanmalara gerek olduğu yolunda yaygın bir inanç varken geldi. Askerlerin propagandası eski siyasi, iktisadi ve hukukî düzenlemelerin krizden sorumlu olduğu, kaçınılmaz olarak krize yol açtığı ve müdahaleyi ordunun bir görevi haline getirdiği fikrinin kafalara yerleştirilmesine yönelikti. İstenen restorasyon değil, radikal yenilikti. Bu yüzden de cumhuriyetçi elite fazla görev düşmedi; teknokratik yönetim ve hukukî-kurumsal alanlarda kökten değişiklikler gündeme geldi. Hummalı bir yasama faaliyetiyle, 60 yıllık bürokratik ve popülist mirasın idarî sistemi kısa bir sürede tasfiye edildi.

Siyasi konular, programı anahatlarıyla Kemalist dönemin "sınıfsız millet" formülünü referans noktası olarak alan ve "anarşi ve terör"ün kökünü kazımaya koyulan orduya bırakıldı. Aynı formül, 1970'lerin demokratik uygulamalarını geriye dönük olarak mahkûm etmek ve 1982 anayasasının çerçevesini çizdiği "kısıtlı demokrasi"nin gerekçesini hazırlamak için kullanıldı. Otorite ve hiyerarşiyi, gelenek ve düzeni, istikrar ve millî yararı yücelten kısıtlı demokrasi çerçevesi, aşırı sağın düşüncelerinin ve kadrolarının merkezdeki siyasete kabulünü sağlamaya son derece elverişliydi. Böylece siyasi söylem yelpa-

zesinin sol kanadı daraldı ve ağırlık merkezi eskiden aşırı (sağ) sayılan ideolojileri makbul siyaset sınırları içine alacak şekilde kaydı.

Darbeden sonra alınan siyasi tedbirler ve benimsenen iktisadi ve toplumsal politikalar Türkiye bağlamında yeniydi; ama, bunun dışında hiçbir özgünlükleri yoktu. Benzer bir evrimden geçmiş başka ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'deki darbe de toplumsal ve iktisadi kriz döneminin ardından gelmişti. Gerek burjuvazi gerekse bürokrasi, ekonominin, dünya ekonomisinin yaptırımıyla karşılaşmadan genişlediği dönemin artık sona erdiğini ve yeni bir düzenlemenin gerektiğini kabul ediyordu. Vaktiyle özene bezene hazırlanmış devlet kontrolleri ve bölüşüm yapıları örgüsü IMF uzmanlarının meccanen verdiği politika receteleri kullanılarak çözülecekti. Bu hazır liberalizm şablonu ücretlerin azaltılması yoluyla kâr oranlarının yükseltilmesini, sosyal harcamaların kısılmasını ve tarımsal gelirlerin düşürülmesini öneriyordu. Aynı zamanda hükümet ihracata sübvansiyon verecek ve ülke parasının değerini düşürecekti. Ülke içi gelirler azalacağı ve iç pazar daralacağı için, ithalat da dengelenerek kitle tüketiminin ulaşamayacağı şekilde fiyatlanacaktı; ücretlerin düşmesine, TL'nin devalüe edilmesine ve ihracatı teşvik politikasına bağlı olarak da ihracat artacaktı. Sanayi kapasitesinin bu şekilde yeniden yönlendirilmesinin zor olacağı ve korunmuş bir iç pazarın sağladığı marjlar içinde çalışan bazı firmaların zarara girmesine ve iflasına yol açacağı aşikârdı. Sadece büyük kapasitesi olan ve kredi kullanabilen birimler, düşük ücretler ve yeni pazarların gerektirdiği pahalı yeniden yapılanmayı gerçekleştirip güçlüklerden sıyrılabilecekti.

Yeni iktisadi tedbirler sanayi burjuvazisi içinde büyük sarsıntılara yol açtı. Hızlı bir sermaye yoğunlaşması ve merkezîleşmesi görüldü: En büyükler hariç, burjuvazinin bütün katmanları belirsiz bir iktisadi ortamın içine itiliverdi. Yükselen kârlar ise yeni yatırıma yol açmadı. Buna rağmen eleştirel veya muhalif sesler nadiren duyuldu. Küçük sanayiciler ve tüccarlar arasında, özellikle büyük şirketlere tanınan ayrıcalıklara

itiraz edenler tabii ki vardı; ama anlaşıldığı kadarıyla burjuvazi bir bütün olarak siyasi kazançlarla iktisadi belirsizliği karşılaştırmış ve tercihini kısıtlı demokrasi, ideolojik hegemonya ve disiplinli bir iş gücünden yana yapmıştı.

Toplumun öbür ucunda gözlenen muazzam marjinalleşmeye karşı direniş ise etkisiz kaldı. İşçilerin, küçük meta üreticilerinin ve marjinal nüfusun gerçek gelirleri hızla yüzde 50'ye varan oranlarda düşmüş, işsizlik oranı artmıştı. Bu gelişmeler sonunda ücret ve maaşların millî gelir içindeki payı, 1976-78 arasında yüzde 35 civarındayken, 1983-86 arasında yüzde 20 civarına düştü.[1] Üstelik, gelir dağılımındaki bozulma, sorunun sadece bir kısmını yansıtıyordu, çünkü bir yandan da devletin sosyal harcamaları azalıyor, devlet okullarındaki eğitimin ve halk sağlığı hizmetlerinin kalitesi gözle görülür bir şekilde bozuluyordu. Bürokratik kontrolün ve hayırhah bir idare varsayımının tanımladığı bir geçmişe nispetle, siyasi otoritenin konumundaki bu dönüşüm ve beraberinde getirdiği devlet baba imajının reddedilmesi gerçekten radikal bir değişmeydi. Liberalizm vahşi bir pazar itikadı olarak bürokrasiye her zaman ters gelmişti; şimdi ise devlet kürsüsünden hastalığı geçirecek reçete olarak sunuluyordu.

Bürokratik paternalizmin tasfiyesinin halk arasında, hatta değişiklikten en çok zarar görebilecek gruplar arasında bulduğu desteği küçümsemek yanlış olur. Küçük meta üretimi ile basit pazar zihniyeti arasındaki yakınlığa değinmiştim. Serbest çalışanların iş gücü içindeki oranı gözönünde tutulduğunda bu ilişkinin ne kadar önemli olduğu anlaşılır. Merkezinde devletin yeraldığı kalkınma ve popülist bütünleştirme sadece bir toplumsal güvenlik örtüsü değildi; aynı zamanda dizginlenmemiş rekabet ve vahşi birikim karşısında bir engel oluşturmuştu. Bu nedenle, hâkim ideolojiyi bürokratik zincirlerden kurtarma şansını sonunda elde etmiş büyük burjuvazinin yanı sıra, bağımsız küçük üreticiler de yeni yönelimi destekleyebilecek bir grup oluşturuyorlardı. Şüphesiz, liberalizm bunların

1 Süleyman Özmucur, *Millî Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini*, İstanbul, 1987, s. 79.

çoğuna hayal kırıklığından başka bir şey vermedi, ama, yeni fırsatlar çağından yararlanıp "köşeyi dönebilenler" için, piyasa özgürlükleri tamamen boşa çıkmamıştı.

Yukarıdan dayatılan iktisadi liberalizmle, burjuvazi ideolojik hegemonya idealine kavuştu. Bütün ithal ikamesi aşaması boyunca hâkim ideoloji milliyetçi-kalkınmacılık ve millî dayanışma sınırları içinde kalmıştı. Büyüme anti-liberal inançlar yoluyla gerçekleşecekti; iktisadi büyüme, gerçekleştiğinde milliyetçi modelin doğruluğunu kanıtlayacak olan, dayanışmacı bir taahhüttü. Fakat rüştüne ermiş bir burjuvazi açısından, bu modelin maliyeti yüksekti ve kapitalist mantığın katı kurallarıyla çelişiyordu. Sorun, büyük sermayenin büyümesinin engellenmesinde değil, çeşitli grupların, geleneksel yapıların kestirmeden yıkılmasını önleyecek şekilde korunmasında yatıyordu. Aynı meyanda toplumsal güvenlik örtüsü, köylüleri, yeni şehirleşmiş nüfusu, gecekonduları ve en önemlisi, sanayi işçilerini içine alacak kadar genişletilmişti.

Bütün bunlar, ithal ikamesinin gerekli bir özelliği olan iç pazarın genişlemesine uygun düşmüş, ama aynı zamanda vatandaşın katı pazar mantığını içselleştirmesini önlemişti. Ulusal kalkınma ideolojisi, özellikle bu ideolojinin devletçi kalkınmacılığı ve popülizmi, sosyalist söylemin lügatçesine çok şey borçluydu. Bu anlamda, sol, önemli bir muhatap olarak kabul edildiğinden belli bir meşruluk kazanmıştı. Ama, ulusal kalkınma, devletçilik ve popülizm reddedilince ve devletçi solun siyasi ağırlığı azalınca, sosyalist ideoloji tamamen marjinalleşti. Böylece, liberalizmin hegemonya kurma süreci hiçbir direnişle karşılaşmadı.

* * *

1980'deki askerî müdahale ve sonuçları, Türkiye'nin evriminin Güney Avrupa çizgisinden ayrıldığını kanıtlamıştı; popülizm-kriz-darbe silsilesi daha çok Latin Amerika'daki ülkelerin tecrübelerine benzer bir çizgiye işaret ediyordu. Sanayileşme çabası, ilk aşamalarında geniş bir pazarı gerektirmemişti. Fakat güdülen iktisadi politika yoluyla ekonominin üretici

tabanı karmaşıklaştıkça, sanayicilerin iş gücüne ve pazara ihtiyaçları gelişti. Bu ihtiyaçlar, köylerden gelen göçmenlerin yeni iş gücü olarak siyasi ve toplumsal sisteme entegre edilmesiyle ve devletin iç pazarın büyümesini düzenleme sorumluluğunu üstlenmesiyle karşılandı. İşçilere ödenen yüksek ücretler, şehre gelen göçmenlerin yararlandığı koşullar ve kırsal kesimdeki küçük üreticilere sağlanan sübvansiyonla hızlı iktisadi büyümeye ulaşıldı. İktisadî kalkınma, cumhuriyet ideolojisinin mahallî farkları ortadan kaldırma vaadlerini popülist bir ifade biçimiyle gerçekleştirmişti.

Cumhuriyetçiler, geleneksel değerler ve mahallî bağlar pahasına, halktan yalnız ve yalnız kendilerine bağlanmasını istemişlerdi. Konulan hedef cemaat ile milletin özdeşleşeceği, mahallî farklılıklara izin vermeyen (anti-partikülarist), laik ve modern bir toplumdu. Bu formülasyon 1930'larda militan reformculuğun gerekçesini oluşturmuştu. İthal ikamesi yoluyla millî iktisadi bütünleşme döneminde ise toplumsal bir gerçeği yansıtmaya başladı. Geleneksel bağlarından kopan kitleler, şehirli işçi pazara açılmış çiftçi ve gecekondulu marjinal statüsüne eriştikçe, yavaş yavaş ülke düzeyindeki iktisadi, siyasi ve kültürel pratiklere dahil oluyorlardı. Tabii ki bu süreçte belli dengesizlikler vardı; ama önemli olan marjinal denen nüfusun ve pazara en az açılmış köylülerin bile iktisadi büyümenin ivmesine kapılmış olmalarıydı. Bu gruplar için popülist söylemin vaatleri, millî kalkınma programına entegre edilmelerine izin vermelerine ve bu programın evrenselci kaygılarını benimsemelerine yetecek kadar somuttu. Milliyetçilik ve onun siyasi sınırlar içinde tek bir birleştirici ilke iddiası başarıya ulaşıyor gibiydi.

Bu başarılı kalkınma döneminin çelişkilerini incelemiştim. Dönemin sonu, genel bir kriz biçiminde geldi; krizin siyasi boyutları ise parlamenter rejimin kesintiye uğramasının aşikâr gerekçesini sağladı. Dolayısıyla, 1980 sonrası rejimin programı eski dönemin anayasal çerçevesinin ve yeniden-bölüştürücü kurumlarının etkili bir biçimde ortadan kaldırılmasından ibaretti. Bütün bunlar ancak askerî bir yönetim ve "kısıtlı demok-

rasi"nin siyasi ve toplumsal şartları altında gerçekleştirilebildi. Bu durumun, Latin Amerika bağlamında tanımlanmış olan "bürokratik-otoriter" rejimlerle benzerliği açıkça ortadadır. Üstelik bu benzerlik, 1983 sonrasının ihtiyaçlı ve aksak demokratikleşme döneminde de devam etmiştir.

Çizdiğim tabloda, Güney Avrupa modelinden Latin Amerika çizgisine doğru bir kayışın varlığı kolayca görülebilir. Ama bu tablonun önemli bir yönden tamamlanması gerekli. Bu, Türkiye'nin anlamlı ilişkilerinin yoğunlaşması bakımından Avrupa ile Amerika arasındaki ilginç konumuyla ilgili. Demokratikleşme sürecinin belirsizliği burjuvaziyi, sendikaları ve aydınların çoğunluğunu Avrupa'yla ve özellikle Avrupa Topluluğu'yla daha yakın bir ilişki arayışı içine soktu. Burjuvazi, böyle bir bağlantının liberalizm için daha güvenli bir sığınak sağlayacağını sanıyor, işçiler ve aydınlar ise ümitlerini, Avrupalılaşmanın şartı olarak zoraki de olsa kabul edilecek demokratik kurumlara bağlıyorlar. Nitekim, 1983 sonrası demokratikleşme sürecindeki en önemli unsurun içerdeki toplumsal güçlerin muhalefeti değil, Avrupa'nın çeşitli örgüt ve kurumlarından gelen baskılar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu bakımdan, Türkiye'nin demokratikleşme süreci 1970'lerde dikta rejimlerinden kurtulan güney Avrupa ülkelerine bir ölçüde benziyor. Avrupa seçeneğinin varlığı, demokrasi platformu arkasında toplanan grupların nispî güçsüzlüğüne rağmen, otoriter rejim sonrası aşamanın başarılı yapılanmasını sağlayabilecek bir umut oluşturuyor.

1983-1987

Bu kitap bir tarih yorumu; ya da başka bir deyişle, belli bir toplumsal oluşumun analizi yoluyla bazı makro-sosyolojik soruları aydınlatmayı amaçlayan bir tarih çalışması. Türkiye tarihi böyle bir çalışmaya epeyce bol malzeme sağlıyor. Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizmle bütünleşme süreci içinde geriledi ve çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin başarıya ulaşması sonucu parçalandı. Kapitalizmle bütünleşme, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardı. İmparatorluk parçalanırken, yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan, burjuvazi değil, bürokrasiydi. Her ne kadar yeni devlete hâkim olan bürokrasi idiyse de, gelişen burjuvazi otoriter rejimi gittikçe daha çok tehdit eder oldu. İktisadî politika açısından, bürokrasi iki savaş arası dönemin devletçiliğiyle özdeşleşmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Amerikan hegemonyası altında bir liberalizmin ortaya çıktığı ve burjuvazinin kendi partisinin iktidara geldiği görüldü. 1960'larda ve 1970'lerde uygulanan ithal ikâmesine dayalı sanayileşme, kapitalist ilişkilerin zamanla üstünlük kazanmasına ve kapitalist bir devletin oluşmasına yol açtı. Elinizdeki kitabında Çağlar Keyder, bu süreci, yani kapitalist gelişmenin ülke tarihinin özgüllükleri çerçevesinde nasıl şekillendiğini, Osmanlı devlet ve toplum mirasının dolaylı ve karmaşık yollarla Cumhuriyet'in sınıf dengelerini nasıl oluşturduğunu anlatıyor, sürecin dönemlerini ve her dönemin yapısal denge ve çelişkilerini inceliyor.

İLETİŞİM 77
ARAŞTIRMA İNCELEME 14
9 789754 700039